

Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.ст.

„А въ войску Запорожскомъ, то здавна,
Рада силна и всѣмъ явна“.

Літопис Величка, т. II, с. 16.

В с т у п.

Праця про генеральну раду на Україні є спроба юридично схарактеризувати цей інститут. Звичай розв'язувати справи на раді — звичай, що здавна, з XVI ст., практикувався в Запорозькому Військуві. Але ці збори для історика-юриста набирають зовсім іншого характеру з 1648 р., коли Україна стає державою й рада козацька чи генеральна стає державним органом. До цього-ж часу це орган певної військової одиниці й військової групи польської держави. Автора цієї розвідки, як історика-юриста, цікавить рада, як орган держави, як певний правний інститут з державними функціями. Юридичній характеристиці його й присвячено більшу частину роботи. При цій найголовнішу увагу звертається на раду після 1654 р., коли з неї стає виразний і узаконений орган васальної української держави, і на раду України Лівобережної — тоб-то тієї частини території українського народу, що найдовше зберегла українську державність і окремий автономний устрій.

Вищенаведене не виключає характеристики ради до 1648 р. і характеристики генеральних рад на Правобережній Україні. Автор, пам'ятаючи, що генеза цього державного органу йде з часів організації козацтва, як певного виду польського війська з одного боку й певного стану з другого, весь час намагається провести лінію розвитку інституту й тих чи інших сторін його форми й компетенції, починаючи від цих, переддержавних, так-би сказати, часів. І порядки правобережні ані на хвилину не випускаються з ока: адже, на авторів погляд, інститут не має тут одмін від лівобережного.

Поруч-же з таким висвітленням інституту можливі й інші. Отже наша робота є дослід юридичний. Але інститути державного права розглядаються не тільки в роботах істориків-юристів, але й у працях представників суто-історичної науки. Маємо цьому приклади хоч-би в відомих працях про Боярську Думу Загоскіна (й Сергєєвіча) та Ключевського чи про сойми в Великому Князівстві Литовському Любавського та Максимейка.

Праці істориків права дають юридичний опис інститутів державного права. Роботи-ж Ключевського і Любавського є загальне широке історичне висвітлення історії держав і народів за допомогою опису історичного розвитку певної установи. Ці роботи належать до галузи історичної науки й з погляду історії права мають низку недоговореностів та хиб. Але, як ми вже сказали, є це цінна вкладка в загальну історичну науку. Наша робота є, як вище зазначено, дослід юридичний. Як такий його написано на підставі догматичної аналізи юридичних даних, що дають нам наші матеріяли. Але в стереотипну систему історично-юридичних дослідів вносимо ми й певні корективи. Це — історичний нарис розвитку нашої установи — генеральної ради (розділ II роботи), що дає можливість побачити й динаміку його зростання та занепаду. З другого боку за такий додаток-коректив є й розділи присвячені соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту. Їх запроваджено, бо автор переконаний, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та звязати їх із цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння. В цілому-ж ці розділи, мабуть, дадуть діалектику розвитку й оцінку ваги в тогочаснім житті інституту генеральних рад. Цей погляд ми вже не один раз висловлювали. Звичайно, ці корективи й додатки не повинні позбавити роботу юридичного характеру.

Ми вже зазначили, що раду до 1648 р. ми не характеризуємо спеціально. Вона має для нашої теми — схарактеризувати раду, як державний орган, — явно підсобний характер. Цим пояснюється й несамостійність матеріялів, що їх наводимо за нею: беремо їх здебільшого з монографій та курсів. Тут зазначимо також, що й ця установа потребує докладного й всебічного висвітлення й треба думати, що зрештою й це завдання буде виконане.

Зазначеним вступом автор хотів підкреслити основну тему й основні завдання роботи.

I.

Назва інституту.

Інститут, що ми досліджуємо, по-різному зветься в актах (ми навмисне здебільшого вибираємо з основної для нас доби — другої половини XVII ст.). Інколи його звать козацька рада¹⁾.

Ми цієї назви прийняти не могли, оскільки в раді, як це буде видно з нашого викладу про її склад, брали участь не тільки козаки, але й представники міщан. А втім, оскільки саме з козаків здебільшого складалася рада, в тексті іноді звемо її радою козацькою.

¹⁾ В документі 1673 р. A. Grabowski, Ojczyzste Spominki, t. II, c. 238.

Польські комісари, що в травні 1673 р. були на раді на Росаві, звуть раду „вальною“. Як видно, вводять вони тут польський термін (за аналогією з соймом).

Боярин Бутурлін зве раду 1654 р. радою „явною“, тоб-то відкритою¹⁾. Цим характеризується одна із рис установи — прилюдність її зборів. Але на Україні, скільки знаємо, такого терміна не вживали.

Инколи акти називають нашу установу радою „болшою“²⁾, „великою“³⁾.

Ще є назва — рада повна, „полная“ (в московських документах)⁴⁾, зуполная, (в українських актах)⁵⁾. Цей термін має відтінок повноти зборів, їх численности. Рада з невеликою кількістю учасників є рада неповна⁶⁾, але все-таки це збори нашого інститута, що його досліджуємо.

Рада чорна⁷⁾, чернецька⁸⁾, чернева⁹⁾. Це термін також вузький, що визначає раду широку, з широкою участю рядового козацтва, „черни“, що під нього вже не можна підвести раду з участю лиш „виборних“ козаків. Отже не скористали і з нього.

Низка документів звуть нашу установу рада військова¹⁰⁾, а в польських джерелах „waleszna“¹¹⁾. Цей термін ми вважаємо за найзручніший. Справді-бо, він добре пасує до назви самої держави „Військо Запорозьке“, а звідти й її державний орган — військова рада. Але ми не рискнули ставити цей термін як назву нашої роботи, бо в осіб не близько обізнаних з організацією української васальної держави XVII ст., могла повстати помилкова думка, що дослід присвячено організації воєнного характеру. А як-раз зміст інститута в другій половині XVII ст. є в тім, що з органа воєнного він став органом держави. Це міркування примусило нас відмовитися від думки саме цим терміном назвати нашу роботу.

І нарешті ще рада генеральна¹²⁾. Цей термін має свої слабкі сторони. Річ у тім, що в XVIII ст. цим терміном хотіли визначити й раду старшини. Адже статті Орлика 1710 р. кажуть про утворення „генеральної ради“, що по суті є розвиток широких зборів ради старшини.

¹⁾ П. С. З., т. I, с. 3:8.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 197. Книги Разрядныя, т. II, с. 985.

³⁾ Політичні пісні українського народу XVIII—XIX в.в., ч. I Р. II с. I. Женева 1885.

⁴⁾ Рукоп. збірка Судівка № 96 ч. I, с. 583. А. Ю. и З. Р. т. V, с. 105—107. Дод. до т. VII, с. 349.

⁵⁾ Акты Зап. Россіи, т. V, с. 101; Лѣтопись Самовидца, с. 65. К. 1878.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 49—50.

⁷⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 72—73; А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103, т. XII, с. 728, Краткое Описание Малороссіи с. 280; Лѣтопись Гр. Грабянки, с. 220. К. 1854.

⁸⁾ Volumina Legum, t. III с. 404, A. Grabowski, Ojczyzste spominki, т. II, с. 71—73, с.с. 305—307. А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 82.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50, т. VII, с. 622.

¹⁰⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 56; А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50, т. IX, с. 661, т. XII, с. 513.

¹¹⁾ П. К. К. для разб. др. актовъ, т. I (вид. 1-ше). Відд. 3, № 17, с. 90.

¹²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 99.

Плутає з цим терміном і Гр. Полетика в своїм „Историческомъ Извѣстіи“, розуміючи під ним і старшинську і козацьку ради¹⁾. А втім, зрештою довелося зупинитися саме на ній, бо позитивна риса його — те, що він ширший й охоплює всі відтинки зборів нашої установи — і повні, і великі, й неспвні, і чорні ради.

До цього розділу треба додати, що в актовім матеріалі найчастіше наша установа просто зветься радою. Але й рада старшини також раз-у-раз зветься просто рада. До того-ж це слово має спеціальне значіння наради, „совѣту“.

Отже треба було взяти його з терміном, що відтіняв-би зміст і характер інституту.

II.

Рада в кінці XVI ст. Діяльність козацької ради до 1648 р. Рада часів Б. Хмельницького. Генеральна рада Гетьманщини у XVII ст. Занепад генеральної ради у XVIII в.

„Зовнішній устрій країни, що здобув потім книжну назву Малоросії, є ніби-то уламок суспільного ладу Запоріжжя, чому й сама країна здобуває назву „Війська Запорозького“, що надається їй вже з самого початку XVII віку, коли не раніш“²⁾, писав О. Лазаревський. Отже й рада генеральна, як одна з помітніших форм цього зовнішнього устрою Запоріжжя, переходить на Україну городового козацтва звідти. На нашу думку, цей погляд треба прийняти. Але з тим обмеженням, що запорозьке походження ради козацької треба пояснити лиш тим, що це правдиво остільки, оскільки найперша організація козацтва, а не козакування як промисел, мали мабуть місце не в городській Україні, а на Дніпровім Низу. Часи ці за браком матеріялу відповідно ще не висвітлено. Та в кожному разі-ж гіпотетично можна думати, що на Низовім Дніпрі у вільнішій і незалежнішій від польської адміністрації громаді козацтва швидше й повніше могли розвинути свої історичні інститути та форми його організації. Думки висловлювані про походження козацтва й його організацію, оскільки вони стосуються й до ради, автор розгляне в розділі про літературу питання.

Одна з найдавніших звісток про раду на Запоріжжі є в щоденнику Еріха Лясоти — дипломатичного агента Рудольфа II. Року 1594 цісар доручив йому цікаве й важке на той час завдання — поїхати на Запоріжжя й запрохати січовиків, щоб узяли участь у війні з турками. Після вельми цікавих для науки нотаток щоденника Лясоти, що малюють окремі етапи його подорожи, автор щоденника 9 червня 1594 р. приїхав на острів Базавлук, де на той час перебувала Запорозька Січ. Кілька

¹⁾ Збірка матеріялів акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 161.

²⁾ А. М. Лазаревській, „Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ“, стор. 10—11.

представників січової старшини зустріли цісарського посланця й провели на коло козацьке. Тут Лясоту відрекомендовано козакам. Переговорів не провадилося, бо частина козацтва з ватажком Б. Микошинським була в поході. Допіру 18 червня повернувся Микошинський і 19-го коло козацьке приймало посла московського. 20-ж червня записує Лясота: „ми мали авдієнцію й подали на письмі в колі наше доручення про вербування війська. Після цього козаки, запросивши нас вийти з круга, прочитали прилюдно нашу грамоту й вимагали, щоб кожен про ню висловився. Коли-ж, після двохразового заклику ватажка, всі мовчали, то присутні поділилися, як це буває, коли вони обмірковують важливі справи, та зробили двоє кіл: одне, що складалося з старшин, і друге з простого народу, який зветься у них чернь. Після довгих нарад, чернь нарешті звичайними викликами виявила свою згоду, стати на службу до його величності, на ознаку чого кидали шапки догори. Після цього натовп кинувсь до іншого кола — старшини, загрожуючи покидати у воду і втопити кожного, хто буде проти цієї думки. Через це старшини одразу-ж погодилися на все, не насмілюючись суперечити черні, такій дужій та могутній, коли вона розлютується, і тільки вимагали переговорити з нами про умову. Обрано було 20 депутатів і нас знов запросили в коло. Тоді оці депутати, посідавши на землі, серед великого кола, зробили маленьке коло і після довгих нарад, запросили нас до себе; ми прийшли й сіли поміж них. Вони заявили нам про свою згоду, стати на службу до його величності, не шкодуючи свого життя“¹⁾. „Слідом за цим, коли осавули (начальники, що їх можна прирівняти до поручників) обійшли навкруги велике коло і про все сказане розповіли решті козаків, чернь знов відокремилася, зробила окреме коло і після нових нарад знов виявила згоду голосними викликами, що супроводилося киданням шапок догори“²⁾. Але агітація деяких козаків проти походу призвела до того, „що ті, зібравшись знов до кола, на ранок дальшого дня, 21 червня, зробили цілком протилежний висновок, а саме: що за таких невизначених умов вони ніяк не можуть і не бажають виступити в похід“³⁾. Коли-ж Лясота передав їм нові запевнення і делегати кола „повернулися в коло з його відповіддю, а чернь не вважаючи на це, і далі вперто трималася своєї постанови, то ватажок і деякі з старшин, зокрема Лобода, колишній гетьман, що за його гетьманування зруйновано Білгород, усяково просили і вмовляли добре обміркувати, що вони роблять, і не одкидати ласкавих цісаревих пропозицій, які мали-б вони вважати за велике щастя. Инакше-бо ризкують вони принаймні наразитися на загальну ганьбу та посміховисько, коли відмовляться тепер брати участь у такій добрій справі, що йде супроти запеклого ворога християнства, та не забажають виступити в похід, не вважаючи на ласкаву пропозицію, яку їм зробив такий могутній монарх.

¹⁾ Мемуары, относящиеся къ исторіи южной Руси. В. I. К. 1890, с. 168.

²⁾ Ibid., стор. 171.

³⁾ Ibid., стор. 172.

А втім, коли вони і після всіх цих доводів настоювали на давній постанові, то ватажок тут-же посеред кола, з-пересердя відмовився від своєї посади і склав свій уряд, мотивуючи відмовлення тим, що він не може та й не хоче бути ватажком людей, що так мало цінують свою славу, честь та добре ім'я. Після цього коло розійшлося. Після обід осавули знов скликали в коло весь народ, деяких навіть заганяли киями. Передусім збори прохали Микошинського прийняти знов владу, що він і зробив¹⁾.

„23 червня. Козаки зранку зішлися в коло і надіслали до нас на помешкання кількох депутатів, які вмовляли нас не думати, ніби вони не бажають служби й. і. в., але що головна перешкода до цього є добре відомий нам самим брак коней; коли-б не це, вони знали-б що робити. У відповідь на це, я запропонував скласти й передати до кола ті умови, на яких міг-би договоритися з ними. Після цього вони знов повернулися на збори передати товаришам мою пропозицію і потім розійшлися... А по обіді, зібравшись знов у коло, вони не захтіли чекати, аж поки я не подам їм свої пункти, і поспішилися надіслати до мене декількох з-поміж себе з своїми умовами на письмі“²⁾.

„24 червня. Я передав їм 8.000 дукатів золотом у чистому полі, що посеред його маяла встромена в землю корогва й. і. в. Вони одразу-ж розіслали на землі декілька татарських кобеньків чи плащів, що їх вони звичайно носять, висипали в них гроші і наказали деяким з старшин підрахувати їх. Після цього я знов вийшов із кола і повернувся до свого куреня, але збори ще довго не розходилися. Наступними днями вони дуже ретельно сходилися в коло...“³⁾. „1 липня я попрощався на повних зборах з начальником і всім запорозьким рицарством; вони-ж і собі дякували мені за мою працю й подарували куничу шубу та шапку з чорних лисиць; тоді дали своїм послам лист до цїсаря й повноваження“⁴⁾.

Довгі цитати з щоденника ми подали на те, щоб одразу-ж показати на самовидцевих свідченнях інститут ради (його Лясота називає колом) у чинності наприкінці XVI ст. Інші свідчення й дані про раду на Запоріжжі ми наводити не гадаємо. В наше завдання не входить спеціальна й самостійна характеристика Січової ради. Запоріжжя згодом стало стояти окремо, мало й своєрідну організацію.

Тут про цей інститут можемо сказати, що рада на Запоріжжі існує вже в кінці XVI ст. і складається з наявного січового козацтва; за компетенцію має вибори старшини, політичні й судові справи. Її дальший розвиток, який намалював проф. Слабченко (в розвідці „Соціально-правний устрій Січи Запорозької“), що в зв'язку з економічним розшаруванням січового козацтва призвів Січову раду до того, що з неї став орган найзаможнішого січового козацтва, безпосередньо для нас вже нецікавий.

¹⁾ Ibid., стор. 172—173.

²⁾ Ibid., стор. 174.

³⁾ Ibid., стор. 179.

⁴⁾ Ibid., стор. 180.

Після 1648—1654 рр. Україна-Гетьманщина йде своїм особним шляхом і її установи — установи нової держави, — мають інший шлях розвитку. Становище Гетьманщини та Запоріжжя економічне й політичне було аж надто не тотожне. З цього часу (1648—54 рр.) Січова рада для нас може бути цікава лиш для порівнянь за аналогією.

Військова рада в Україні городового козацтва інститут відомий, як і на Запоріжжі. Описуючи її треба пам'ятати, що вона з першою була тісно звязана як своїм походженням, так і тим, що рада на Україні раз-у-раз була похідною радою відділів січового козацтва, що в даний момент перебували на городовій Україні. Це не дозволяє в цій періоді цілком відокремити раду на городовій Україні від ради січової, бо раз-у-раз склад їх був тотожний. Відокремлення це можна провести допіру з часів Богдана Хмельницького й зокрема після його, коли Січ виразно відокремлюється в осібну організацію.

Не претендуючи на повний перелік усіх рад на Україні до 1648 р., що не виходить у наше завдання та й навряд чи можливе, ані навіть, на повний перелік найважливіших рад, бо це поняття відносне, наведемо деякі з них, щоб зафіксувати їхнє існування. Так року 1596 перед повстанням Наливайка, „козацька рада замість зосередити всі думки на одним, сварилася; табір розпавсь на дві партії — запорозців і вольниць, Лободи та Наливайка. Остання, дужча, взяла гору, Лободу забито, а замість нього обрано на отамана Кремпського“¹⁾. Так 15 липня р. 1621 була рада козацька в Сухій Діброві. „Рада розпочалася 15-го липня за новим стилем та тривала три дні. Опріч козаків, що серед них були гетьман Бородавка і Сагайдачний, в раді брали участь мітрополіт Іов Борецький, єпископ Єзекііль Курцевич, 300 священників та 50 ченців“²⁾. 22 квітня р. 1622 козацька рада на р. Росаві вибрала на гетьмана Оліфера Голуба³⁾. На початку 1627 р. повна козацька рада в Переяславі виряджає посольство від Війська Запорозького до короля⁴⁾. Року-ж 1627 „питання (одмова взяти участь у шведській війні) розв'язано, як повідомляє московський інформатор Гладкий, за мітрополітовими словами, на козацькій раді в Каневі“⁵⁾. В липні 1630 р. рада в Черкасах обирає послів до короля⁶⁾. 23 серпня того-ж року збирається рада на Масло-вім Ставі. Обмірковує вона питання, чи йти з наказу Конецпольського на сторожу від татар⁷⁾. „Перед Різдвом Богородиці 1632 р. маємо раду

¹⁾ А. Ефименко, Очерки истории правоб. Украины... К. Стар. 1894, IX., с. 304, т. XLVI.

²⁾ Акад. Н. П. Василенко, Очерки по истории Запад. Руси и Украины, с. 291.

³⁾ Ibid., с. 304.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, История Украины-Руси, т. VIII, ч. I, стор. 37—38.

⁵⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 335.

⁶⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. I, стор. 124.

⁷⁾ Ibid., стор. 125.

на Масловім Ставі, що скинула гетьмана Кулагу й обрала нового гетьмана А. Дідченка та нову старшину¹⁾. За три дні до Покрови того-ж року була рада в Корсуню²⁾. Р. 1633 рада в двох милях від Переяслава розв'язувала питання про участь у війні з Московщиною³⁾. В серпні 1636 р. рада на Росаві обмірковувала справу морського походу⁴⁾. В травні 1637 р. була рада над Росавою, на ній козаки присягали виконувати постанови Куруківської умови⁵⁾. Далі йдуть рада в липні того-ж року на Росаві⁶⁾, в листопаді — в Корсуню⁷⁾, в листопаді-ж — у Переяславі⁸⁾; в лютому р. 1638 в Переяславі-ж⁹⁾. Р. 1638 в вересні — рада в Києві. „На раду були скликані полковники. Вони мали привести з собою по декілька десятків козаків від кожного полку“¹⁰⁾.

Підчас переговорів гетьмана Гуни з поляками коло Старця, після того, як прибули послы „далъ знати Гуня, аби были до ради готови козаки; потомъ, впровадивши ихъ посередь кола, где бубонъ и бунчукъ былъ, казалъ Гуня вязанку сѣна принести и по земли розислати и посадилъ близъ себе пановъ пословъ“. Читано конституції: „але на тое своевоство и чернь велце скрикнула и розрухъ великій учинила; отповѣдь отложили (до завтраго), прето Гуня реклъ до пословъ: гди ся зъ собою розмовимо, дамо знати...“¹¹⁾.

Рада ж 1638 р. на Масловому Ставі ухвалила змінити козацький устрій¹²⁾.

Оце короткі вказівки на практику рад на Україні перед Б. Хмельницьким. Шлях розвитку цього інститута простежити в цім періоді важко. Як на початку його ми бачимо в свідченнях Лясоти й Боплана її існування в вигляді зборів козацтва, що розв'язують адміністративні, судові й політичні справи, то як такі-ж збори виступає рада і у 1638 р.¹³⁾. Але є й одміни. Вони зв'язані з поширенням сили й впливу козацької класи. І організація цієї класи — військова рада з організації місцевої запорозької громади стає організацією численної й раз-у-раз впливовішої економічно й політично класи. Цим шириться, цим зростає й її значіння. З місцевого інституту, про який як про цікаву оригінальність згадують спостережники, рада стає зборами, що на них вирішується до певної міри доля польської держави. І справді, не перебільшуючи можна

¹⁾ Ibid., стор. 152; акад. Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 371.

²⁾ Акад. М. Грушевський, *op. cit.*, VIII, ч. I, стор. 153.

³⁾ Ibid., стор. 202.

⁴⁾ Ibid., VIII, I стор. 230.

⁵⁾ Ibid., стор. 240—241.

⁶⁾ Ibid., стор. 249.

⁷⁾ Ibid., стор. 261.

⁸⁾ Ibid., стор. 263.

⁹⁾ Ibid., стор. 281.

¹⁰⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, 436; М. Грушевський, *op. cit.*, 310.

¹¹⁾ Лѣтопись С. Величка, т. IV. Дод.: Дневникъ Симеона Оскольскаго 1638 г., с.с. 247—248. Київ 1864.

¹²⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, стор. 438.

¹³⁾ Очевидно в кінці XVI ст., коли ми маємо перші про ню звістки, козацька рада була вже оформлений інститут.

сказати, що зрештою цю долю вирішила Запорозька рада, яка обрала на гетьманство Хмельницького й у пожежі повстання змінила соціальний стан України.

За перших часів гетьманування Богдана Хмельницького маємо також численні звістки про військову раду. Так р. 1648, за Ласком — польським посланцем, в червні того-ж року в першій зустрічі з Хмельницьким він потрапив був у „великий огонь“, потім відбулася грандіозна рада, що в ній взяло участь 70.000 козаків. Вона розглянула лист А. Киселя й ухвалила низку постанов ¹⁾. Очевидно, саме про ню говорить Кисіль у своїм листі до архієпископа Гнєзненського „tandem była rada waleczna, w ktorey 70.000 kozakow było. Czytano tedy list moy i po długich hałasach y burzach sam Chmielnicki począł przypominać moię confidentią, dopomogli mu tego i drudzy z starszyny kozacy, sprawił te dedyconclusia u nich... słuhać rady moiej y dufać mi, y poslow wyprawić, supersedere ad omni hostilitate, y Ordę zatrzymać, a czekać, ne rezolutią dalszą; Ordy iednak nieodpuszczać, ale ią w polach koczuiąca zatrzymać“ ²⁾. В реляції про свою другу подорож Ласко оповідає, що в день Петра й Павла р. 1648 була військова „рада і на ній передав він лист і дарунки від Киселя військові Запорозькому; козаки казали те саме, що й Хмельницький у листі: вони готові у всім слухати Киселя, просять тільки не зрадити їх, після того-ж вони завернули татар, грозили навіть Орді, що будуть битися з нею, як-би вона хотіла далі йти „в землі“. На тій-же раді приймано також послів черкеських і московських“ ³⁾. Тоді-ж з нагоди приїзду Киселя й інших: „За для которихъ приходу зложилъ раду гетман Хмелницкій в Переяславлю и тамъ по Рождествѣ Христовомъ приѣхалъ зо всѣми полковниками и сотниками. И тамъ въ Переясловлю в той радѣ отдавали панове послове королевскіе при поселствѣ привилей на волности и булаву, и бунчукъ, короговъ, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоити тую войну. Там же и послове от короля венгерского на той же радѣ были...“ ⁴⁾.

Року 1649, каже „отписка“ Путивельських воевод, „Черкасской гетманъ Богданъ Хмельницкой ноября въ 1 число былъ в городѣ въ Корсунѣ, приѣзжал для рады къ Черкасомъ на съѣздъ; а рада де, государь, у него съ Черкасы была въ Корсуні до ихъ приѣзду; а о чомъ была

¹⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розв'язі, с. 17.

²⁾ Памятники, изд. вр. комиссіей для разбора др. актовъ, т. I (В 1-е). Відд. 3, № 17, с. 90—91. „Зрештою була військова рада, що в ній було 70.000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків та хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати мов обнадіювання, допомогли йому в цім і інші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради мові й довіряти мені та послів виправити, одмовитися від усякої ворожости; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію; орди проте не відпускати, але затримати її кочуючу у степах“.

³⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розв'язі (1648—1650). 1922 р., с. 18.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 17—18. Київ 1878.

рада про то де, государь, они не слышали“¹⁾). Визнаючи значіння ради й широких мас нового козацтва, що на ній брало участь, гетьман Богдан Хмельницький казав у жовтні 1650 р. царському дворянинові В. Унковському, що коли-б він видав Московщині самозванця Т. Акундінова, „вѣдаю то я, что мнѣ отъ войска даромъ не пробыть, а вѣдаешь самъ: съ чернью кто сговорить, коли встануть“²⁾). У 1651 р. в листі Бичинського — королівського секретаря — з Сокаля 8 червня 1651 р. він пише, що „kozak dobry rejestrowy, przyprowadzony, to powiedział: że Chmielnicki uderzywszy w bębny na czernicką radę powiedział iż Król imć skłania się do pokoju, ile tak z Tatarzyna wolnością darowanego, jako i tłumacza naszego do Sultan-Gazy perekopskiego umyślnie wysłanych wyczerpać mógł, jeżeliby i oni nań nie pozwolili? Co czerń, między się rozebrawszy, krzyknęli: „Panie Hetmanie! Bóg i wojsko tak chce, abyśmy się za odnym sposobem z Królem nie jednali, bo na toś my się odważyli i na tośmy tu przyšli, że luboby też i Orda nas odstąpiła, tedy my przy dostojenstwie twojem wszyscy ginąć będziemy i, albo wszyscy zginiemy, або wszystkich Lachów wygubimy“³⁾). Того-ж числа маємо запис у щоденнику Освецима. Він (за викладом В. Антоновича) каже, що, „Хмельницький скликав раду спочатку по полках, а потім генеральну. На раді, щоб ще більше роздратувати чернь супроти нас і підбурити її енергію, він оголосив козакам, ніби король погодивсь з султаном і поступився йому всіма українськими краями: Київським, Білоцерківським, Чигиринським, Черкаським і іншими, що турки пограбують усі ці краї і візьмуть усю людність у ясир. Чернь, цілком повіривши цій вигадці, хоч абсолютно неправдивій, дуже розхвилювалася; на раді стали кричати: „король замирюється з султаном на лихо нам, отже підемо битися з ляхами“. Тоді Хмельницький і полковники стали говорити:... „треба буде міцно постояти, щоб не втратити слави козацької і душ ваших не запагубити“ і так ин.⁴⁾). Того-ж року, коли українське військо зазнало побиванки під Берестечком, на радах у козацькім таборі обирали наказних гетьманів. Так 21. IX. 1651 р. Семен Савич оповідав у Москві про Берестечко, що після того, як від'їхав Богдан Хмельницький, „в обозѣ выбрали гетмана полковника Джержалы, а потомъ де его отставили за

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, с. 377.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VIII, с. 338.

³⁾ А. Grabowski, Ojcz. zrominki, т. II, с. 72. „Козак добрий rejestrowий, що його привели, так розповів: що Хмельницький, вдаривши в бубни на чорну раду, розповів, що король його милость схиляється до миру, наскільки від звільненого татарина та від перекладача нашого, до Султан-Гази Перекопського навмисно делегованих, почерпнути міг, чи би й вони на нього не погодилися? Чернь, обміркувавши це поміж собою, крикнула: „Пане гетьмане! Бог і військо так хоче, щоб ми жадною мірою з королем не мирилися, бо на те ми зважилися й те тут вирішили, що коли-б і Орда від нас відступила, — ми при гідності твоїй всі голови класти будемо і або всі загинемо, або всіх ляхів знищимо“.

⁴⁾ Щоденник Освецима у викладі Антоновича. Київск. Старина. 1882, № 5, с. 269. Запис 4 червня 1651 р.

нѣкаторую причину... а выбрали де на гетманство полковника Гладково" ¹⁾). На радах цих шукали виходу з важкого, катастрофічного становища в війську. Так, у записці в серпні 1651 р. подьячий Г. Богданов оповідав про Берестечко (за словами полковників): „Полковники де и войско Запорожское учинили раду, и прирадили было противъ ихъ, поляковъ, стоять, и хотѣли было всѣмъ войскомъ на нихъ итти. И потом де на другой день учинили другую раду, и прирадили, что имъ отойти на Украину оборонною рукою... потому что у нихъ гетмана нѣтъ и войскомъ править некому" ²⁾... І що „полковники де и козаки учали радить, что они безъ гетмана учинились безглавны и войском править некому и имъ де какъ учинить лутче: противъ короля стоять ли, или миръ учинить, или отойтись оборонною рукою на Украину" ³⁾. Після поразки під Берестечком „Маса хвилювалася, вважала, що в поразці під Берестечком винен Хмельницький, збиралася чорна (всенародня) рада на Масловім Ставі і вимагала, щоб гетьман пояснив на ній свою поведінку; висувалися інші кандидати на гетьманство" ⁴⁾. Року 1651 була бурхлива рада в Білій Церкві, що затвердила нову умову з Польщею (її виробила рада старшин). Року 1654 славнозвісна рада в Переяславі ухвалила приєднання до Москви.

Але часті й впливові в державно-політичній житті України Богдана Хмельницького військові ради бували тільки в перші роки після повстання. Далі гетьман потрапив встановити диктаторську владу. Це йому, між іншим, радили з польського табору. Отже в листі до Богдана Хмельницького без дати, воевода Київський, кажучи, що, як він гадає, Хмельницький і старшина хочуть миру з Польщею, але в цій їм заважає поспільство, радить гетьманові не скликати ради. „Ponieważ sciągnąć wszystko wojsko do rady i tabory jest pewny tumult i spes nulla pokoju“. Окремо по полках записати козаків у реєстр, не записуючи туди поспільство. Або-ж „złoż W. M. radę za włością w polach, u Czehryna albo Kryłowa, lub Czerkas, a same tylko obeślij po Ukrainie kozaki, uniwersałów swoich za włość nie wypuszczając, i tam W. M. sporządaj wojsko zaporożskie... Tedy i tym sposobem oddystiluje się gmin prostego pospółstwa od wojska zaporożskiego" ⁵⁾. В. Липинський, покликуючися на рукописне джерело, наводить вказівки приватного польського листа ще 1648 р., який помітив, що гетьман прагне самовладности: „Chmiel zgody sobie

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 479.

²⁾ Ibid., т. III, ст. 467.

³⁾ Ibid., т. III, с.с. 466—467.

⁴⁾ Очерки истории правобережной Украины по I. Ролле. А. Ефименко. Киев. Стар. 1894. VIII, с. 81.

⁵⁾ Амбр. Грабовський. „Ojez. spominki“, т. II, № 16, с. 31. 1845 „Бо стягнути все військо до ради й табору в певний шум і не дає надії на спокій“. Окремо по полках записати козаків у реєстр, не записуючи туди поспільства. Або-ж „склади, ваша милість, раду за волостю в степах, коло Чигирина або Крилова, чи Черкас, і тільки повідом козаків на Україні, універсалів своїх не надсилаючи за волость, і там, ваша милість, упорядкуй військо Запорозьке... Тоді й таким способом очиститься чернь — просте поспільство від війська Запорозького“.

życzy. Czerń zaś przeciwko temu. To nie mała, że z czernią rady nie miewa, czego przed tem nie było, bo zawsze czerń domagała się tego, że z niemż in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko starzyzną rady miewa“¹⁾. В. Липинський одзначає, що „гетьман Війська Запорозького (після 1648 р. Л. О.) це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді Козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той поход не вдався“²⁾. Він вказує, що за Богдана Хмельницького „Всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січі крикливою юрбою „молодців“, що готується до походу „на волость“, чи на море, або ділить поміж собою уходи, а призначаються і змінюються (підкреслення авторове) вони самодержавною владою гетьманською і виключно від гетьмана, а не від влади народньої залежать, так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні органи, що яко генеральна старшина при гетьмані, і яко старшина полкова й сотенна при кожному полковнику й сотнику урядують“³⁾. Але ці твердження можна прийняти тільки що-до другої половини гетьманування Богдана Хмельницького. Так само тільки до другої половини гетьманування Богдана Хмельницького можна застосувати твердження Т. Корзона, що „Chmiel... nadał rzekomo wyzwolonej Ukrainie rząd wojskowy, najbardziej od wolności swobód społecznych daleki. Nie zamierzał też bynajmniej przyznać czarnej radzie praktykowanego dawniej prawa czy zwyczaju obierania hetmanów (koszowych). Zapragnął dla siebie władzy książęcej, a nawet ufundowania dynastyi, miał bowiem trzy córki i dwóch synów“⁴⁾.

Переломний момент в історії ради за Богдана Хмельницького настає 1652—53 рр. й остаточно після 1654 р. Після цього вже до смерті Богдана Хмельницького рада не збирається. Треба взагалі вказати, що рада після цього вже ніколи не має тієї сили й ваги, які вона мала перед Богданом Хмельницьким і в перші роки його гетьманування. Це справді переломний момент у розвитку інституту генеральних рад.

І треба ще раз підкреслити, що в цім періоді, коли, звільнившись від Польщі, Україна стає державою, рада військова набирає цілком нового юридичного змісту. Раніше був з неї орган самоврядування певної військової одиниці й певної класи. Тепер — це орган держави, що вирішує державні справи.

¹⁾ Липинський. Україна на переломі с.с. 272—273, прим. 116-а. „Хмель хоче згоди. Чернь-же проти цього. То не мало, що з черню ради не має, чого перед тим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з ними раду мали, а тепер має він ради а самою тільки своєю старшиною“.

²⁾ Ibid., с. 119. ³⁾ Ibid., с. 120.

⁴⁾ Т. Корзон. Dzieje wojen. т. II, с. 335. „Хмель... дав ніби звільненій Україні устрій військовий як найбільш од волі і свобід суспільних далекий, зовсім не мав на увазі теж визнати за чорною радою давнього права чи звичаю, що його давніше практиковано, обирати гетьманів (кошових). Бажав для себе князівської влади, й навіть заснування династії, бо мав три дочки й двох синів“.

Рада генеральна по смерті Хмельницького має довгу й цікаву еволюцію. Власне кажучи, вона відроджується після деякої (вельми короткої) перерви за останні роки Богдана Хмельницького. Річ у тім, що перед смертю Богдана Хмельницького на старшинській раді обрано було на нового носія гетьманського уряду Юрка Хмельниченка, з тим щоб він вступив на цей уряд після батькової смерті. Так 16 серпня р. 1657 генеральний писар Іван Виговський писав до Путивельського воеводи. „А что хочешъ Ваша милость вѣдать, хто нынѣ гетманомъ Запорожскимъ обранъ есть, вѣдомо, чаю тебѣ есть, какъ еще за живота на гетманство вся старшина обрала сына покойного, его милость пана Юрья Хмельницкого, которій і нынѣ гетманомъ прѣбываетъ, а впредь какъ будетъ не вѣдаю, но скоро по погребеніи тѣла будетъ рада всей старшины и нѣкоторой черни, на которой что усовѣтують не вѣдаю“¹⁾. Це прелімінарне обрання мала все-ж-таки ствердити військова рада. Так ще в червні р. 1657 Ф. Бутурлін писав, що „у гетмана де, государь, рады войсковые о томъ не было, что онъ гетманъ, за старостью, гетманство свое сдаетъ сыну своему Юрью; а только де, государь, пріѣзжали къ нему гетману по присылкѣ его, полковники не всѣ, и гетманъ де съ ними поговорилъ: толко будетъ гетману смерть случитца, и они бѣ, помятуя его войсковою промысль и радѣнье, по смерти его обрала гетманомъ быти сыну его Юрью. И полковники говорили, что они помятуя его войсковый промысль и радѣнье, по смерти его, обирати гетманомъ сына его будутъ“²⁾. А втім, що-до цього були певні сумніви. Приміром, Павло Тетеря свідчив, що „какъ слышатъ, что царское величество пошлетъ своихъ царского величества ближнего боярина съ товарищи великихъ людей и про раду свѣдаютъ, что при нихъ быть радѣ, и при немъ де гетмановѣ сынѣ есть такіе многіе люди, которые ему дружны, а съ полковники не въ совѣтѣ, и учнутъ де ему говорить, чтобъ онъ, гетмановѣ сынѣ, рады не сбиралъ, для того, чтобъ ему своего владѣнья не убавить, также, какъ и отецъ его рады не сбиралъ, а владѣлъ всѣмъ одинъ, что роскажетъ, то всѣмъ войскомъ и дѣлаютъ. А толко де рада ему собрать, и на радѣ де безъ бунту не пробудутъ: у всякого будетъ своя мысль, иной де похочетъ въ гетманы его, гетманова сына, а иной иного, а иной де похочетъ того, чтобъ владѣлъ всѣмъ царское величество, а хотя и гетманъ кто будетъ, и владѣнье де гетманово передъ прежнимъ будетъ не таково силно“³⁾. Рада все-ж-таки зібралася (в своїм місці ми окремо будемо говорити про її склад і про склад наступних рад). „И августа въ 26 день была у полковниковъ и у всего Войска Запорожского рада, и выбрали быти гетманомъ надъ Войскомъ Запорожскимъ писарю Ивану Выговскому, и булаву ему царского величества дали и говорили чтобъ он великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, № 3, с. 3.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до XI т. стор. 682.

³⁾ Ibid., с. 767.

и Бѣлая Росіи самодержцу, служилъ вѣрно и надъ Войскомъ Запорожскимъ былъ гетманомъ и добрую имъ справу чинилъ. И, принявъ царского величества булаву, гетманъ Иванъ Выговской говорилъ въ войско: ся царского величества булава доброму на ласку, а злomu на карность, а манить я въ Войску никому не буду, коли вы меня въ гетманы обрали; а Войско Запорожское безъ страха быть не можетъ... И выслушавъ царского величества жаловальную грамоту (що її прочитавъ Виговський), полковники и сотники и отаманы и войты и буймистры на милости государской челомъ ударили¹⁾... Обрано Виговського було ніби-то тимчасово, бо, як каже инше джерело, „Да того жъ числа не расходясь изъ рады, выбрали всѣмъ войскомъ на гетманство писаря Ивана Выговского, и булаву гетманскую дали ему писарю и приговорили на томъ: покамѣсть возмужаетъ прежнего гетмана Богдана Хмельницкого сынъ Юрья Хмельницкой и будетъ в возрастѣ и до тѣхъ мѣсть войско вѣдать и росправа всякая чинить ему новообранному гетману Ивану Выговскому; а писатца гетманомъ ему жъ Ивану Выговскому. Да тутъ же въ радѣ приговорили, что у нихъ въ войску Запорожскомъ волно всѣмъ козакамъ торговать виномъ и всякимъ питьемъ безпенно и безошлинно“²⁾. В жовтні 1657 р. була рада в Корсуню, де вирішили низку політичних справ³⁾. Р. 1658 на раді в Переяславі було стверджено Виговського на гетьманському уряді. Наприкінці 1658 р. рада обрала на гетьмана І. Безпалого. А втім, це була рада обмеженого складу й тому з Безпалого був лиш наказний тимчасовий гетьман⁴⁾. Року 1655 на військовій раді Виговський зрікся свого уряду й обрано Юрка Хмельницького. Року-ж 1659 Юрка Хмельницького обрано вдруге й складено нову умову з Москвою в Переяславі. Року 1660 рада в Корсуню обрала Юрка Хмельницького знов на гетьмана (вже на Правобережній Україні). На Лівобережній-же за наказного гетьмана був Яким Сомко. З його ім'ям звязано кілька рад. Рада 1661 р. під Ніже-нем⁵⁾. Рада в Козельці р. 1662 обрала на гетьмана Сомка, але її неповний склад (не всі полки навіть були) дав право конкурентам наказного гетьмана оспорити правильність виборів „Тихъ же святъ, пише Самовидецъ (це було на Великдень 1662 р.), Сомко учинилъ раду въ Козельцю и тамъ гетманомъ его козаки учинивши, присягали; тилко ж тое не трвало, бо тая рада стала неслухне для того, же послали до его царского величества, просячи о позволеніе зуполной рады, на которой бы и войско з Запорожя было, жебы одностайне гетмана обрали и одного слухали; бо запорозцѣ собѣ гетмана Бруховецкого звали, а полковник Нѣжинскій Васюта собѣ гетманство хотѣлъ и не слухалъ Сомка гетмана. На що юже царское величество позволилъ, жебы рада была

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. IV, с. 11.

²⁾ Ibid., т. XI, с. 802.

³⁾ Липинський, *Op. cit.* с. 230 та А. Ю. и З. Р. т. IV, с. 57.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Малор. Приказа № 5849, а. 10.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 50.

и гетмана собѣ настановили; аже тая Козельская рада стала не слушна, и гнѣвъ царскій сталь. А до того епископъ Мефтодій, которій на той радѣ былъ и до присяги приводилъ, также и Васюта Нѣжинскій полковник, описали Сомка, гетмана, же конче по орду посилает, хотячи измѣнити“¹⁾... Те, що Сомко сам уважав, що його тут „упросили на совершенное гетманство“²⁾, справи не вратувало. В січні р. 1663 була рада в Ніжені й знов неповна. Вона обрала Сомка на „совершене гетьманство“. Тоді-ж була рада і в Ічні³⁾. Улітку р. 1663 маємо славнозвісну, прославлену в Куліша „Чорну раду“ під Ніженем, що обрала на гетьманство кандидата од Запоріжжя Івана Бруховецького. Додаток № 9 до цієї нашої роботи очевидно дає можливість говорити про раду 1668 р. біля села Будищ, що на ній забито Бруховецького⁴⁾. Далі ще обрано 1669 р. Многогрішного в Новгородку й Глухові. Р. 1671 в Козацькій-Діброві обирають на гетьманство Івана Самойловича, р. 1674 його обрано на гетьманство на обох сторонах Дніпра. Ця рада 1674 р., хоч зібралася на лівому березі, в Переяславі, але складом своїм була

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 65. Київ 1878.

²⁾ Рукоп. Судівка. № 97, с. 789—790.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгородськ. Стола № 499, а.а. 209—210.

⁴⁾ Що рада ця справді відбувалася, кажуть нам такі дані. Про неї говорять полонені українці — „Опошенські черкаси“, що сами могли її бачити. Вони називають низку конкретних подій на раді і низку її ухвал. За цю-ж раду говорять і такі факти. 20 травня 1668 р. полонений козак з війська гетьмана Бруховецького казав, що „рада имѣла быть съ Дорошенком на Солонице, а що то не вѣдает будет ли самъ Брюховецкой на раде или нѣтъ“. Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгор. Стола № 613, а. 17. Це свідчення говорить, що рада з Дорошенком провтувалася. За це-ж каже й інше свідчення іншого „черкашенина“, що полонило його російське військо 9 червня того-ж року: „в скорыхъ де дняхъ Дорошенко и Брюховецкой съ полки сойдутся и у козаков де будет рада, и после рады пѣдутъ вони на російське військо. Ibid., а. 51. Росіянин—служник Миргородського воеводи М. Приклонського (йому після повстання Бруховецького довелося бути за сурмача Миргородського полку) оповідав згодом, як забито Бруховецького: коли зблизилися війська Дорошенка й Бруховецького „и Петрушка Дорошенка къ Івашку Брюховецкому присылалъ чтобъ онъ съ нимъ для рады съѣхался“. Що правда, за цим оповіданням, „Івашко де Брюховецкой к нему Петрушке не поѣхал, і отшедъ отъ Дорошенка 20 верст стал обозом. И Дорошенка де пришил поблиску ево Івашкова обоза и присылал к нему Івашку в обоз ясаула, чтоб из Івашкова полку Брюховецкого черкасы шли к нему в полк. І Івашкова полку черкасы из обоза по той присылке к нему Дорошенку поѣхали. А Івашка де Брюховецкого Дорошенкова полку черкасы взяли к Дорошенку и по приказу Дорошенкова Івашка Брюховецкого убили“. Ар. 93—94. Тут виходить, що Бруховецький на раду не поїхав, рада не відбулася. Думаємо, що більше значіння доводиться надавати оповіданням Опішнянських українців, які стверджують і свідчення козаків з війська Бруховецького, що рада з Дорошенком провтувалася й мала відбутися. Росіянин полонений міг не все зрозуміти в швидких подіях того дня, коли відбулася рада, йому в війську козацькому могли не цілком довіряти й на раду не взяти й про неї йому не переказувати. Що рада таки відбулася, свідчить і лист Переяславського полковника Дмитрашка-Райча до кн. Г. Ромодановського від 9 лютого 1669 р., де він згадує, що „смерть небошика Брюховецького з гетманства извергла, а Дорошенка с обеих сторон Гетманом учинено было“. Книга № 3 Малор. Приказа а. 234. „Учинить“ гетьманом могла очевидно тільки козацька рада.

„Задніпрская“ — правобережна¹⁾). Нарешті рада 1687 р. обирає Мазепу.

Це на Лівобережній Україні. На правім-же березі обрано на радах Тетерю й Дорошенка та відбулося кілька рад за Дорошенкових часів, що вирішували здебільшого справи міжнародної політики.

На правому-ж березі після Руїни наш інститут був чинний. Так, тут р. 1648 в Немирові козаки „закинули гетьманові (Могилі) участь у... шахрайстві (що їм мало давали поляки платні. Л. О.) і стали по містечку „за шию его, Могиленка, волочити“. Нещасливий гетьман ледві втік до польської залоги в замок; тоді козаки склали раду й вирішили покинути польську службу та й повинитися перед Самойловичем“²⁾. Та тоді-ж року 1684 „Козаки склали на початку 1684 р. в Могилеві раду, закликали на суд Куницького (гетьмана) і, докоряючи йому за невдачу, витрачання здобичи й у соромітській втечі з табору, покарали на горло; замість нього окликнуто було гетьманом козака, що перебіг з лівого берега Дніпра — Могилу“³⁾. Відомі й дальші ради за Палієвих часів на Правобережжі. А втім, треба пам'ятати, що тут рада знов утрачає своє значіння державної установи й стає зборами козацтва, як певної групи й військової одиниці.

В розділі про склад ради генеральної ми будемо докладніше говорити про її взаємовідносини з радою старшини. Тут-же лиш зазначимо, що вся еволюція нашого інституту з 1654 до кінця XVII в. є поступінне зменшення значіння генеральної ради й поширення компетенції та впливу ради старшини. Далі ми говоритимемо про причини цього явища. Тут-же констатуємо лиш самий факт (одзначений вже в нашій замітці про раду старшинську на Гетьманщині)⁴⁾. І справді, вже Богдан Хмельницький, як ми бачили, скликає тільки старшинську раду, щоб забезпечити обрання на гетьманство свого сина. Виговський ставленик старшини — з нею тільки й радиться. Далі її значіння все збільшується. За чорну раду невдало б'ються Пушкар і Довгаль, потім Сірко. Її зраджує Бруховецький. Так, за Бруховецького найбільшого удара завдано генеральній раді! Адже р. 1663 на раді старшинській затверджено нові статті з Москвою⁵⁾. Нову умову з Москвою р. 1665 виробила на Москві старшинська рада Бруховецького, що з ним туди приїхала. Цим узято було з компетенції генеральної ради її найважливішу функцію — визначення міжнародної політики.

Далі генеральні ради вже не мають активного значіння. Вони поволі набирають характеру лиш урочистого акту. Сами-ж справи вирішує до неї рада старшинська. Так було, приміром, перед обранням Самой-

¹⁾ Древлекранилище РСФСР. Малор. справи з фонду Міністерства Закорд. Справ, 1674 р., № 15, а.а. 11—18.

²⁾ Антоновичъ, Послѣднія времена козачества, стор. 37.

³⁾ Ibid., стор. 35.

⁴⁾ Україна, 1921. № 4, стор. 23.

⁵⁾ Книги Розрядныя, т. II, стор. 931—993.

ловича, коли справи вирішала старшинська рада¹⁾. На Коломаці р. 1687 обрання Мазепи й умову з Москвою вирішила рада старшинська, що зібралася в палаці князя Голіцина.

Коли вже наприкінці XVII ст. генеральна рада є свого роду вочиста окраса, що санкціонувала вирішення, що їх *de facto* встановляла рада старшинська, то в XVIII ст. рада військова в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією. В листопаді р. 1708 Скоропадського обрано на юридично незаконній неповній раді. Відомо до того-ж, який вплив на вибори мав Петро I. Під статтями гетьманового обрання підписалися лиш „Иванъ Сулима, хорунжий генеральной (його, здається, на самій раді не було. Л. О.), - полковники: Черниговской Павелъ Полуботокъ, Переяславской Степанъ Томара, Нѣженской Лукьянъ Жураковской, Миргородской Данило Апостоль, Полтавской Иванъ Левенець, Лубенской Наказной Василій Савичъ, конной охотной Игнатъ Галаганъ“²⁾, та й те, як відомо, не всі з них були присутні на раді.

Українські емігранти, обираючи р. 1710 на гетьманство Орлика, ухвалили й нову конституцію Гетьманщини, відому під назвою „Бендерської умови“. Сили закону вона не здобула, як не здобув фактичної влади і сам обранець „мазепинців“. А втім, з цим вільним від чужоземного впливу актом правотворчости треба дуже рахуватися. Для нас вельми цікаво, що й ця рада емігрантів, що складалася в значній мірі із запорозців, у своїх побажаннях вже не називає генеральної ради. Це, правда, не зовсім так. В умові говориться про те, що генеральна старшина й полковники є гетьманські радники. Вони й по одному виборному з полків складають генеральну раду, про членів якої сказано, що „ничого безъ ихъ соизволенья и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити. Для чого теперъ, при елекції Гетманской единоголасною всѣхъ обрадою и ухвалою, назначаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣючіеся въ резиденції Гетманской отпраовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы, на которые не тылко панове полковники з Старшиною своею и сотниками, не тылко зо всѣхъ полков енеральными совѣтниками, лечъ и от войска Запорожского Низового, для прислухованья ея и совѣтованья, послы мѣють и повинны будутъ, за присланьемъ к себѣ от гетмана ординансу прибувати“³⁾. Та звичайно, цей новий інститут, що мав-би бути заведеним на Гетьманщині, не є в звязку з старою військовою, генеральною радою. Він тісно звязаний з иншим, а саме — з з'їздами членів ради старшинської (там був і виборний елемент) на свята до гетьмана, з широкими пленумами ради старшинської. Справді, старшина

¹⁾ Эйнгорнъ, О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства, стор. 845, 846.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники малор. исторіи, ч. II, стор. 182. 1858.

³⁾ Ibid., ч. II, с.с. 242—254. 1858.

з'їздилася на великі свята, в обмеженім складі, на з'їздах її присутній й деякий виборний елемент (таким за Мазепи були представники міст). Отже, цей новий інститут Бендерських статтів, що з нього, коли він був-би введений, міг-би розвинутися український парламентаризм, oprіч назви з старими радами військовими спільного слів не має.

У „Виводі прав України“ (*Deduction des droits de l'Ukraine*) П. Орлика, що його нещодавно опублікував у „Старій Україні“ І. Борщак, гетьман-емігрант кілька разів говорить про „les Etats“ України. І. Борщак перекладає це словом „стани“. У цім документі Орлик каже: 1) „les Etats de la Dite Principauté continuèrent après sa mort d'élir leurs Princes sans aucune Puissance prétendit être en droit de s'y opposer¹⁾. 2) „Les Etats ont en liberté de s'élir de Ducs, comme bon leur sembloit²⁾. 3) Умова 1654 р.—„Le Traite d'Alliance solennel conclu entre le Czar Alexei Mikailovitch et la Duc Chmielnicki et les Etats de l'Ukraine³⁾. 4) Après la mort du Duc Chmielnicki le Czar en d'elivra l'an 1658 un Diplôme aux Etats de l'Ukraine⁴⁾. 5) Гетьман Бруховецький зрікся суверенности України. „Mais il est certain que cette Renonciation ne deroge rien aux Droits de l'Ucrain, le Duc n'ayant pas pu donner ce qui appartenait aux Etats⁵⁾. 6) Все це доводить „Ce Droit incontestable des Etats de l'Ukraine“⁶⁾. 7) „Le prince Mazepa et les Etats de l'Ukraine usèrent ainsi l'an 1708 de leur pouvoir pour se metre en Possession de ce qui leur appartenait⁷⁾. 8) В умові України з Карлом, витяги з якої подає Орлик, є такі вказівки на стани: а) Шведчина даватиме своє військо на допомогу Україні „lorsque Elle en sera recherché par le Prince et les Etats“⁸⁾ в) Le prince et les Etats de l'Ukraine seront conservés et maintenus en vertu du Droit dont ils ont joui jusqu'a présent dans toute l'étendue de la Principauté et des parties qui y sont annexés,⁹⁾ с) По смерті Мазепи „la liberté sera conservée aux Etats de l'Ukraine conformément a leurs Droits et Anciencés

¹⁾ „Стани названого князівства по смерті його (Б. Хмельницького. Л. О.) обирали далі своїх князів (в ориг. prince, що має значіння й господарів взагалі, словом господар і ліпше було-б передати його) і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому“ (переклад повсюди І. Борщака).

²⁾ „Стани вільно обирали гетьманів по своїй уподобі“.

³⁾ „Урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого“.

⁴⁾ „по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України“ (Переясл. рада? Л. О.)

⁵⁾ „Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам“.

⁶⁾ „безперечне право Станів України на право й вольности“.

⁷⁾ Князь (господар. Л. О.) Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало“.

⁸⁾ „коли помочи цієї проситимуть князь (господар) і Стани“.

⁹⁾ „Князь (господар) і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захвані і вдержані на всім просторі князівства (господарства) і частин прилучених до нього“.

Lois¹⁾). Князь і Стани для забезпечення умови мають передати шведському військові міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч, на час війни. 9) Треба думати, що ті хто читатимуть це „seront persuadéz du Droit incontestable, que les Etats de l'Ukraine ont eu d'élire le sr Philippe Orlik pour leur Duc²⁾. 10) Орлик — „a été librement élu et proclamé par les Etats de l'Ukraine“³⁾. Без сумніву, з викладу не ясно, про який саме інститут казав Орлик. Можна лиш припустити, що перші 6 артикулів стосуються до генеральної ради. Якщо-ж шукати поясіння в самім терміні „Стани — les Etats“, то, очевидно, що кажучи, за les Etats, він міг мати на увазі щось подібне до французького інституту генеральних станів. Там, як відомо, був це рід станово-представницької установи, орган станової держави часів ліквідації феодальних відносин. Якщо шукати аналогії йому на Гетьманщині, то її можна, як видно, знайти лиш у раді старшинській, розвиток якої, думаємо ми, так само йшов до станово-представницької установи, станової української держави й при нормальній еволюції України до цього прийшов-би. Тимчасом з наведеного документу видно, що він говорить або про генеральну раду, або ще скоріше про ті групи людности Гетьманщини, що мали політичні права. Можливо-ж, що П. Орлик міг і не знати справжнього значіння французької установи: при ньому вона не функціонувала вже давно (з р. 1626). До того-ж і артикул 7 і умова з шведами скорше стосуються до ради старшинської, бо, як відомо, р. 1708 генеральна рада не збиралася.

Обрання р. 1722 П. Полуботка на наказне гетьманство відбулося не на раді. Було призначення зверху, з Росії, а до нього генеральна старшина пише, що, оскільки гетьман Скоропадський, від'їжджаючи до Петербургу, лишив заступником своїм П. Полуботка, то й вона „обще согласно всѣ просили его милость пана полковника Чернѣговского, дабы его милость въ нынѣшнее между гетьманством время, не оставляя польщенного себѣ того правленія, оное по прежнему содержалъ до далшаго монаршого указу“⁴⁾.

Далі „обрання“ на раді Апостола. Це вже, як і обрання Розумовського, справжня фікція. Річ у тім, що ще в березні р. 1723 Апостол писав до Петра I, прохаючи „пожаловати“ його на гетьманство⁵⁾. А в серпні р. 1727 Як. Маркович записує до свого щоденника „Приехалъ канцеляристъ Романовичъ зъ С. П. Бурху, обехавшій г. Наумова в Москвѣ, который сказивалъ, что Наумовъ будетъ сюда жъ въ септевр. и гетма-

¹⁾ „Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами“.

²⁾ „переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана“.

³⁾ „вільно обрали (на гетьманство. Л. О.) й проголосили Стани України“. Стара Україна. 1925, кн. I—II, стор. 5—9.

⁴⁾ Колекція Судієнка в рукоп. відд. 6. К. Ун-та, № 101. Копії указів Ген. Військ. Канцел., т. I, а. 6.

⁵⁾ А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. Р. Архивъ, 1880, № 1, стор. 194.

ном устроєнь будетъ въ Глуховѣ панъ полковникъ Миргородскій и старшина вся¹⁾). У своїм місці ми опишемо цю „елекцію“ „вольными голосы“. Козаки на ній виступають лиш як на параді. Навіть рада старшинська нічого вже не важить у цій справі. Так само було з радою, що „обрала“ Розумовського. Це була остання генеральна рада, що звичайно була справжньою фікцією, в рахунок данини давнім звичаям „Війська Запорозького“. Що правда Д. Міллер вважав за генеральну раду ще Глухівський з'їзд старшини та бунчукових і військових товаришів у 1763 р., що встановив подкоморські, гродські й земські суди²⁾). Але, звичайно, склад її, що в ній не було представників рядового козацтва, свідчить за те, що це була рада старшинська. В останній раз про генеральну раду говорить „Прошеніє малороссійского шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ II-й въ 1764“³⁾). Так в ній читаємо: „О вольномъ избраніи гетмана“ (як видно на раді): „хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкаго статьями, какъ скоро гетманъ умретъ, вольное малороссійскому народу избраніе другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извѣщать о томъ вельно, и тожь самое всѣхъ другихъ гетмановъ статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось послѣ смерти гетмановъ Скоропадскаго и Апостола, а между тѣмъ введены были новые уряды гетманскаго правленія, съ вольностями и прежними малороссійскаго народа обыкновениями несходныя, того ради всеподданнѣйше вашего императорскаго величества просимъ подтвердить вновь вышепомянутыя прежнихъ гетмановъ статьи, чтобъ, когда волею Божією гетману нашему смерть случится, — вольно было намъ того жъ времени, по древнему обыкновению нашему, избрать новаго гетмана, и чтобъ помянутый новоизбранный гетманъ на томъ своемъ урядѣ отъ вашего императорскаго величества подтвержденъ былъ во всемъ противъ того какъ гетманъ Богданъ Хмельницкій при принятіи своемъ въ подданство всероссійскихъ монарховъ“⁴⁾).

А спеціальний артикул „прошенія“ говорить і про генеральну раду: „новыя дѣла рѣшены и установленія узаконяемы были во время польскаго владѣнія сперва на сеймикахъ нашихъ, а потомъ подтверждаемы были на главныхъ сеймахъ общимъ короля и всей республики согласіемъ. Послѣ же подданства Малыя Россіи подъ Россійскую державу на генеральныхъ гетмана и всѣхъ малороссійскихъ чиновъ радахъ, на которыя собирались обыкновенно къ новому году, а въ чрезвычайныхъ случаяхъ, когда нужда потребуєтъ, какъ то явствуєтъ изъ пунктовъ данныхъ прежнимъ гетманамъ и другихъ документовъ; почему и нынѣ всеподданнѣйше вашего императорскаго величества просимъ дозволить намъ одинажды

¹⁾ Дневникъ Як. Марковича. Вид. К. Стар., ч. II, стор. 170. К. 1895.

²⁾ Очерки изъ истор. и юрид. быта Ст. Малороссіи. Суды земск., гродск. и подк. в. XVIII в., с. 42. V. 1895 г.

³⁾ К. Старина, 1883 р., червень, стор. 325.

⁴⁾ К. Старина, 1883, № VI, стор. 325.

въ годъ въ такое время, которое мы къ тому за способное изберемъ и поставимъ, а въ чрезвычайныхъ случаяхъ, когда нужда потребуеть, имѣть сеймы или генеральныя рады, какъ для общихъ нашихъ постановленій и дѣлъ, такъ и для совѣтовъ въ нуждахъ малороссійскаго народа случающихся къ вашему императорскому величеству; на которыхъ сеймахъ или радахъ всѣ таковыя новыя постановленія и дѣла должны заключаемы и рѣшены быть по большинству голосовъ, но силы и дѣйствія своего до того времени имѣть не должны, пока гетманъ и прочіе малороссійскіе чины не представятъ вашему императорскому величеству чрезъ своихъ депутатовъ и не испросятъ на оныя всемилостивѣйшей конфирмаціи¹⁾. Тут говориться про генеральну раду, яка зближається з соймом. Все говорить за те, що уявленія про старі військові ради цілком вже затемнилися у нового ще не визнаного шляхетства. Бо збори у гетьмана на новий рік практикувалися лиш як рада старшинська, причому під „чинами“ в такім разі дійсно треба буквально розуміти козацьку старшину, як урядовців, а не стани Гетьманщини. Отже про раду старшинську і говорить „прошеніє“.

На цім закінчимо наш короткий нарис еволюції інституту генеральної ради. В нім ми бачили, як сходка запорозького „лицарства“, яку бачив Лясота, стає згодом за орган певної воєнної класи цілої України. Як ці органи козацтва набирають значіння й ваги в загальнім житті України й цілої Речі Посполитої. Як стає рада військова органом нової української держави Богдана Хмельницького. Бачимо розвиток ради в XVII ст. й поступінну заміну її в житті (не пояснюючи поки-що причин цього) іншою установою — радою старшин. Бачимо, що в XVIII в. були зрештою своєрідні військові паради, на яких козацтво мусіло за командою, возгласити ім'я призначеного з Петербургу на посаду гетьмана урядовця з „Малороссіянь“.

Тепер переходимо до основної теми роботи — юридичної характеристики й розгляду нашого інституту.

III.

Склад генеральної ради. Постійна участь на ній козацтва; участь Запоріжжя. Участь і роля на раді козацької старшини. Міщанство на раді. Участь і роля на раді духівництва. Особи й групи, що не могли брати активної участі в раді.

Перед тим, як говорити про склад генеральної ради, треба з'ясувати два питання: чим відрізняється ця рада від інституту ради старшинської та чим була рада „чорна“? Що-до першого питання, то можна було-б встановити кілька критеріїв для одміни поміж генеральною радою й радою старшинською. На наш погляд, за такий критерій треба взяти класову ознаку: вона найбільше дає для другої половини XVII ст.,

¹⁾ К. Старина, 1883, № VI, стор. 327—28.

тоб-то головного для нашої теми періоду. Якщо йти цим шляхом, то можна вважати звістки про раду, що відбувалася за участю лиш членів старшинської класи, за раду старшинську. До неї-ж треба, думаємо ми, зарахувати й всі ради, що відбувалися за участю старшини й значного товариства. Остання група — це шар заможнішого козацтва, який тісно був зв'язаний з старшинською класою, що з нього ця старшинська класа виходила. Наприкінці XVII й XVIII ст. ця група козацтва оформилася й юридично (скоріш виразно оформилася, бо в звичаєвім праві, як видно, вона певне оформлення й раніш мала) й стала *de jure* в особі „товаришів“ бунчукових, військових та значкових — органічною частиною класи старшини. Натомість участь класи рядового козацтва і при цім в кількості, що переважала членів інших груп, характерна для ради генеральної.

Отож звістки про раду з рядовим козацтвом у ролі її учасників застосовуємо до ради генеральної — інституту як по суті иншого ніж рада старшинська, так і одмінного тією ролею, що він відгравав у житті й історії Гетьманщини. Опріч цього основного критерія для визначення, з якою установою ми в кожному конкретнім разі маємо діло, існує й низка допоміжних. Так відрізняється місце зборів (рада генеральна здебільшого в полі, таборі, старшинська в світлиці), час (збори старшинської ради регулярні — по певних святах, а в обмеженім складі дуже часті, тимчасом як генеральна рада це явище більш-менш екстраординарне), порядок обмірковування був різний; збори ради генеральної були прилюдні, ради старшинської закриті і т. инш.

Що-ж до питання про „чорну“ раду, то тут зазначимо, що за таку раду вважаємо загальну козацьку (в одміну від старшинської) й до самого існування загально-народньої, з участю селянства, ради ставимось скептично. Правда, в тогочасних документах раз-у-раз говорилося, що на раді брали участь „гетьман, старшина і чернь“. Але, на наш погляд, ця термінологія, — якої дотримуються головне московські акти, — каже лиш за те, що під „черню“ розуміли рядове, нечиновне, незнатне козацтво. З дальшого викладу це буде ясно видно.

В літературі висловлювано думку, що рада чорна є рада своєвільна, складена по-за згодою старшини. Опираються при цім, здається, переважно на конституцію сойму р. 1635 про „*Pohamowanie inksusy i morskich od woyska Zaporowskiego*“, яка каже: „*ktoryby z tych rejestrowych kozakow pokazal się bydz buntownikiem, y lub Hetmanom naszym, lub ich Namiestnikom, bądz też swey starszyznie nieposłusznym, abo autorem Czernieckiey Rady, ten nie tylko ma bydz z rejestry służby wymazany, ale y na gardle karany*“¹⁾. Нам здається, що „*autora Czernieckiey Rady*“ тут карається не стільки тому, що рада ця своєвільна, а головне через

¹⁾ *Volumina Legum*, t. III, s. 404 „хто-б з тих реєстрових козаків виявив-би себе як бунтівник і чи гетьманам нашим чи їх заступникам, чи теж своїй старшині неслухняним, або ініціатором чорної ради, той не тільки мав бути викреслений з службових реєстрів, але й на горло скараний“.

те, що польський уряд тут побоювався, що широка рада може ухвалити похід на Туреччину. Отже в це скорше обмеження кола осіб, що мали скликати ради, групою старшини. До того-ж з пізнішої практики чорних рад ясно видно, що шерэг їх скликається саме з дозволу від уряду¹⁾. „Бунтівничою“ радою зве чорну раду А. Кисіль, коли р. 1636 пише про раду на Росаві, що „неприпущені до ради козаки вхопили корогву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду“²⁾. Але тут можливо, що не припущено було виписчиків з реєстру, а можливо й те, що засідала рада старшини, на яку простих козаків не пустили.

Що рада до Богдана Хмельницького складалася лиш з козаків, це, здається, ясно для кожного знавця української історії. Бо коли звістки про військову раду тих часів завжди говорять про раду козацьку і не дають вказівок на участь інших груп людности, то ясно, що це звільнить нас від обов'язку доводити це на фактичнім матеріалі. Про раду з козаків за Богдана Хмельницького маємо, приміром, такі вказівки. Так, уважаючи, як видно, козацтво за менш революційний елемент, воевода Київський у листі до гетьмана (на жаль, не датованім) турбується, щоб гетьман не скликав ради. Треба окремо по полках записувати козаків до реєстру, не записуючи туди поспільства³⁾. Виписка (наведена вже вище); на наш погляд, не говорить за те, що бували ради з поспільством. Ні, як видно, мова мовиться за нове козацтво, за покозачені революцією шари поспільства. Їх польська суспільність за козаків не визнавала. От звідси й Киселеві поради не припускати їх до ради, отже й до козацького війська. Як каже Ласко (червень 1648) лист А. Киселя читано на раді з козацтва, де брало участь аж до 70 тисяч козаків⁴⁾. У жовтні р. 1650 гетьман Богдан Хмельницький казав царському дворянинові В. Унковському, що коли-б він видав самозванця Т. Акундинова, то „вѣдаю то я, что мнѣ отъ войска даромъ не пробыть; а вѣдаешь самъ: съ чернью кто сговорить, коли встануть?“⁵⁾ Тут ясно, що мова мовиться за „чернь“, що була у війську, отже рядове козацтво. А ось освідомство Освицима: „Хмельницький... скликав раду спочатку по полках, а потім генеральну. На раді, бажаючи ще більше роздратувати чернь супроти нас і розбурити її енергію, він оголосив козакам, ніби король увійшов у погодження з султаном і поступився йому всіма українськими краями: Київським, Білоцерківським, Чигиринським, Черкаським і іншими, що турки пограбують усі ці краї й візьмуть усю людність у ясир. Чернь, цілком повіривши цій вигадці, хоч абсолютно неправдивій, сильно розхвилювалася; на раді стали кричати: „король замирюється з султаном на лихо нам, отже підемо битися з ляхами“. Тоді Хмельницький і полковники

¹⁾ Корсунська 1650 р., Ніженська 1663 р.

²⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, с. 230.

³⁾ Амбр. Грабовський, „Ojczyzste wspominki“, т. II, № 16, с. 31, 1845.

⁴⁾ Хмельниччина в розцвіті, с. 17.

⁵⁾ А. Ю. и Э. Р. дод. до т. VIII, с. 338.

стали говорити:... треба буде кріпко постояти, щоб не загубити слави козацької і душ ваших не загубити і т. ин.“¹⁾ Тут також розуміння „черни“ ототожнюється з козацтвом.

У серпні р. 1651 російський „подьячий“ оповідає про раду під Берестечком. Вона, певна річ, складалася з козаків²⁾. Про низку рад стисненого від польського війська козацького табору під Берестечком кажуть і інші джерела. Звичайно в таборі були тільки козаки.

Рада 1654 р. Про неї боярин Бутурлін пише „и того числа (тоб-то 7 січня 1654 р. Л. О.) отъ гетмана Богдана Хмельницкого приходилъ писарь Иванъ Выговской и сказывалъ боярину Василью Васильевичю съ товарищи: была де у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы; и полковники де и судьи и ясаулы подъ государеву высокую руку поклонилися. И по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковники своими, и съ утра того жъ дни, во второй часъ дни, бито въ барабанъ съ часъ времени на собранія всего народа слышати совѣтъ о дѣлѣ хотящемъ совершитися. И как собралось великое множество всякихъ чиновъ людей, учинили кругъ просторный про гетмана и про полковниковъ, а потомъ и самъ гетманъ вышелъ подъ бунчукомъ, а съ нимъ судьи и ясаулы, писарь и всѣ полковники“. Далі відома промова Богдана Хмельницького, між иншим: „Для того нынѣ собралъ есмь раду явную всему народу, чтобъ есте съ нами обрала государя“³⁾... Прохаємо читача звернути увагу на підкреслене місце про „раду явную всему народу“. Якщо боярин правильно передав слова Богдана Хмельницького, то мова йде лиш про відкрите засідання козацької ради. Можливо, що так і було. За це свідчить і те, що Ракушка-Самовидець за „общенародність“ цієї ради не говорить, а каже про неї як про звичайну козацьку раду: „зложилъ гетманъ Хмельницкій з'ездъ в Переяславлю усѣмъ, полковникомъ, сотникомъ и атаманимъ, и самъ приехалъ в Переяславль на день Богоявленія Господня, и тамъ рада была, где усѣ полковники и сотники с товариствомъ при нихъ будучихъ, позволилися zostавати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болшъ жаднимъ способомъ быти поданными королю полскому и давнимъ паномъ, а нѣ тежъ примати к себѣ татаръ; на чомъ на той-то радѣ в томъ мѣсяцю генварѣ и присягу виконалъ гетманъ Хмельницкій зо всѣми полковниками, сотниками и атаманею и усею старшиною войсковою“⁴⁾.

З цієї ради починається доба Гетьманщини в залежності від Москви. Далі йде низка козацьких рад. Така рада в жовтні 1659 під Германівкою, про яку є таке в листі обозного коронного Андрія Потоцького до польського короля, що Виговський, „chcąc wspanić te buntу

¹⁾ Київск. Старина. 1882, № 5, с. 269.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 467.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, № 4, с. 217—218.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 35—36. 1878. Київ.

zebrał radę Czernecką pod Hermanuwką, gdzie przy czytaniu przywileiów, od W. K. Mści nadanych Wojsku, mało nię był obrutus od czerni; intrepide iednak wyszedł z rady, sekundowany od towarzystwa“ (польського). Він відіслав бунчук і булаву козакам; „gdy... wniesiony był Bunczuk i Buława w czernecką radę ich, natychmiast te insignia oddało Wojsko P. Jerzemu Chmielnickiemu cum fausta appreciatione szczęśliwego regimentu. Przyiąwszy tedy w Radzie ten urząd P. Chmielnicki pytał się, kogo chcą mieć za pana: czy W. K. Mśc czyli cara moskiewskiego“. Козаки ніби-то захотіли першого¹⁾. Тут так само „чернецька“ рада є рада козаків. Так само про цю-ж раду р. 1659, вже звучи її „супольною“, писав у вересні 1659 р. Київський воевода В. Шереметьєв до Москви, що у нього од „торговых людей“ є відомості, що у Германівці „сентября... въ 11 день была у казаковъ рада, и Ивашка де Выговской къ нимъ на раду приѣзжалъ“... умовляючи бути під королем. „Да сентября жъ, государь, въ 13 день Юрья Хмельницкой со всѣмъ своимъ козацкимъ войскомъ пошолъ на Расаву... а сказывали де... козаки, что на Расовѣ будетъ суполная рада и оберуть де козаки гетманомъ Юрья Хмельницкого“²⁾. Рада 1659 в Переяславі. Під статтями напис, що до цих статтів „гетманъ Юрій Хмельницкой, и обозный и ясаулы войсковые, и судьи, и полковники и вся старшина, и козаки изо всѣхъ полковъ руки свои приложили“... А під деякими статтями: „И гетманъ и полковники и вся старшина, и чернь, на радѣ, выслушавъ сю статью, приговорили: „быть сей статьѣ такъ, какъ написана“³⁾. Рада чорна була в Корсуні в листопаді 1660 р. Вона ствердила на гетьманстві Ю. Хмельницького. З реляцій польського комісара С. Бенъовського ясно, що була рада козацька (а перед нею старшинська)⁴⁾. Козацька рада в Чигирині обрала на гетьманство в січні р. 1663 на Правобережжі П. Тетерю⁵⁾. Рада 1663 року. Славетна „чорна“ рада. Про неї ще говоритимемо, але тут скажемо лиш, що законну лінію на ній провадив Сомко, який за старим правом, звичаєм був на раді з козаками підлеглих йому полків⁶⁾.

Звичайно далеко не все рядове козацтво бувало присутне на радах. Це було-б і неможливо фактично. Очевидно, найбільша повнота

¹⁾ Пам. изд. вр. ком. для разбора др. актовъ, т. III, в. III. № LXXXVI, с.с. 377, 378, 381 „бажаючи втишити оті бунти, зібрав чорну раду під Германівкою, де, підчас читання привилеїв наданих від Вашої Королівської Милости Військові, мало не скинула його чернь; проте сміливо вийшов з ради в супроводі товариства“ (польського). Він надіслав бунчук і булаву козакам; „коли... внесено було в чорну раду їхню бунчук і булаву, одразу-ж оті знаки віддало Військо п. Юркові Хмельницькому з добрим побажанням щасливого правління. Тоді, прийнявши в раді той уряд, п. Хмельницький питавсь, кого хочуть мати за пана: чи Вашу Королівську Милость чи Московського царя“.

²⁾ А. Ю. и З. Р. дод. до т. VII, с. 307.

³⁾ Собр. Гос. Грам. і Дог., т. IV, с. 51.

⁴⁾ Пам. т. IV, с.с. 37—38.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Білгор. Стола № 499, а. 126.

⁶⁾ Самовидецъ, с.с. 72—76. А. Гордонъ, Дневникъ... Чтенія въ о-въ ист. и др. Рос. 1892. III, с.с. 35—38.

досягалася при зборах ради підчас військового походу в козацькім таборі. В інших-же випадках, як видно, ще здавна практикувалося представництво. „Звичайно, пише акад. Василенко про раду до Богдана Хмельницького, на раді здається брало участь по кілька чоловіка від полку“¹⁾. І справді, рада, що р. 1637 обрала на Росаві на гетьмана Томиленка, була надто нечисленна, отже можна думати, що складалася з представників²⁾. Так само було і з радою в 1638 р. у Києві, де було по кілька чоловіка козаків з кожного полку³⁾. Таку раду з представників хотіли скликати московські представники на Україні і пропонували гетьманові Виговському, „И тебѣ бѣ къ его (кн. Трубецького) приѣзду послати отъ себя къ полковникомъ и велѣть имъ съѣхатца въ Кіевъ и изо всякого полку и изо всѣхъ чиновъ по пяти человекъ изъ чину для царского величества великихъ дѣлъ“⁴⁾. Така неповна рада мала обрати на гетьманство Ів. Виговського, бо, як він сповіщав Путивельських воевод, „скоро по погребеніи тѣла будетъ рада всей старшины и нѣкоторой черни“⁵⁾. І *de facto* — про обрання Виговського Самовидець каже, що „будто учинивши раду часть козаковъ зобравши в дворъ Хмельницкого, а найбільше тихъ людей превратнихъ, а тымъ зичливыхъ, которыхъ на тотъ урядъ гетманства прягнули, а в остатку дворъ замкнули, не пускаючи никого“⁶⁾. І на другий день (26 серпня) „знову козаковъ раду и знову в тотъ же дворъ Хмельницкого збралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти чернѣ, знову о тое гетманство трактовати“⁷⁾. Чернѣ тут — ясно козаки. Тут вже видні елементи незадоволення за цієї нечисленної ради навіть такого оборонця старшини й „значного“ козацтва, як Ракушка-Самовидець. Звичайно, Виговський писав неправду, кажучи, що по смерті Хмельницького „добровольною и общею радою пановъ полковниковъ и всея старшины и черни, дано мнѣ начало всего войска Запорожского, гетманство“⁸⁾. Були незадоволення й з ради в Переяславі, що на ній вдруге при окольничому

¹⁾ *Op. cit.*, с. 383. ²⁾ *Ibid.*, с. 407.

³⁾ М. Грушевський, *Історія Укр.-Руси*, VIII, I, с. 310. На раді перед Покровою 1632 р. в Корсуні були „изо всѣхъ украинскихъ городовъ выборныхъ черкасъ по пяти человекъ“. М. Грушевський, *Історія Укр.-Руси*, VIII, I, с. 153.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 23. ⁵⁾ *Ibid.*, т. IV; с. 3.

⁶⁾ „Лѣтопись Самовидца“ с.с. 48—51. Київ 1878.

⁷⁾ *Ibid.*

У своїй статті „До історії Руїни“ (Записки Ніж. ІН.О., кн. VIII) М. Петровський переглядав оповідання Самовидця про події на цій раді і доводить помилковість певних сторін цього оповідання. Тимчасом ми все-ж-таки їм у нашій роботі користуємося. Адже український діяч XVII ст. не міг писати речей неймовірних, навіть коли-б свідомо писав неправду. З другого боку нам здається, що М. Петровський занадто тут довіряє свідченням московських агентів. Не слід забувати, що вони в цей час ще не так добре розбиралися в українських справах. І окрім того рада відбувалася підчас значних політичних розходжень України з Росією. Російських агентів могли свідомо неправильно інформувати.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII с. 181.

Б. Хитрово обрано І. Виговського. Отож посланці полковника Пушкаря казали в Москві в квітні р. 1658, що „та де рада, что была в Переяславѣ, была неполная, а были на радѣ тѣ полковники которые съ Иваномъ Выговскимъ въ одной мысли, а съ ними сотниковъ и черни у полковника человекъ по десяти и менши, а заднѣпрскихъ полковъ никого не было, и на гетманство де ево Ивана обрали не всѣмъ войскомъ и булаву ему не даывали, а даль ему Ивану Выговскому булаву околничей и оружейничей Богданъ Матвѣевичъ самъ, а не полковники и не чернь“¹⁾... А Самовидецъ просто каже: „Которая рада в Переяславлю была, тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною з'ѣхалися, опричь чернѣ; и Выговскій боярина такъ словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернулъ, же оному гетманство подтвердилъ в Переяславлю, любо на тое войско и не позволяло“²⁾ („Не позволяло“ — думаето хоче сказати Самовидецъ, що не голосувало). Але московський уряд уважав (як видно, помилково) що на цій раді були старшина „и козаки и чернь многіе люди“ й „чернь многіе тысячи“³⁾. На раді в Корсуню за Виговського „были на той радѣ полковники и сотники всѣхъ полковъ, а со всякимъ де сотникомъ было черни человекъ по 20“⁴⁾.

Пізніше на Лівобережжі бачимо незадоволення⁵⁾, що „нынѣ Сомко... себя учинилъ гетманомъ безъ обиранья всей черни, и печать войсковую сдѣлалъ“⁶⁾. Раду в Козельці р. 1662 московський уряд зве „неполной“⁷⁾. Про неї свідчив у Москві київський протопоп В. Прокоф'єв, що „черни і всі его посполства на той раде не было; а для де того наказной гетманъ Яким Сомко на той раде всему посполству и черни быть не велѣлъ, чтоб тому мѣсту великихъ убытковъ не было“⁸⁾.

Як свідчить О. Лазаревський, було на ній лиш 2 полки⁹⁾. Коректив до цього вносить свідчення єпископа Методія, який повідомляє, що до Козельця „съѣхались въ Козелецъ не съ большими людьми, человекъ по десяти съ собою имѣючи“¹⁰⁾. Таку раду при неповнім складі представників від полків і при малій кількості в цих представництвах не вважали за законну. Так само не вважали за законну раду в Ніжені, що була обрала Сомка „совершеннымъ гетманомъ“. Про ню маємо таке свідчення „а на нынѣшней де потаенной радѣ въ Нѣжинѣ (що вибрала Сомка „совершеннымъ гетманомъ“. Л. О.) не многіе были полковники: Нѣжинской Василиій Золотаренко, да Черниговской Аникій Силинѣ.

¹⁾ Ibid., т. XV, с.с. 49—50.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 52—53. 1878.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 16 та 48—49.

⁴⁾ Ibid., т. IV, с. 57. ⁵⁾ р. 1661.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. дод. до т. VII, с. 334.

⁷⁾ Востоковъ, Козелецкая рада 1662 г. К. Стар. 1887, № 2, с. 283.

⁸⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5959. Малор. Приказа, а. 76.

⁹⁾ Описание Ст. Малор. т. II, с. 6.

¹⁰⁾ Востоковъ, Op. cit., с. 277.

А не были де полковники на радѣ. Платавской — Демьянъ Гунжель, Зинковской — Василій Шимонъ. Миргородской Павелъ Царенковъ; тѣми де полками Екіма Сомка въ совершенные гетманы не обирали и не хотятъ его въ гетманы; какая жъ де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якіма Сомка въ гетманы¹⁾. Так само в статейному спискові Ф. Ладиженського є думка запорозького полковника Д. Песоцького при цю Ніженську раду. Він лиш збільшує кількість присутніх полковників — отже й полків чи полкових делегацій, що були з ними, — „в Нѣжинѣ де у Василья Золотаренка була рада, только не со всѣми полковники, половина де полковниковъ на раду не поѣхали, а были де на радѣ толко Нѣжинской онъ Василій, да Прилуцкой, да Черниговской, да Стародубской въ своемъ (пром.) къ нимъ посылалъ наказного своего козака. А не поѣхали де (пром.) на тоє раду полковники Лубенской, да Миргородской, да Полтавской, да Зинковской, и Екіма Сомка не хотятъ на гетманство; толко де они одною своею половиною выбрали въ гетманы Екіма Сомка“²⁾. За постановою ради в неповнім складі полків чи представництв од них не вважали правної сили. На цім спираєсь у своїй боротьбі з Сомком І. Бруховецький. Але і сам Сомко, пишучи 12 жовтня р. 1662 цареві, що всі полковники не зможуть бути на проектованій раді в Зінькові, завважив, що треба „всемъ войскомъ, а не полувойскомъ гетмана обратъ“³⁾. І справді, ця проектована Зіньківська рада, на яку прибуло лиш „полувійсько“ — полковники Ніженський В. Золотаренко, Київський В. Дворецький, полковники Миргородський, Кременчуцький та Полтавський⁴⁾, — ця рада не відбулася.

Рада року 1663, що обрала на гетьманство Бруховецького, була рада, на яку зійшлися полки в повнім складі. За свідченням Великого-Гагіна „по смѣте... людей пришли на раду сорокъ тысячъ и болши“⁵⁾. Кількість, звичайно, дуже значна.

Вже до неї, коли р. 1662 російський уряд хотів скликати чорну раду в Зінькові його уповноважений кн. Г. Ромодановський посилав за прошення на ню до полковників. Якщо-ж комусь з них „не мочно“ було приїхати „і они б в свое мѣсто прислали знатных людей и ис черни, кому им в той раде мочно будет вѣрить“⁶⁾. Отже ця рада мала бути далеко не в повнім складі полків. Як видно, в повнім складі полки козацькі були на раді під с. Будищами р. 1668. До того-ж тут були полки і лівобережні і правобережні. А далі вже завсіди присутні лиш полкові делегації. Так на виборах у Глухові в березні 1669 р. Д. Многогрішного

¹⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 349.

²⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 345.

³⁾ Столб. № 5861/50 Мелор. Приказа а. 91 Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а.а. 465-49.

⁵⁾ Додаток № 6.

⁶⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда а. 18.

були присутні „гетманъ Демьянъ Игнатовъ и вся старшина и выборные войска Запорожского казаки и мѣщане“¹⁾. В іншому місці вони тут називаються „выборные всѣ люди войска Запорожского“ і „выборные люди войска Запорожского казаки“²⁾. Що це було за „виборне“ козацтво? Цілком можливо, що під цим розуміли полкові делегації. Інша річ, хто їх обирав. Найшвидше „обирав“ полковник з старшиною, тоб-то було це в порядку призначення. Бо коли-б відбувалися вибори представників, мали-б ми без сумніву за це численний матеріал. Про наявність групи козаків, що мали репрезентувати свій полк на радах, є деякі натяки. Отже 6 червня р. 1661 кн. Ромодановський пише до Москви, що 19 травня „пріѣзжалъ къ нему на дорогу на рѣку на Грунь Платавской новой полковникъ Демьянъ Гуджуль, а съ нимъ Платавского полку всѣ совѣтники и полковой есаулъ да и Сенжаровской и Китенской сотники и присягу тебѣ великому государю вновь у него въ полку учинили“³⁾. Що це були за „всѣ совѣтники“? Можливо, що полкова старшина in corpore, а можливо, що „радні“, так-би сказати, козаки. Ось 4 липня 1665 р. гетьман Бруховецький пише до Москви, що він має туди їхати „съ старшиною и съ товариствомъ, со всякого полку приданными и съ совѣту назначенными“⁴⁾. Про цю групу, мабуть, каже лист гетьмана П. Дорошенка до переяславського полковника Дмитрашка-Райчі під час колотнеч у липні 1669 р. „Разсуждаючи я, — пише гетьман, — что полкъ Переясловской старинной и сверхъ того разумѣючи быти въ немъ товарищевъ въ раду годныхъ много, де хотѣлъ есмь препамятовать (переяславський полк тоді був за Многогрішного. Л. О.), найпаче о своемъ намѣреніи съ войскомъ, вѣдомо чиню, что взявъ Бога на помочь, своими войски конными и пѣшими для утоленья чрезъ не постоянныхъ людей въ отчижнѣ нашей учиненныхъ раздоровъ и внутреннихъ мятежи, въ радъ (?) на Расаву идемъ, гдѣ всякому доброму молотцу, а паче во общемъ добрѣ соблюдающимся, належитъ быть и свое о добромъ дѣлѣ являти намѣреніе, для чего и ты буде не самъ, тогда товарищество дѣло гораздо знающихъ, и къ радѣ способныхъ къ намъ изволь прислать, которые видѣти будутъ и слышати, на чемъ отъ всего войска Запорожского старшого и меншого товариства постановленіе учинитца и какъ договорять дѣла“⁵⁾. Повторюємо, що ці дані є лиш натяки на можливість такої групи. Можливо, що колись нові дослідники за новими даними дадуть відповідь на це цікаве питання. Як гіпотезу можна дискутувати думку про те, чи не були ці „радники“ з групи значного товариства, з якої вийшли потім бунчукові, військові й значкові товариші. Дещо ніби-то за це говорить. Отже 16 березня р. 1669 в Київі київські козаки Ст. Єремеєнко й Вас. Глу-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 89.

²⁾ Ibid., т. VIII, стор. 83.

³⁾ Ibid., т. V, стор. 65.

⁴⁾ Ibid., т. V, стор. 300.

⁵⁾ Ibid., т. VIII, стор. 262.

щенко казали воеводі: „Рада де у Дорошенка в Корсуне кончалась 14 числа, а старшины де козацкихъ было на раде Киевской стороны малоросійскихъ городовъ человекъ с пятьсотъ, а заднѣпровской переславской стороны старшинъ же было человекъ з двадцать... да изъ Запорогъ де было с ясаулом казаковъ одинадцать человекъ; и на радѣ обрали де старшина гетманомъ совершеннымъ Петра Дорошенка, что быть ему на обоихъ сторонахъ рѣки Днѣпра одному гетману“¹⁾. Що це за старшина? Можливо, хоч і сумнівно, що стільки було полкової й сотенної старшини. Можливо-ж, що це могло бути й „значне“ товариство, яке вже тоді рядові козаки могли ототожнювати з старшиною, оскільки це була одна класа.

Про раду 1674 р., яка обрала на гетьманство обох боків Дніпра І. Самойловича, каже Самовидець, що „в постъ великій зобралъ (гетман) усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на раду в Переяславль, и Ханенко здалъ гетманство, и по Дорошенка посылали, але Дорошенко не поехалъ, жалуючи утратити гетманства. И так совершенно з обохъ сторонъ Днѣпра подтвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радѣ в Переяславль, ажъ по самый Днѣстръ“²⁾. Що це за „чолнѣйшіє“ козаки? Чи це було своєю чергою значне козацтво? Ці питання за нашими матеріялами вирішити не можна. Ми персонально думаємо, що виборні козаки й „чолнѣйшіє“ це не те саме. І коли участь значних, „чолнѣйшихъ“ — членів класи козацької старшини робила й сами збори — зборами ради старшинської, то участь товариства „в роду годного чи здатного“ — свідчить лиш, що це було не все козацтво, а виборні, чи призначені, з заслужених чи найдосвідченіших козаків з полкового товариства в цілому.

Рада, що року 1672 обрала на гетьманство Самойловича. Про ню є вказівки, що були на ній опріч старшини й козаки „тисячи съ четыре и болши“³⁾. Оце „и болши“ вказує, що хотілося цим підкреслити великий склад ради; в тім, звичайно, 4 тисячі кількість зовсім невеличка. Офіційний документ про акт обрання Самойловича дипломатично каже про обозного П. Забілу „съ товарищи (тоб-то з ген. старшиною) и полковниковъ и при нихъ — будущаго войска Запорожскаго“⁴⁾. Очевидно, і тут є натяк, що кількість козаків, що зібралася на раду, була обмежена. Соловйов-же наводить інтересний факт, що на раді в Козацькій Діброві старшина спочатку зійшлася до шатра кн. Ромодановського „потім відібрала половину козаків, що були при старшині, й наказала їм іти на раду“⁵⁾. Якщо так було в дійсності, то це вельми й вельми

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 145. За свідченням козака, що був на цій раді, у Малоросійському приказі, було на ній „человѣхъ с восемь сотъ“. Додаток № 10.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 122. К. 1878.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935.

⁴⁾ Собр. гос. грамотъ и дог., ч. IV, стор. 266—267.

⁵⁾ Соловьевъ, Истор. Россіи, т. VII, стор. 124.

характерне явище. І офіційний „статейний список“ князя Ромодановського каже, що рада 1672 р. почалася (16. VI) так — московські уповноважені „съ генеральнымъ обознымъ съ Петромъ Забѣлою съ товарищи, и полковники и со всею войсковою старшиною, въ государевъ шатеръ пришли, и отобравъ у шатра полы, казаковъ, будучихъ при старшинѣ, велѣли призвать; а какъ казаки въ шатеръ и къ шатру все собрались...“, почалася рада ¹⁾. Цей опис далекий від того, що було в 1663 р. Справді-бо, козацька делегація, що ввійшов у шатро й, стоячи біля нього, чує й бачить, що робиться всередині, — то мусіла бути делегація нечисленна. Рада-ж старшинська; що була в квітні р. 1672 в Батурині, ухвалила, що при майбутніх виборах „на радѣ быть полковникомъ, сотникомъ и старшинѣ войсковою и начальнымъ людемъ, всего войска не собирая, такъ постановили“ ²⁾.

Рада 1687 р., що обрала Мазепу. На ній, як свідчить генерал П. Гордон у своїм щоденнику, який у данім разі є очевидно дуже авторитетне й цінне джерело, було до 2000 козаків (800 кінноти та 1200 пішого козацтва). А тимчасом у поході з Самойловичем було звичайно в багато разів більше козацтва. На цій раді вперше окремо позначено „всѣхъ знатныхъ особъ, которые урядовъ не имѣють, и знатныхъ же войсковыхъ товарищей и все посольство“ ³⁾. Посольство тут козаки, бо селяни в поході звичайно не були.

Рада 1708 р., що на ній обрано Скоропадського, навряд чи є законна з погляду норми старого українського звичаю. Адже на ній були присутні що-найбільше 4—6 полковників, та й то частина з них наказних „да полковъ ихъ сотники и знатное товариство и рядовые казаки“ ⁴⁾. Отож, неповна кількість полків говорить проти законности ради. Адже вибори Сомка саме через це й заперечували, між иншим, і сама Москва, яка в данім разі стояла, на сторожі українського права-звичаю.

Про дальші „ради“ — вибори Апостола й Розумовського не можна говорити з погляду присутности чи неприсутности на них козацтва. Адже й сама старшина тут вже нічого не важила. І коли з нею ще так чи инакше рахувалися, скликаючи її, то козацькі полки збиралися, очевидно, вже тільки для надання більшої урочистости моментові „обрання“ — пожалування. Отже, в 3-му розділі інструкції Наумову, що мав перевести обрання, сказано: „И ему, тайному совѣтнику, прибывъ въ Глуховъ, тамо будучимъ старшинѣ Его Императорского величества всеилости-вѣйшее соизволеніе объявить, и ко всѣмъ полкамъ послать указы со объявленіемъ, чтобъ изо всѣхъ полковъ полковники и старшина полковая и бунчуковые и значковые казаки съѣзжались въ Глуховъ для обра-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935.

²⁾ Ibid., т. IX, стор. 849.

³⁾ Д. Б.-Каменскій, Источн., ч. I, стор. 323.

⁴⁾ Источники, ч. II, стор. 177.

нія гетьмана; и назначить имъ къ тому съѣзду терминъ въ двѣ или кончае въ три недѣли" ¹⁾). Отож на цю раду російський уряд навіть не мав на увазі рядових козаків запрохувати. Так само й царева грамота від 25 липня 1727 р. про дозвіл обрати гетьмана каже: „быть изво всѣхъ полковъ полковникомъ и старшинъ полковой и бунчуковымъ и значковымъ козакамъ“ ²⁾).

Яке було в XVIII столітті уявлення про „Генеральну“ й „Генеральну черневу“ раду, видно з записки „Историческаго извѣстія“ Гр. Полетики, опублікованої в збірці матеріалів акад. Н. П. Василенка. Полетика пише: „Но всѣмъ таковымъ злоупотребленіямъ и Гетманской безпредѣльной власти оставалось еще одно помѣшательство. Это было древнее и, съ самого начала козацкаго имени въ войскѣ Запорожскомъ, употребляемое обыкновеніе, чтобъ никакихъ новыхъ и важныхъ дѣлъ гетману не дѣлать, безъ общаго войскового совѣта, который козаки, по малороссійскому нарѣчію, называли иногда Войсковою Генеральною, а иногда Генеральною Черневою Радою. На оную Раду, въ случаѣ важнѣйшихъ дѣлъ должны они были собирать не токмо Генеральную Старшину и полковниковъ, но и прочую старшину, а особливо старыхъ и заслуженныхъ людей; а въ случаѣ дѣлъ, не столько важныхъ, одну генеральную старшину и полковниковъ; въ случаѣ же Гетманскаго избранія собиравлось вмѣстѣ и все войско (отже генеральна рада тільки для обрання. Л. О.). Въ которыхъ радахъ постановляли они все то, что до общества касалось, а именно, въ случаяхъ крайней нужды, налагали новыя подати, награждали деревнями, производили въ чины по общему выбору, требовали отъ зборщикова отчета и проч.“ ³⁾). Тут автор каже головне за раду старшинську, неслухно називаючи її „генеральною“ й „генеральною черневою“. Сюди-ж він долучає і малий пленум її — генеральну старшину й полковників. Раду-ж генеральну за участю козацтва Полетика знає лиш про обрання гетьмана. Звичайно в його добу, коли козацтво, як класа, втратила вже рештки свого впливу, за ним вже не визнавано давніх прав його, про них вже забували.

Складне — питання про участь запорозців, січовиків у генеральних радах після 1648 р. З одного боку звичайно доводиться думати, що за перших часів повстання Богдана Хмельницького на військових радах брали участь і січовики, оскільки головний і перший загін цього війська з них складався. Але згодом Запоріжжя відокремлюється в певну осібну одиницю. І ми бачимо запорозців лиш зрідка на радах. Згодом лиш на еміграції мазепинців у Бендерах бачимо участь січовиків у раді

¹⁾ Моск. Дрвлехранилище. Фонд Малор. Екпед. Сенату, кн. № 79/1806, а.з. 7—19.

²⁾ Ibid.

³⁾ Историч. извѣстіе Гр. Полетики. Збірка матеріалів акад. Василенка. Укр. Археогр. Збірн., т. I, стор. 161.

спільно з городовим козацтвом. А втім, ця рада не була вже органом держави, оскільки влади над територією України мазепинці не мали. Тепер є думка, що таке відокремлене становище запорозців слід пояснювати тим, що Запоріжжя було державою, що на аналогічних підставах з Гетьманською Україною залежала від Москви¹⁾. Це питання, здається нам, ще не достатньо з'ясовано. Думається, що залежність Запоріжжя від Гетьманщини в XVII столітті була. А постійні намагання січовиків брати участь у радах (тоб-то органах влади) на Гетьманській Україні, про які ми зараз писатимемо, свідчать за те, що вони себе й Січ не вважали за цілком відокремлену від Гетьманщини, незалежну від неї державу.

Вперше ці намагання січовиків виявилися в 1657 р., коли було обрано на гетьманство (чи на тимчасове гетьманування) І. Виговського. Запорозців на раді, що обрала Виговського, не було. Правда, посланці Виговського в Москві в листопаді 1657 р. казали: „на первой де радѣ въ Чигиринѣ были полковники и чернь немногіе, да изъ Запорогѣ де козаки на той радѣ были жъ, а рокшу де никакова у нихъ не было“²⁾. Але це не відповідало дійсності. Проти цього говорять численні скарги запорозців. Так, в артикулі 4-му інструкції січовим посланцям до Москви в листопаді-ж 1657 р.: „по смерти Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, какъ поставили гетманомъ Ивана Выговского войска Запорожского полковники и вся старшина городова, а чернь и все войско Запорожское о томъ рады и совѣту не имѣли и про то не вѣдали“³⁾. Вони, хотіли, щоб гетьмана було обрано на новій раді в Лубнях, а ще краще на Запоріжжі. Москва ніби-то на це приставала (називаючи тільки як місце ради Київ)⁴⁾.

Полковники Пушкар і Довгаль, які боролися за права широкої „супольної“ ради, теж вказували, що обрання Виговського в Чигирині й Переяславі відбулося без участі Запоріжжя, й визнавали його за ненормальне. Отже, миргородський полковник С. Довгаль у листі від 21 травня р. 1658 пише „...Ивана Выговского безъ кошевого войска и безъ всей черни днѣпровые и городовой въ мѣстѣ въ Переяславлѣ на церковномъ мѣстѣ святыя Пречистые на гетманство оберано было, а въ прежніе лѣта въ войскѣ запорожскомъ въ полѣ всѣмъ совѣтомъ, всею чернью, полною радюю гетмановъ и полковниковъ и иныхъ старшихъ по любви войсковою обирали“⁵⁾. А ось лист Мартина Пушкаря до Київського мітрополіта Д. Балабана. Він у відповідь на заклик визнати за гетьмана І. Виговського пише: „Тылько, гды станеть зуполная рада, и вся чернь Днѣпровая единомысльна будетъ съ чернью городовою всего войска

¹⁾ Проф. М. Слабченко,

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, стор. 57.

³⁾ Ibid., дод. до т. VII, стор. 185.

⁴⁾ Ibid., дод. до т. VII, стор. 188.

⁵⁾ Ibid., т. XV, стор. 83—84.

Запорозкого, тогды вже ведлугъ жаловалныхъ грамотъ отъ его царского величества всему войску запорожскому наданыхъ, вольно будетъ войску Запорозкому всей черни такожъ его милость пана Ивана Выговского улюбивши, на гетманство принять“¹⁾. А представник самих запорозців кошовий отаман Я. Барабаш у листі до Білгородського воеводи Хілкова писав, що „с коша вышлисмо з войском Запорозким, з арматою и з бунчуком и зо всѣмы Клейнотами войска Запорозкого, для совѣту доброго, для рады посполитой“²⁾. Як бачимо, сами січовики й їх прихильники — представники демократичної москвофільської течії на півдні Лівобережжя визнавали за запорозцями право участі на генеральних радах України-Гетьманщини. Це мабуть не визнавали прихильники Виговського. Що правда, у Величка маємо лист цього гетьмана до запорозців від 16 вересня 1657 р., де він пише про своє обрання на гетьманство й одзначає, що „однакъ безъ волѣ и консенсу Васѣ братѣ нашой, всего войска Низового Запорозкого, цале утверждатися на томѣ Гетманскомѣ урадѣ не хошу; бо... Вы, войско Низовое Запорозкое, естесте корень и утверждене чести и вѣкопомной слави прочимъ войскамъ Украинно-Малоросійскимъ, и съ той братіи своей, такъ и власть Ваша во избирани и постановленіи себѣ гетмана нехай первентвуетъ и силу имѣетъ. Волно Вамъ братѣ нашой, мене отъ того ураду отмѣнити, а иного по своему хотѣнію на тое достоинство усмотрѣти и утвердити“. Далі він каже, що як Богдан Хмельницький керував країною „за вѣдомомъ и порадою“ Запоріжжя, так гадає зробити й він. У відповіді запорозців від 25 вересня вони пишуть про свою згоду на обрання, одзначаючи, проте, що „...тоє избраніє і елекція Ваша неповинна была безъ волѣ и совѣту нашего, всего войска Низового Запорозкого, чрезъ братю нашу пановъ старшину енеральную (такого терміну тоді ще не було. Л. О.), полковниковъ и войска городского Украинского, зачатися и вершитися; поневажъ и небожчикъ Богданъ Хмельницкій не въ Чигринѣ, але на Кошу нашомъ Сѣчевомъ, не отъ городского, но отъ насъ Низового войска Запорозкого начало своего пріяль гетманство“. Не вважаючи на це „...поневажъ уже свершилося, то и ми для посполитого добра отчизни нашой Малоросійской, оной елекції нарушати и разоряти не хошемъ“³⁾. Ми в автентичність цього листа не віримо. Адже відповідь січовиків написано надто вже швидко після написання листа в Чигирині. Але й зміст його сумнівний, бо як видно з вищенаведених виписок, запорозці обрання Виговського не визнавали.

Січовики були на раді, що обрала на гетьманство р. 1658 І. Безпалого, вони на цій раді грали, очевидно, головну роль, оскільки саме з запорозців здебільшого складався загін Безпалого. Проте, як відомо,

¹⁾ Акты Э. России, т. V, стор. 401.

²⁾ Древнелхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 399 Білгородськ. Стола Розряда, а. 25.

³⁾ Т. I, стор. 306–312. К. 1848.

Безпалій був *de facto* „наказний“ гетьман, якого незабаром, після Переяславської ради 1659 р., поставлено було генеральним суддею¹⁾:

На раді 1663 р. в Ніжені були, як відомо, присутні й січовики. Ще перед цим їх чекали на раду р. 1662 в Зіньків. Отже в липні 1662 р. єпископ Методій писав в Москву, що „обраніе государь совершенного гетмана для того продолжилось, что нѣтъ из Запорог от гетмана кошевого Івана Брюховецкого по се время вѣдомости никакие“²⁾. Тоді-ж і кн. Г. Ромодановський писав, що „рады Государь по се число еще не было, для того что из Запорожья не бывали. А как Государь из Запорожья будут и мы холопи твои раду учиним... И буде Государь на раду из Запорожья не будут и раду Государь без Запорожского кошевого Гетмана и без казаков учинить ты великій Государь укажешь ли или нѣтъ? О том вели нам холопом своим свой великого Государя указ учинить“³⁾. Рада ця не відбулася, бо, зазнавши тоді-ж поразки од Ю. Хмельницького та татар, Ромодановський пішов з України⁴⁾. Проте російський уряд наказав йому писати до українських полковників, що відходить „на малое время, а на раду к ним однолично будешь; да к Брюховецкому (тоб-то до запорозців. Л. О.) писал бы еси, чтоб онъ на раду шоль; а какъ они на раду на уреченное мѣсто съѣдутца, и ты к нимъ будешь незамешкав“⁵⁾. В складній тодішній політичній ситуації Москва, як бачимо, дуже дбала за присутність запорозців. На цій присутності настоювала тоді й ніженська партія В. Золотаренка. Як каже Ромодановський, „Василей Золотаренко и полку его старшина и всѣ казаки нам холопом твоим сказали, что им без Запорожскихъ казаков рады чинить некоторыми мѣрами нѣ мочно“⁶⁾. Як відомо, ця ніби-то принципова позиція ніженців за кілька місяців кардинально змінилася, скоро тільки з'ясувалося, що Брюховецький виставлятиме свою кандидатуру на гетьманство. Сомко-ж, неприхильник до кандидата запорозців Брюховецького, давав таке юридичне обґрунтування своїй позиції проти участі їх у раді: „у насъ всегда по своих стародавнихъ правах гетманов обирано в городѣх без Запорожцовъ, для того что войско царского величества Запорожское — одно; из Запорожья, пришед, должны в свои полки розойтитца“⁷⁾. Помилка наказного гетьмана в цій твердженні була в тому, що військо Запорозьке за його часів вже не було настільки „одно“ як він думав. Січове козацтво почало відокремлюватися в окрему організацію і хоч у XVII ст. цей процес відокремлення цілком не оформився, все-ж-таки Запоріжжя у внутрішнім житті України виступає як єдина організація, січовики вже не погоджувалися з тим, що вони „должны в свои полки розойтитца“.

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. Малор. Приказа, № 5849, а. 10.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а. 311.

³⁾ Ibid., а. 320. ⁴⁾ Ibid., а. 392.

⁵⁾ Ibid., а. 393. ⁶⁾ Ibid., а. 360.

⁷⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5861/50 Малоросійськ. Приказа, а. 26.

„Лѣтопись о началѣ свѣта, особливо о Польщѣ и Малой Росіи“ сповіщає, що в 1668 р. „Дорошенко пришолю подѣ Полтаву въ чернецкую раду а Брюховецкій з Гадячого ишолю в туюжъ раду и тамъ его запорожцы забили... а Дорошенко обоихъ сторонѣ Днѣпра zostалъ гетманомъ“¹⁾. У звістці про цю раду 1668 р., що її ми друкуємо як додаток № 9, ця участь запорозців на цій раді стверджується. Адже очевидно це їх розуміє документ як козаків, „которые были в Опшне с Кошевымъ с. Ъвашком Берковским“.

Як гетьманував П. Дорошенко, раз-у-раз підносилося за ініціативою то його, то запорозців, то його спільно з запорозцями (великим прихильником цієї думки був І. Сірко) питання про чорну, широку раду, де-б, oprіч городової „черни“, взяло-б участь і січове козацтво. Так, у жовтні 1668 р. шляхтич Ян Білкевич свідчив у Києві, що на Запоріжжі обрали на гетьмана Ст. Вдовиченка. Цей „прислалъ къ Дорошенку пословъ своихъ трижды, а въ листахъ де съ ними писано: ты Дорошенко, гетманъ Татарского обранья, и тебѣ бѣ идти на черную раду въ Запорожье, и кого войско обереть, и бунчюкъ и булаву дадутъ, тотъ у насъ будетъ и гетманомъ“... „И Дорошенко де писалъ и съ послами приказывалъ, что на раду пойдетъ, и послалъ въ Запороги отъ себя лазутчиковъ. И лазутчики, пришедъ, ему сказали: есть ли де онъ Дорошенко пойдетъ на раду и его убьютъ“²⁾. Року-ж 1668 П. Дорошенко казав економові Києво-Печерської лаври Єзекіїлеві, що частина запорозців іде за Суховієм „А къ нему Дорошенку Запорожская другая половина козаки, которые не хотятъ быть при Суховеенку, писали, что бѣ онъ Дорошенко шолъ за Днѣпръ в поле на Чернетцкую раду, а они де Суховенка и тѣ стрѣлы (нова печатка Суховієва. Л. О.) мушкетами своими поломають“³⁾. В червні 1669 р. в Київській „приказной избѣ“ рейтар, що повертався з полону, доповідав, що в Чигирині „іюня въ 4 числѣ пріѣзжало въ Чигиринъ къ Дорошенку изъ Запорогъ отъ Суховѣя козаковъ восемь человекъ для того, чтобъ Дорошенко шолъ на раду къ нимъ, запорожцамъ, под Крыловъ, на урочища Цыбульникъ, и Дорошенокъ де на раду на Цыбульникъ со всѣми козаками, которые были при немъ, изъ Чигирина пошолъ, іюня въ 6 день, а пошолъ де онъ на раду для того чтобъ гетманство сдать, а Суховѣй де на раду изъ Запорогъ не бывалъ“⁴⁾... „Краткое описаніе Малороссіи“ оповідає під 1675 р., що Дорошенко „...хотячи гетманства Малороссійского, подводилъ на бунты запорожцевъ дарами и малороссійцовъ, дабы чорною радою избрала гетмана“⁵⁾... Про це-ж пише й Граб'янка: Дорошенко „хотячи быти Гетманомъ Малороссійскимъ, началъ Запорожцевъ дарами прелщати, такожде и подѣ реементомъ

¹⁾ Рукоп. Судівка, № 56, с. 72.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103.

³⁾ Ibid., т. VII, с. 82.

⁴⁾ Ibid., т. VIII, с. 250.

⁵⁾ Кратк. опис. Малорос., с. 280. Дод. до літопису Самовидця К. 1878.

Самуйловича Гетмана старшину побуждалъ противу Гетмана на бунти, даби Чорную Раду обравши, яко за Бруховецького и Сомка гетмановъ, волними голосами избрали себѣ Гетмана; но и къ сему мало кого привель“¹⁾... 15 березня р. 1676 в Київській „Приказной избѣ“ Ставищенський протопоп Ів. Дзеня свідчив, що Сірко писав Дорошенкові, щоб цей не віддавав клейнодів Самойловичеві, бо „гетманъ Иванъ Самойловичъ учиненъ гетманомъ на Переяславской сторонѣ; и на той де радѣ запорожскихъ и иныхъ многихъ старшинъ и козаковъ не было“²⁾. В квітні р. 1676 гоголівський священник Ісакій казав, що Дорошенко хоче скликати раду на Росаві, „а на той радѣ чторѣ были гетманъ Иванъ Самойловичъ и переяславскіе стороны всѣ полковники и чернь, и изъ Запорожья Сѣрикъ и казаки, обирають гетмана черневою радою, а не такъ какъ обирали Ивана Самойловича... А буде на той радѣ гетманъ Иванъ Самойловичъ и полковники съ казаками не будутъ, и онъ де съ татары и съ казаками конечно пойдеть на раду къ нимъ на переяславскую сторону“³⁾.

Чорної ради скликати не пощастило. Але р. 1675 під Чигирином запорозці взяли участь у вузькій раді (коло Дорошенкових прихильників було вже нечисленне), що переобрала Дорошенка як гетьмана залежного від Росії⁴⁾.

Проти участі запорозців заперечував гетьман Самойлович, що писав на Запоріжжя в 1675 р.: „извѣщаю вамъ, что не надобно въ этихъ городахъ нашихъ никакихъ радъ собирать и ничего у царского величества добывать; были уже в четыре года двѣ рады“⁵⁾. 4 березня 1676 р. маємо царську грамоту до Сірка й січових козаків з наказом, щоб не влаштовували „своевольныхъ радъ“⁶⁾.

Є підстава думати, що січовики поволі схилялися до думки, що раду чинити й вирішати державні справи городової України має городове козацтво без них. Адже року 1669, коли Суховій з запорозцями й більшою частиною правобережних полків чекав Дорошенка на Росаві для ради, посланець Суховія запевняв Дорошенка, що „мѣжь себя городовые гетмана оберут“⁷⁾. Січовики, отже, мали ухилитися від участі в цій раді, як справі городової України.

По тому як скинено Дорошенка, запорозці участі на радах Гетьманської України не беруть (окрім ради в Бендерах, за яку ми вже згадували).

Лиш Петро I у грамоті до запорозців від 30 жовтня 1708 р. запрохував їх узяти участь у Глухівській раді, що згодом обрала Скоро-

¹⁾ Лѣтопись Гр. Грабянки К. 1854 с. 220.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 566.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 622, теж с. 627.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

⁵⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XII, М. 1862, с. 192.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с.с. 537—541.

⁷⁾ Додаток № 11.

падського¹⁾). Але, як відомо, вони пішли за Мазепою й на раді 1708 р. не були.

М. Драгоманів гадав, що „Палій хотів скликати „Велику Раду“, які скликались в XVII в. — тоб-то з козаків і черни обох боків України і запорозців, — раду, якої завсіди бажали запорозці. Прихід лівобічного війська на правий бік Дніпра і сполучення правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликання такої ради, котра-б мусіла ствердити поновлення спільности обобічних Україн, яка була за часи Б. Хмельницького“²⁾). Але це лиш гіпотеза.

Участь старшини в генеральній раді й її вплив і значіння й активна роля на ній позначалися впливом посад і значінням цієї економічно-впливовішої групи. Цей вплив і це значіння старшини на раді бачимо ще за часів Лясоти, коли, щоб обміркувати справу, „присутні, як це у них прийнято при обміркуванні важливих справ, поділилися й зробили два кола: одне складалося з старшин, а друге з простого народу, що зветься у них черню“³⁾). Акад. М. Грушевський зве таке окреме коло старшини — тіснішою радою. На нашу думку, був це зародок спеціального інституту ради старшинської. Акад. Н. Василенко пише, що керували на раді гетьман і старшини⁴⁾). Як приклад значіння старшини на раді акад. М. Грушевський наводить „оповідання польських комісарів 1619 р. про те, як рада, з огляду на неможливість вести дебати в повній радї, дозволила, щоб гетьман з кілька десятма иньшими старшинами вийшов з ради і вів переговори з комісарами осібно“⁵⁾). На Запоріжжі це значіння старшини на раді загальній збереглося й розвинулося в XVII—XVIII ст.ст. (про це докладніше пише проф. М. Слабченко в своїй новій розвідці: Про соціяльний устрій Січи Запорозької).

За Богдана Хмельницького старшина активно виступає на загальній радї. Так було, приміром на радї 1648 р., коли віддавано клейноди від польського короля⁶⁾). Підчас приєднання до Москви 7 січня 1654 р. „была де у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы; и полковники де и судьи и ясаулы, подъ государеву высокую руку поклонилися“⁷⁾). Отже вона наперед вирішила ухвалу генеральної ради. І звичайно сама обстановка генеральної ради, спосіб її провадити, говорить за те, що всі більш-менш складні політичні

¹⁾ Д. Эварницкій, Источники для истории запорожскихъ козаковъ. т. I, с.с. 1011—1013.

²⁾ Політичні пісні українськ. народу XVIII—XIX, ст. з уваг. М. Драгоманова ч. I, Р. II. Женева 1885, с. 10.

³⁾ Мемуары относящіеся къ истории Южной Руси, т. I, с. 168.

⁴⁾ Акад. Василенко, *Op. cit.*, с. 3³⁴.

⁵⁾ История Украины-Руси, т. VII, с. 286, прим. 3.

⁶⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 17—18.

⁷⁾ Акты Ю. и З Р., т. X, с. 217; П. С. З. т. I. с. 318.

справи мали бути до цього підготовані в вузчій колі осіб. Як-раз за це коло осіб стала рада старшини — збори осіб об'єднаних своїм службовим становищем та однаковими економічними й політичними інтересами.

За важливу прерогативу генеральної ради було обрання гетьмана. Навіть у XVIII ст. за це пам'ятали, влаштовуючи належні церемонії підчас „виборів“ гетьмана. Але рано це фактично вирішає перед генеральною радою — рада старшинська. Так у травні 1657 р. царські посланці окольничий Ф. Бутурлін і дяк В. Михайлов говорили з Б. Хмельницьким про те, що вони чули, неначе-б він хоче здати гетьманство Юркові. Гетьман сказав „я о томъ поговорилъ съ полковники, чтобъ попомнили мою службу и промыслъ и радѣнье, по смерти бѣ моей обрали на Запорожское гетманство сына моего Юрья“¹⁾. Тут гетьман чудово характеризує, що *de facto* обрання залежить від старшини і зокрема від найвпливовіших представників її — полковників. І Ів. Виговський 28 серпня 1657 р. пише по тому, як помер Хмельницький, Київському воеводі А. Бутурлінові, що кого „старшина обереть за начальника себѣ в войскѣ, не вѣдаю“²⁾. Російський стольник Кікін, що підчас обрання був у Чигирині, цю старшину тільки й помітив на раді. „И августа жъ, пише він, въ 25 день гетманской сынъ Юрья Хмельницкой, и писарь Иванъ Выговской, и судьи войсковые, и полковники, и ясаулы, и сотники, и иные начальныя люди, собрався всѣ, прислали къ стольнику къ Василью Кикину на дворъ ясаула войскового Ивана Ковалевского, и велѣли ему ѣхать царского величества съ грамотою на дворъ къ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому“³⁾. І Ракушка-Самовидець підкреслює вплив старшини підчас обрання Виговського в Чигирині. Хоч „з посполитыхъ козаковъ тые голоса призываютъ молодого Хмельницкого и просятъ оного, жебы тотъ урядъ справоваль на мѣстцу отцевскомъ“⁴⁾, а втім прибічники Виговського з старшини зробили по іншому. От чому запорозці писали, що „поставили гетманомъ Ивана Выговского войска Запорожского полковники и вся старшина городовая“⁵⁾. Про раду, що обрала вдруге Виговського в Переяславі, також ми вже наводили скарги на те, що переважну ролю на ній грала старшина. На наступних радах, бачимо цікаве явище. Умови — статті з Московщиною — постанови генеральних рад підписують представники старшини; визнавали їх, виходить, за найактивніших і найвпливовіших членів козацької ради. Отже на раді в Переяславі 1659 р. статті підписали генеральна старшина й полковники⁶⁾.

Про раду 1660 р. в Корсуню, що поновила Ю. Хмельницького вже як гетьмана залежного від короля польського, є цікаві звістки польського

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 579.

²⁾ Ibid., т. IV, с. 6. ³⁾ Ibid., дод. до т. XI, с. 797.

⁴⁾ Лѣтопись Самовидца, с. 48—51.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 185.

⁶⁾ С. г. грам. и дог. ч. IV, с. 51.

уповноваженого на ній Стан. Бенъовського. Він пише, що рада почалася 20 листопада „Ratie dla których przedłużona Rada, pierwsza że Pułkownicy dla persecutiei Hordy nie mogli się wszyscy ad diema dictam stawić, a u kozaków zwyczajnie unius z Pułkownikow obstat absentia, y iesli który chory, tenetur posłać na swoim miescu“¹⁾). Тут бачимо, що без полковників рада не починалася. Але це була рада старшинська. „Чернь“ була обурена, „że się Rada odprawiła w izbie contra morem antiquum, że suspicantur zradę na siebie y na wszystko woysko“²⁾), тоб-то не хтіла вирішати таку важливу справу як обрання гетьмана, що мало відбутися, на раді чорній, козацькій. Це був справді давній звичай, що рада генеральна обирала гетьманів. З пропозиції Бенъовського відбулася чорна рада³⁾).

В 1673 р. маємо польське свідоцтво, що певні справи міжнародного характеру переносяться з козацької ради на раду старшинську. „W Ukrainie była pod Rusawą kozacka rada, na której nie chciał być Doroszenko s tei przyczyny, że in maxima quantitatis takowa u ludzi kozackich nie dobra bywa, i tak do niego pod Czehryn skupiwszy się pošli, a jednak i tam do nich nie szedł, ale przyzwawszy Półkowników, Assawulow i innych do siebie, których rozumiał sobie być przychylniejszymi, wywodził...“ образи, що робили їм поляки. Вони „Tak poruszeni jego mową... ulegli jego życzeniom i przysięgli mu na powtórki, że go nie odstąpią“⁴⁾).

На Лівобережній Україні навіть перед чорною радою 1663 р. сотник з Ніженського полку казав Великому Гагінюві, „чтоб быть на раде однимъ полковником и начальным людем; а толко де будет чернь, и они де учнут в городе грабить. И окольничей де сказал, что по указу великого Государя быть раде полной, черневой; а грабежу де быть нельзя: будут козаки стоять за городом в обозах, а не в городѣ“⁵⁾).

Року 1669 гетьман Многогрішний був спочатку обраний на раді старшинській. Так, у січні того року С. Адамович писав до Москви, що в Новгороді-Сіверському: „по совѣту архієпископа Лазаря, учинился Демьян Игнатович совершенным гетманом над тремя полками, точь

¹⁾ Пам. изд. вр. ком. для разб. др. актовъ, т. IV. Відд. III, с. 31—32. 1859. „Причина, що з них рада затягнулася, перша що полковники за переслідуванням орди не змогли всі з'явитися в призначений день, а в козаків звичайно якщо завважав відсутність одного з полковників, або котрий хорий — має послати кого замість себе“.

²⁾ „Що рада відбулася в хаті супроти старого звичаю, що підозрівали зради себе й всього Війська“...

³⁾ Ibid., т. IV, відд. III, с.с. 37—38.

⁴⁾ А. Грабовський, Ојсз. спомінкі, т. II, с. 238. Краків 1845. „На Україні була на Росаві козацька рада, що на ній не хтів бути Дорошенко, з тієї причини, що така при великій кількості (присутніх) не добра бував у людей козацьких; отже зібравшись пішли до нього під Чигирин, а втім і там до них не вийшов, а закликавши полковників, осаулів та інших, що їх мав за прихильніших до себе, навів“... образи, що їм робили поляки. Вони „так зворушені його мовою... поступилися його бажанням і знову присягли йому, що його не залишать“.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столп. № 6672 Сибірськ. Приказу, а.в. 269—273.

в точь как покойник Сомко в Козельцѣ“¹⁾. Про це яскраво оповідає Самовидець: „Демко Многогрѣшный, будучи наказнымъ гетманомъ от Дорошенка... избравши усю старшину поблиз себе заднѣпровскую до Новгородка и приказалъ онимъ, жеби собѣ цалого гетмана настановили, несподѣваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинена, которыхъ было омаль, а при Многогрѣшномъ немало его компанѣи, и боячися що болше мовити, але пишовши гуртом, просили его Многогрѣшного, жеби онъ над ними гетманомъ былъ, чего онъ отмовлялся як старая дѣвка хорошего жениха; бо того самъ потребовалъ и позволился на тое; которому и присягу виконали на послушенство.. и знову рада была в Глуховѣ, на которой князь Ромодановскій былъ, и стати новіе постановили“²⁾. І хоч А. Матвеев уважав, що обрання Многогрѣшного „по суті нічого не передрішало й не мало жадної законної сили“³⁾, то як-раз *de facto* це передрішило обрання саме Многогрѣшного. При цім прибічники наказного гетьмана прохали в Москві дозволу „чтобъ де черневой радѣ не быть, а быть бы на радѣ полковникомъ и старшинѣ; а черневой радѣ не быть бы для того, что мѣста разореные, и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будутъ нечѣмъ“⁴⁾, тоб-то знов хотіли обрання на раді старшинській. Статті-умови з Москвою 1669 р. підписали численні представники старшини, що були на раді⁵⁾. Перед обранням Самойловича, як каже, покликуючися на листи Лазаря Барановича В. Ейнгорн, у старшини була попередня перед загальною рада⁶⁾. І в статтях генеральної старшини, що урядувала після Многогрѣшного, від 3 травня р. 1672, є прохання: „Хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакож на том обраніи гетмана въ радѣ от посполства не повстало, для великого совокупленія, въ людехъ смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ

¹⁾ Соловьѣвъ, *Исторія Россіи*, т. XII, стор. 48—49. М. 1862.

²⁾ *Лѣтопись Самовидца*, стор. 102—103. 1878. Київ.

³⁾ Батуринск. переворотъ 13 марта 1672 г. Р. Старина. 1903. IX, стор. 679.

⁴⁾ Ак. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 50.

⁵⁾ С. Г. Грам. и Дог. ч. IV, стор. 230—231. Що правда, в цей-же рік маємо й свідство про те, що старшинська рада не визнала себе за компетентну в якихось справах і перенесла їх саме на раду військову. За це свідчив у лютому 1669 р. київський міщанин Сасімович: „Да на той же де недѣли пріѣхалъ изъ Чигирина Лодыженской сотникъ, которой поѣхалъ было къ Дорошенку на раду, а сказываетъ что Дорошенко собралъ было къ себѣ на раду однихъ козацкихъ старшинъ, и старшины де на радѣ Дорошенку отказали, что безъ черни рады чинить не хотятъ, а отложили, что быть радѣ черневой по травѣ, а о чомъ быть радѣ, того онъ не вѣдаетъ“. А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 120. І в иншім місці: „Да Дорошенко же де призывалъ къ себѣ на раду однихъ козацкихъ старшинъ, и старшины де ему отказали, что безъ черни рады чиниць не хотятъ, а отложили до травы; а о чомъ быть радѣ, того невѣдомо“. А. Ю. и З. Р. т. VII, стор. 173. 1669, березень. А втім, очевидно це явище пояснюється тільки тим, що мала вирішити ця рада якусь важливу справу політичного характеру, що вимагала оформлення на генеральній раді.

⁶⁾ *Op. cit.*, стор. 845—848, пр. 218.

быти войсковою на радѣ, не призывая общаго посполства. Тогда до лица земли упая, милосердною отеческою великою государя нашего его царского пресвѣтлого величества, боярину и воеводѣ и намѣстнику бѣлогородскому ко князю Григорью Ромодановскому Стародубскому и къ думному дворянину и воеводѣ нѣжинскому Ивану Ивановичу Ржевскому просимъ указу: естли бы на той радѣ и обираиіи гетмана къ какому имѣло склоняться нестатку и бунтомъ, дабы заодно съ нами несогласного къ вѣрнымъ его царскому величеству и всему сигклиту глася услугамъ обороняють (?) пребывали и ни къ какой не допускали своей воли“¹⁾. Делегация козацької старшини на цій раді була чимала. Адже статті-умови підписало 163 представники генеральної, полкової старшини й сотників²⁾. Коли припустити, що була присутня ще й сотенна старшина, яка умови не підписала, це число треба ще збільшити. При обмеженій кількості козаків на цій раді, це делегация впливова не тільки своєю вагою й значінням, але й просто кількісно. Про раду 1674 р. ми вже писали. На ній присутня старшина й „чолнѣйшіе“ козаки.

Рада 1687 р. на Коломаці. Про ню є докладний опис у щоденникові П. Гордона, що в данім разі був за самовидця цих подій. Скинула й заарештувала Самойловича, як відомо, старшина. А ось запис під 24 липнем р. 1687 в щоденникові Гордона: „Den 24 ten versammelt sich die Vornehmsten von den Kosaken bei dem Generalissimus und horten die Artikel vorlesen, welche die vorigen Hetmane beschworen hatten. Die meisten davon waren in dem Gluchower Tractate bewiligt einige hinzugehan und andere erweitert worden, die Ehre, Macht und Ansehen der zarischen Oberherrschaft über die Kosaken mehr auszubreiten, zu welchem allen die Kosaken ihre Einwilligung gaben. Hierauf wurde wegen des Vermögens des gewesenen Hetman gesprochen. Nach einigen Bedenklichkeiten sagte der Generalissimus nach der ihm gewöhnlichen und natürlichen Lebhaftigkeit ganz kurz: „ohnerachtet alles, was dem Verräther zugehörte, vermöge der Gesetze den Zaren anheim siele, so wolle er dennoch, selbst mit Gesahr, sich die Ungange der Zaren zu zuziehen, es auf sich nehmen, dass die Kosakische Armee die eine Hälfte von dem Vermögen des Verräthers erhalten und die andere Hälfte in dem zarischen Schatz kommen solle, womit alle zufrieden waren. Die Vornehmsten unter den Kosaken erkundigten sich ganz insgeheim, wen wohl der Generalissimus am libsten zum Hetman haben wolle. Und als sie einem Wink bekamen, dass Maseppa dieser Mann wäre, so unterschrieben sie alle insgeheim noch denselben Abend in dieser Absicht eine Schrift. Zugleich verheilten die Häupter dieser Partei die Obristen = une andere vornehme Stellen unter sich und beschlossen alle diejenigen abzusetzen, welche Creatures des vorigen Hetman gewesen waren“³⁾. А 25 липня відбулося обрання на генеральній

¹⁾ А. Ю. и Э. Р. т. IX, стор. 855.

²⁾ Ibid., т. XI, стор. 907—911.

³⁾ „24-го зібралися знатні (die Vornehmsten) з козаків до генералісимуса, та слухали, як читали пункти, на яких попередні гетьмани присягали. Більшість з них були умовлені в Глухівськiм трактаті, декілька додано, а інші поширені, щоб честь, силу та вагу цар-

раді; опис його ми ще подамо. Кандидатуру на нового гетьмана Мазепи, вирішену в шатрі Голіцина, було проведено. І цікаво, що старшину окремо й на самій раді питав кн. Голіцин про те, кого вона хоче мати за гетьмана.

6 листопада 1708 р. відбулося обрання Скоропадського. На раді присутні були „полковники, старшини й багато козаків“. Ось як відбулося обрання. „Ближній Стольникъ говорилъ всѣмъ, собраннымъ въ радѣ, дабы всѣ войско Малороссійское и народъ на избраніе новаго гетмана съѣхавшейся, по древнему своему обыкновенію, издали голоса свои кому быть Гетманом. И помолчавъ всѣ мало, полковники и другая старшина, совѣтуя между собою, говорили: Стародубовскому Полковнику, Ивану Скоропадскому, дабы онъ урядъ Гетманства принялъ, понеже человекъ есть Царскому Величеству вѣрный, и въ войску Малороссійскомъ заслуженый, и въ дѣлѣхъ искусной; а онъ отрицаяся, говорилъ, что онъ старъ и такого тяжестного уряду снести не можетъ, а достоить, де, обрану быть въ Гетманы молодому и заслуженому человеку, а имянно, указывая на Черниговского Полковника, Господина Полуботка. А Старшина вся и войско говорили, что бѣ быть Гетманомъ Господину Скоропадскому. При том же нѣкоторые немногіе козаки говорили, чтобъ быть Гетманомъ Черниговскому Полковнику Полуботку. И не по многимъ спорамъ, согласясь всѣ, какъ старшина, так и рядовые козаки и посполитый народъ единогласно обрали Гетманомъ Господина Скоропадского“¹⁾... І тут ми бачимо, що рішальне значіння було за ухвалою наради старшини. А бажання „декількох“ козаків мати за гетьмана Полуботка не здійснилося.

Отже за 2 дні перед радою в Глухові 1708 р. „Полковники... у Ближнего Стольника... были. А как они, полковники, къ нему пришли, тогда имѣлъ онъ, Ближній Стольникъ, съ тѣми полковники конференцію“²⁾.

Цифрове співвідношення сил на цій раді було таке: рядових козаків на ній було з Чернігівського полку 215, Переяславського — 240, Ніженського — 320 та Стародубського — кількість не названа. Отже,

ської зверхньої влади поширити; до чого на всіх них козаки свої згоди дали. Після цього говорили про майно колишнього гетьмана. Після деякої роздуми сказав генералісимус з властивою йому природньою жвавістю дуже коротко; не вважаючи на те, що все, що зрадникові належало, за силою законів припадав царям, хоче він усе-ж сам, з небезпечністю підпасти царській неласці, взяти на себе, що козацьке військо здобуде половину майна зрадника, а друга частина мусить піти до царського скарбу, з чого всі були задоволені. Знатніші з козаків (тоб-то старшина. Л. О.) спитали цілком таємно, кого найбільше хотів-би генералісимус мати за гетьмана. І коли вони здобули натяк, що така людина Мазепа, то підписали всі вони у такому напрямі ще цього вечора лист. Після цього розподілили ватажки цієї партії полковницькі та інші знатні посади поміж собою й ухвалили з усіх них усунути креатури попереднього гетьмана, які до цього часу їх посідали“.

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 178.

приймаючи навіть, що Стародубського полку було стільки-ж, скільки й Ніженського — 320, матимемо в цілому близько 1100 рядових козаків. А старшини було (за підписами під присягою) 95 осіб. Це численна група; до неї, мабуть, треба долучити ще й 29 військових товаришів — очевидно знатне товариство, що поруч з нею підписалося під присягою ¹⁾.

Цій групі старшини, а не козацтву, надавав головного значіння й Петро I. В грамоті до запорозців від 21 листопада р. 1708 він, описуючи їм обрання Скоропадського, за козацтво сливе й не згадує. Він пише, що було запропоновано, щоб „сѣзжалась бы вся старшина къ Глухову на избраніе нового гетмана по правамъ и вольностямъ“. І „полковники и другая полковая старшина и козаки суды для того обранія сѣхались“. Далі „помянутыя духовныя особы и полковники и полковая старшина, для обранія нового гетмана сюда сѣхавшіеся (козацтва знов нема), сего ноября 6 дня по обыкновенію и по правамъ и волностямъ своимъ единогласно обрали волными голосами в гетманы нашего войска Запорожского бывшаго полковника Стародубовского Ивана Ильича Скоропацкого“ ²⁾.

„Обрання“ Апостола й Розумовського були простою фікцією. Цікаво те, що тут хоч деякого значіння надавали раді старшинській. Так було, коли обирали Апостола, бо, як ми вже казали, її мав лиш запрохати на раду Наумов. 30 вересня 1727 р. відбувалася рада старшини, що передіришила ухвалу генеральної ради. Наумов описує її так: „в 30-м числѣ какъ духовные такъ и свѣтские, полковники и старшина для общаго согласія о выборе гетмана прибыли в домъ ево тайного совѣтника и министра. И по собраніи о всемъ Его Императорского Величества всемилостивѣйшее соизволение и презрение к нимъ онъ тайной совѣтникъ и министръ паки имъ объявил, что указаль Его Императорское Величество быть у нихъ в Малой Росіи Гетману по прежнему; которого б они выбрали из Малоросійского Народа волными голосами по прежнему обыкновенію. А зборы, кои положены со определения Малоросійской Колегіи по доношениям генерала-мазора Вельяминова вновь, — тѣ Его Императорское Величество указал отставить вовсе, и впредь с нихъ не збирать; а збирать тѣ, кои збирывались при прежних Гетманах по пунктамъ Богдана Хмельницкого. И спрашиваль он господинъ тайной совѣтникъ и министр у них, кого похотять выбрать себѣ гетмана? Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ свѣтские, просили о томъ же Миргородскомъ полковнике“ ³⁾. Після цього 1 жовтня звичайно обрали одноголосно Апостола. А в „Журналѣ, какимъ образомъ произошло обраніе гетмана войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра 1750 году февраля“, читаємо: „За прибытіємъ

¹⁾ Древлехр. Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи Міністерства Закорд. Справ 1708 № 69 а.а. 3—6.

²⁾ Эварникій, Источники для исторіи запор. козаковъ, т. I, с. 1034.

³⁾ Додаток № 12.

в Глуховъ на 15 день сего февраля ясне в Богу преосвященѣйшаго архиепископа митрополита Киевского, Галицкаго і Малія Россіи, господина Тимофея, преосвященного епископа Черніговскаго господина Амвросія, такожъ архимандрита Лаври Киевопечерскіе господина Юсифа и другихъ обитателей архимандритовъ и разныхъ духовнихъ знатнихъ особъ, за собраніемъ Малороссійскихъ Полковниковъ, Бунчуковыхъ Товарищей, старшихъ полковихъ сотниковъ з сотенными старшинами, Значковыми Товарищами, многими рядовыми козаками, а особливо войсковихъ Товарищей и протчого шляхетства малороссійскаго, учинена была отъ минѣстра его сіятельства господина генерала-маіора, Ея Императорскаго Величества лейбъ-копанѣй подпоруччика и Ея Императорскаго Высочества Государинѣ Великой княгинѣ камеръ-гера графа Ивана Симоновича Гендрикова, ко всѣмъ онимъ чинамъ повѣстка, даби оніе всѣ чиновніе персони собралися на 18 того жъ февраля поутру въ домъ, гдѣ имѣется канцелярія по комисіи его сіятельства о избраніи гетмана, и когда оніе духовніе, тако жъ всѣ мірскіе чины, какъ Генеральная Старшина, Полковники, Бунчукові товарищи, старшини полковіе и сотники и протчое малороссійское шляхетство, якихъ всѣхъ персонъ було до тысячи в тотъ домъ собралися, то его сіятельство изволилъ словесно объявлять, яко онимъ всѣмъ чинамъ уже извѣстно, что онъ, по Высочайшему Ея Императорскаго Величества указу прибылъ для избранія въ Малой Россіи гетмана волними голосами по прежнимъ обикновеніямъ, и требовалъ ихъ ведать мнѣніе, кого они быть гетманомъ в Малой Россіи обще желаютъ. На что всѣ оніе, какъ духовніе, такъ и мирскіе чины объявили единогласно, яко желаютъ быть в Малой Россіи гетманомъ его сіятельству графу Кирилу Григоріевичу господину Разумовскому, о чемъ и на трекратной его сіятельства господина минѣстра вопросъ тожъ всѣ велегласно объявили, а по совершеніи того опредѣлили публично с надлежащею церемоніею избранію быть того жъ февраля 22. И для того февраля 21 отправленъ отъ его сіятельства Глуховскаго гарнізону адютантъ и при немъ войсковая музика, которой, езда по городу Глухову и за городомъ с играющею музикою, объявлялъ о будущей завтрашняго дни публичной церемоніи благополучнаго гетманскаго избранія, и къ полковникамъ ихъ для такового объявленія ездилъ¹⁾. Отже деяке значіння ще було за радою старшинською, а рада генеральна, це вже була лиш „публичная церемонія благополучнаго гетманскаго избранія“.

З цього викладу про участь старшини в генеральній раді видно, що вплив і значіння її і в цій випадкові були чималі. Протягом цілої історії Гетьманщини в залежності від Росії бачимо, що старшина має свої ради перед радами генеральними, *de facto* підготовлює й попереджає майбутні ухвали генеральної ради. Бачимо, що й на самих генеральних радах їй належить і перше слово, і перше значіння. Так було і на першій раді в цій добі — р. 1654 в Переяславі, де фактично вирішала діло

¹⁾ Основа 1862, № 2, с.с. 47—48.

„таємна“ рада з старшини і в останній „раді“ Гетьманщини — де запитували про згоду на царського кандидата лиш у старшини (що правда, й цю згоду тепер було передрішено). І лиш на раді 1663 р. справу вирішила „чернь“.

Участь міщанства помітна на радах, про неї раз-у-раз згадується. І при цім як-раз після повстання Богдана Хмельницького (перед тим, як видно, міщанство не бере участі в радах). Політичне-ж і економічне значіння міста в пореволюційний період на Україні-Гетьманщині призводило й до участі міщанства — як державного елементу — в діяльності українських державних установ. Про участь міщан у раді старшинській ми колись скажемо ширше. Що-ж до участі в генеральній раді, то можемо подати такі дані.

Рада 1654 р. в Переяславі. Статейний список московських бояр каже, що на раді було „великое множество всяких чинов людей“ та що рада була „явная всему народу“¹⁾. Очевидно саме на підставі цих звісток Д. Одинець каже: „sešlo se velice mnozstvo lidi vseh wrstv“²⁾. А втім, ще питання чи було це „велике множество“. Найшвидше тут могли бути поруч з козаками переяславські міщани.

Далі міщан бачимо на раді, що обрала р. 1657 Виговського, „войтів і буймістрів“, отже представників міщанства, що брали в ній активну участь³⁾.

Після цього міщанство бачимо на раді 1663 р., що під Ніженем обрала на гетьмана І. Бруховецького. Про це дбала ще царська грамота від 13 травня р. 1662 ки. Ромодановському, що наказує йому йти з військом на Гетьманщину й „учинить“ „полную раду“ для обрання гетьмана. На цю раду мали з'їхатися запорозці, городові — „полковники, и ясаулы, и старшины и чернь“⁴⁾, и мѣщане“⁵⁾... В звістках про обрання Бруховецького є також, „И июня въ 17 день по указу великого Государя и великого князя Алексѣя Михайловича, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца, его царского пресвѣтлого величества, окольничий и намѣстникъ Галицкой князь Данило Степановичъ Великого-Гагинъ съ товарищи учинили черневую енеральную раду у Нѣжина подѣ городомъ; а на радѣ были Мефодій, епископъ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополіи Киевской, и наказной и кошевой гетманы Якимъ Сомко, Иванъ Брюховецкій и полковники, и сотники, вся старшина и все войско запорожское и мѣщане... И июня жъ въ 18 день обрала въ совершеные гетманы всѣмъ войскомъ Запорожскимъ какъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 219.

²⁾ Sborník věd právních a státních, XXVI, с. 339. „Зійшлося дуже багато народу всіх верстов“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. II.

⁴⁾ Цей факт, що чернь поставив перед міщанами московський уряд, який ніколи не міг помилитися в порядку, свідчить що було це козацтво.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. с. V. 105—107.

старшина и чернь всіми волними гласы, кошевого гетмана Ивана Брюховецкого“¹⁾. Поруч із цими звістками стоять свідочтва й іншого характеру. Так в акті обрання Бруховецького сказано: „А на той радѣ указали мы Великій Государь быги богомольцу нашему Меводию Епископу Мстиславскому и Оршанскому, и наказному гетману Якиму Сомку и кошевому гетману Ивану Брюховецкому и вамъ полковникамъ полковъ, которые намъ Великому Государю служатъ“²⁾. І Ракушка – Самовидець свідчить, що перед радою Бруховецький „розсилаєть по всѣхъ полкахъ с писмами, жеби усе посполство стяглося под Нѣжинъ у раду и Нѣжинъ рабовати; на которіи писма що живо рушили з домовъ не тилко козацтво, але усз посполство купами, а не полками“³⁾. З усіх наведених даних про раду 1669 р. видно, що міщани на ній в усякім разі безперечно брали участь.

Що-до ради 1669 р. для обрання Многогрішного, то 24 січня 1669 р. боярин „оружейничій“ Б. М. Хитрово оголосив посланцям Многогрішного про раду для виборів гетьмана. „А быги радѣ неотмѣнно у гетмана въ Бутуринѣ и всей войсковой и мѣщанской, а черневой радѣ не быть и на томъ мѣстѣ постановити и укрѣпити безъ отволоки“⁴⁾. І дійсно кн. Г. Ромодановський доносив, що на раді 3 березня 1669 р. в Глухові зібралися й брали участь „гетманъ Демьянь Игнатовъ и вся старшина и выборные войска Запорожского козаки и мѣщане“⁵⁾.

Ціх міщан спеціально скликано на раду. Так запрошуючи Переяславського полковника Дмитрашка-Райчу, кн. Г. Ромодановський писав, що йому „на раду к намъ в Глухов со всею Переяславского полку старшиною и с Переяславскими выборными мѣщаны для войсковыхъ и всяких своихъ градскихъ дѣл к постановлению статей ѣхать“⁶⁾. Коли ми звернемо увагу на те, що Ромодановський забувся тут згадати за козацтво, а спеціально називає поруч старшини представників міщанства, то це ясно покаже, що цій присутності надавали не аби-якого значіння. Офіційний акт обрання, вказує на таких представників міщанства на цій раді. З Ніжня – вїйт, бурмистр, писар та ще 3 особи, з Чернігова – вїйт, райця й ще 2 міщанина, з Переяслава – райця, писар та ще 2, з Стародуба – вїйт, 2 бурмистри, 2 райців, писар. З Новгорода-Сіверського – вїйт, писар та 2 чоловіки, з Погара – вїйт, бурмистр, 2 райців та ще 1, з Почапа – вїйт, з Глухова вїйт та бурмистр, з Мени були – вїйт, бурмистр та 1 міщанин, з Коропа – вїйт та 1 чоловік, та з Кролевця вїйт та 2 бурмистри⁷⁾. Коли цими міщанськими представниками участь класи міщанства й обмежувалася, то все-таки в цілому це була порівнюючи

1) А. Ю. и З. Р. т. V, с. 173.

2) С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 83.

3) Лѣтопись Самовидца, с.с. 72–76.

4) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50.

5) Ibid., т. VIII, 89.

6) Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Книга 3 Малорос. Приказа, в. 247.

7) С. Г. Гр. и Дог. ч. IV, с. 230–231.

численна й впливова делегація. Що міщани брали при цьому й активну участь в обмірковуванні умови — статтів з Москвою, видно з того, що під артикулом 3-м до стереотипної формули „и Гетманъ и вся старшина и козаки приговорили сей статья бытъ такъ“ додано „и мѣщане“. Цей артикул каже про московських воевод в українських містах.

На раді, що р. 1672 обрала на гетьманство І. Самойловича, підписалися між иншим й 4 ніженських міщан (війт, 2 бурмистри та писар)¹⁾. Звичайно, треба думати що це не була єдина делегація міщанської класи на цій генеральній раді. Про міщач на цій раді говорить статейний список кн. Г. Ромодановського. Він каже, що були присутні „генеральные обозной Петръ Забѣла съ товарищи и полковники, и вся войсковая старшина, и козаки, и мѣщане, которые при них были“²⁾. А активна роля міщанства на цій раді виступає з того, що в найголовнішим її акті вони взяли участь — в обранні гетьмана: „И обозной Петръ Забѣла со всею старшиною и съ козаки и съ мѣщанѣ говорили „великому государю... съ нимъ гетманомъ служить въ вѣчномъ подданствѣ они готовы; а онъ бы Иванъ булаву и знамя у нихъ принялъ и гетманомъ былъ“³⁾. Ще участь міщанства на раді бачимо р. 1674 в Чигирині у П. Дорошенка. В грамоті царя Олексія Михайловича від 15 серпня р. 1674 до Дорошенка читаємо „и ты де тое нашу царского величества грамоту велѣлъ честь, собравъ всѣхъ чигиринскихъ жителей, вслухъ. И чигиринские жители, выслушавъ нашу царского величества грамоту, говорили всѣ единогласно, что они слыша къ себе нашу царскую премногую милость, ради всѣ быти у Нашего царского величества въ подданствѣ; и ты де, въ то время будучи на радѣ, ту нашу царского величества грамоту оспорилъ“⁴⁾... Тут можна подумати, що на раді були самі міщани. А втім певна річ не треба забувати що були тут старшина, що мешкала в Чигирині й козаки з залоги Чигиринської фортеці. Про це забули в далекій Москві. Але й що-до участі „чигиринскихъ жителей“ — міщанства в цій раді не доводиться сумніватися. Це є остання вказівка на участь міщанства в генеральній раді. Очевидно, погіршення економічного стану українських міст у кінці XVII ст. призвело й до зменшення політичної ваги класи міщанства.

Селянства на радах не видно. До Богдана Хмельницького, якщо й говориться про участь поспільства на радах, то мова мовиться про нерєєстрове козацтво. З погляду польського закону це було так. Але не можемо забувати, що й це було козацьке військо, а не селянство, як таке. Є підстава лиш гадати про те, що на чорній раді 1663 р. могли бути й селяни. Річ у тім, що людність вільних сіл не

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 911.

²⁾ Ibid., т. IX, стор. 944. ³⁾ Ibid., стор. 946.

⁴⁾ Ibid., т. XI, стор. 629.

відокремлювалася різко від міщанства невеличких міст та містечок. Оскільки на раду 1663 р. сходилися „купами“, а не в порядку організованого представництва, як це було р. 1669 в Глухові, — певна річ могли прийти й селяни з вільних військових сіл. За це свідчить вищенаведене свідоцтво Самовидця й те, що вважає він це за „новое лихо, чого за инихъ гетмановъ не бивало“. І Гордон каже, що з Бруховецьким прибула чернь (the szerna or common people) пішки й без зброї¹⁾. Оце свідоцтво про „common people“ та наведена в нас трохи вище заява боярина Хитрова, де відрізняються (в 1669 р.) міщанська від „черневої“ ради, дають можливість гадати, що під Ніженем з Бруховецьким справді було селянство.

З опису ради 1663 р. Великого-Гагіна теж є натяки на „чернь“ — селянство. Це — коли він наказав бути на раді без зброї „...и козаком, и черни, и мещаном“. Але в інших місцях його повідомлення мова мовиться лиш про козаків та чернь, в одному місці говориться про „всю чернь всѣхъ городовъ“. Називається чернь і в військовій Сомка — отже його й полковників відступили.. „и козаки, и чернь, которые были при нихъ“²⁾. Тимчасом за селянство у військовій Сомка не чути (тут могли бути міщани). В кожному разі натяки на участь селянства й тут є, але ясно видно, що російські люди того часу вельми плуталися з терміном української „черни“. Ця присутність селянства була річ не звичайна, і через це Самовидець вважає цю раду за незаконну.

Між иншим і в полках сподвижників Бруховецького було поспільство. Перед радою Великому-Гагіну казали полковники Ніженський та Чернігівський, що Бруховецького „полку полковники Винтовка да Тишко бываи преж сего холопи (?), а ныне в полковниках, и избирають к себѣ въ полкъ, дорогою ѣдучи, вольныхъ людей“³⁾. Але тут це лиш незвичайне для городової України поповнення козацького війська, цілком, звичайно, закономірне для запорозьких загонів Бруховецького.

Після 1663 р. участі селянства в раді й припускати не можна.

21 січня р. 1663 наказний гетьман І. Сомко казав стольникові Лодженському, що „николи де ихъ и митрополиты на раду не ѣзживали и въ гетманы не выбиравали, не токмо что епископы“⁴⁾, заперечуючи проти участі на раді єпископа Методія. Наказний гетьман не був правий — вище духовництво (тільки вище) постійний і повноправний член ради. Ще перед державними часами воно присутнє, хоч і не постійно, на козацьких радах. От, приміром, на раді 1632 р. присутній митрополіт Ісайя Копинський та луцький єпископ І. Борискович⁵⁾. Ще давніше —

¹⁾ Дневникъ. Чт. М. О-ва 1892, III, стор. 38.

²⁾ Додаток № 6.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столп. № 6672 Сибірськ. Приказа а.а. 269—273.

⁴⁾ А. Ю. и Э. Р., дод. до т. VII, стор. 358.

⁵⁾ А к. Н. Василенко, ор. с., стор. 371; акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, стор. 151.

в червні 1621 р. була козацька рада в Сухій Діброві „на раду прибув митрополіт Іов Борецький, єпископ Єзекііль Курцевич, колишній ігумен козацького Трахтомирівського монастиря, коло 100 священників та 50 ченців. Гетьман Конашевич-Сагайдачний прочитав листа патріярха Теофана. Всі присягли, що оборонятимуть стару віру аж до горла, тоб-то до смерти. До короля на раді було обрано посольство з гетьмана Сагайдачного, єпископа Курцевича та ще двох осіб“¹⁾. За Гетьманщини вище духовництво oprіч участі в раді на загальних підставах мало ще й особне завдання — приводити до присяги новообраного гетьмана й нову старшину. Отже в Переяславі 1658 р. „гетманъ (І. Виговський) и полковники вновь учинились на вѣчное подданство, въ соборной церкви при новообранномъ митрополитѣ и при всемъ освященномъ соборѣ вѣру учинили“²⁾. Р. 1662 на раді в Козельці згадує Самовидець „єпископъ Мефодій... на той радѣ былъ и до присяги приводилъ“³⁾. При цім авторитетне його становище на раді характеризується тим, що він спочатку був відмовився приводити до присяги гетьмана й старшину, яких мала обрати ця рада. Лиш другого дня він благословив вибирати⁴⁾.

Сомко, що заперечував саме право присутності вищого духовництва на козацьких радах, сам-же за рік перед тим — на початку 1662 р. писав до полковників, запрошуючи їх „учинить рада в Києве перед єпископом Мефодием, и на чом де у них договор будет и тобъ де вѣдал єпископъ“⁵⁾. Счевидно, що присутності єпископа на раді надавано великого значіння. А наказний гетьман, який через рік казав, що ніколи вище духовництво не було учасником козацьких рад, ясна річ мав коротку пам'ять чи, швидше, був нещирий у данім разі.

На Ніженській раді 1663 р. Московщина наказувала „быти, богомолцу нашему Мефодію, Епископу Мстиславскому и Оршанскому“⁶⁾. А в звідомленні про обрання Бруховецького читаємо, що „на радѣ были Мефодій, єпископ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополіи Кіевской“⁷⁾. На раді, що в Глухові 1669 р. обрала Многогрішного, „были и къ статьямъ руки приложили“ — „преосвященный архієпископъ“ Лазар Баранович та ігумен Максаковського монастиря Яремій Ширкович⁸⁾. При цім, коли становили статті, Л. Баранович 3 березня рекомендував встановити митрополію в Чернігові, а 5 березня заперечував проти воевод в українських містах. Отже виступав активно. В акті обрання на гетьманство І. Самойловича написано, що государ „пожаловаль — велѣль

¹⁾ Акад. Н. Василенко, *op. c.*, стор. 77.

²⁾ А. Ю. и З. Р. т. XV, стор. 16—17.

³⁾ Літопис Самовидця, стор. 65. К. 1878.

⁴⁾ А. Востоковъ, *Козел. рада 1662 г.* К. Стар. 1887 г., стор. 276—277.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 475 Білгор. Стола Розрядъ а. 195.

⁶⁾ С. Г. Гр. и Дог. т. IV, стор. 83.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, стор. 173.

⁸⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 230—231.

учинить въ Конотопѣ раду; а на радѣ велѣлъ быти преосвященному Архієпископу Лазарю Барановичу Черниговському и Новгородскому“¹⁾). Фактично на цій раді були — Лазар Баранович, архімандрит Спаського Новгород-Сіверського монастиря Мих. Лежайський та Ніженський протопоп С. Адамович²⁾). Вага й роля участі в цій раді архієпископа Барановича характеризується тим, що його приїзду чекали й не починали ради. Що правда, козаки хтіли були починати, але московські уповноважені воліли чекати архієпископа. В день обрання гетьмана — 17 червня, коли вже приїхав Л. Баранович — перед початком ради кн. Г. Ромодановський робив йому окреме привітання і архієпископ „выслушав у боярина рѣчь, говорилъ, чтобъ ему вычестъ новыя статьи“ (статті вже 16 червня були ухвалили без нього). І тепер їх удруге прилюдно читалося вже спеціально для Л. Барановича³⁾).

Хоч в акті ради 1687 р. на Коломаці й згадується в російськiм документі „духовные особы на сію раду призванные“⁴⁾, але в дійсності вищого духівництва, як видно, на ній не було, хоч спочатку й передбачали їх запросити. Адже в царській грамоті кн. В. Голіцинові від 31 липня р. 1687, що в ній санкціонується скинення Самойловича, є, що старшина казала Голіцинові, що раду „о обраніи иного Гетмана учинят тотчас; і в ближне городаы по духовные особы, которым быть на той раде, пошлют без замедления“⁵⁾. І хоч духівництва й не було, а втім постанови ради *post factum* скріпили й вони; як видно, цьому надавалося не аби-якого значіння. Акта підписали мітрополіт київський — Гедеон, Лазар Баранович, архімандрит Київо-Печерського монастиря, ігумен Свято-Микольського пустинного київського монастиря, Київо-Видубецького, Михайлівського Золотоверхого Київського, Кирило — Київський ректор і ігумен братського монастиря, ігумен межигірського монастиря, намісник Свято-Софійського собору, еромонах Паїсій, намісник печерський, еромонах Йосафат, старець соборний печерський, префект колегіума київського, протопоп Ушицький⁶⁾). В 1708-ж році в описі Глухівської ради є, що „изъ духовныхъ особъ были у привода его новообранного гетмана к вѣрѣ (отже й на обранні Л. О.) Глуховскій протопопъ, прозваніємъ Борзаковскій, да діяконъ въ облаченіи“⁷⁾). Але згодом приїхали до Глухова й акт обрання підписали архієпископ чернігівський, єпископ переяславський, 3 архімандрити, 2 еромонахи, єродиякін, архідиякін київського мітрополіта⁸⁾).

¹⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 266—267.

²⁾ Ibid., стор. 268—271.

³⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, стор. 943—944.

⁴⁾ Собр. гос. грам. и дог. т. IV, стор. 558—561.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 1275 Білгород. Стола Розряда а. 630

⁶⁾ Собр. госуд. грамотъ и дог. ч. IV, № 107, стор. 558—561.

⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, „Источники Мал. исторіи“, ч. II, сто., 180—182. 1858.

⁸⁾ Ibid.

З сказаного видно, що на нараді присутнє вище духовництво. Самий круг осіб цієї категорії встановити важко. Найвизначніших представників церкви запрошено, як видно, персонально. При цім найбільше настоювала на участі духовництва побожна Московщина.

Ми досі, пишучи про склад ради військової, говорили про ті категорії осіб, що брали в ній участь, що мали на це право. А втім, треба сказати й про тих, що цього права не мали. Не мали його хоч-би й були присутні на раді особи не належні до української держави, до Війська Запорозького. Відомо, що трохи не на всіх генеральних радах були присутні російські уповноважені й російські війська. Ці уповноважені мали величезний фактичний вплив, а в кінці XVII ст. й у XVIII ст. просто диктували свою волю в формі наказу. *De jure*-ж це були особи до ради неналежні. Вони ніби-то присутні лиш у порядку догляду і уповноважений Росії грає активну роль на раді, лиш санкціонуючи від імени вищої влади — російського царя — її ухвали¹⁾. В юридичнім значінні і він, звичайно, не є член ради. Зокрема це ясно видно з того, що в переговорах, в ухвалі нових пактів-статтів, він є одна сторона, тимчасом як українська рада є друга сторона, ці сторони умовляються поміж себе на рівних підставах.

Московське військо, як видно, присутнє вперше на раді 1659 р. в Переяславі. „Чорна рада, каже Корзон, що зібралася в Переяславі, оточена 40.000 Московського війська, обрала Юрка на гетьмана“²⁾. Кількість війська тут очевидно перебільшена, але війська московські на раді були. Про цю раду московські джерела пишуть, що її „оберегаль“ „сходный воевода, окольничий“ кн. П. Долгоруков з військом³⁾. На раді 1661 р. в Бикові під Ніженем був присутній кн. Г. Г. Ромодановський „и государевы ратные люди, всѣ полки, которые съ нимъ“⁴⁾. Присутність і діяльність московських військ на раді 1663 р. відома з описів цієї ради в Самовидця й П. Гордона, що їх ми вже наводили. Гордон пише, що „всім полковникам та офіцерам було наказано з'явитися з кращим своїм військом на обрання гетьмана. Окольничий князь Данило Степанович Великого-Гагін, та полковники Інгліс, Штрасбург, Воронін, Полянський, Шепелев та Скрыбін були виряджені з їх полками охороняти місце обрання“⁵⁾... На раді 1669 р. були „ратные конные и пѣшіе люди съ бояриномъ со княземъ Григорьемъ Григорьевичемъ: его полку столники, стряпчіе, дворяне московскіе и жилцы і рейтарскіе полковники: столникъ и полковникъ Венедиктъ Змѣевъ и иные полков-

¹⁾ Так, прим., він конфірмує обрання гетьмана.

²⁾ *Op. cit.*, т. II, с. 360.

³⁾ А. Ю. и Э. Р., т. IV, с. 262. - ⁴⁾ *Ibid.*, т. V, с. 56.

⁵⁾ Дневникъ Гордона. Чтеніе въ С-вѣ исторіи и древностей... 1892, кн. III, с. 35.

ники съ рейтары; да солдатскіе полковники: Агей Шепелевъ, Матвѣй Кровковъ съ полки; і головы московскихъ стрѣльцовъ съ приказы“¹⁾).

В. Ейнгорн пише: „З часу нещасливої Ніженської ради 1663 року московський уряд уважав за необхідне виряджати для охорони порядку при обранні гетьмана чималі військові сили; на раду, що мала відбутися біля Конотопу (1672 р. Л. О.), Ромодановський привів Білгородський та Сівський полки. Про кількість ратних людей, що були з боярином, можна судити з того, що тільки частина мобілізованого для присутности на раді Білгородського полка складалася з 2.000 кінноти“²⁾. Наступну раду Мазепи так само оточувала московська кіннота³⁾.

А на раді 1708 р. в Глухові був „драгунской полкъ, что именуется Бѣлозерской“⁴⁾.

Ми бачили, що Ейнгорн вважає, що лиш з „нещасливої Ніженської ради московський уряд визнавав за потрібне виряджати для охорони порядку при обранні гетьмана чималі військові сили“. Тут невірне положення, що це робилося з 1663 р., бо й на спокійній раді 1659 р. були московські війська. А поясіння, що це робилося для охорони ладу, взяв Ейнгорн з московських джерел.

Погляд Московщини був такий-же: „во время Брюховецкаго измѣни царского величества околничей князь Данила Степановичъ Великого-Гагинъ съ войскомъ на раду высланъ былъ не для чего, потому что у нихъ и никогда рада совершенья своего царского величества безъ ратныхъ людей не воспримала. И выговаривано ему (Многогрѣшному) о прежнихъ радахъ, и о обраніи гетмановъ, и какъ было у нихъ на радѣ между собой бой учинился, если бѣ царского величества войска на радѣ не были“⁵⁾. Звичайно, що охорона ладу займала другорядне місце. А втім, і вона инколи мала місце. Так було на раді 1663 р., коли, щоб припинити бійку поміж козаками, московське військо вжило ручних гранат, які, як оповідає Гордон, „очистили місце перед шатром, де залишилися тільки вбиті та поранені“⁶⁾. Головне-ж важила присутність військової сили для надання більшої ваги московським уповноваженим та для того, щоб „черкаси“-українці більше поступилися з своїх прав і автономістичних тенденцій підчас ради оточеної московським військом⁷⁾.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 72.

²⁾ О снош. малор. духовенства М. 1899, с. 848, прим. 227.

³⁾ Гордон, Tagebuch. II, с. 189.

⁴⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 177.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 764.

⁶⁾ Дн. Гордона. Чт. М. О-ва. 1892, III, с. 37.

⁷⁾ Цього засобу — присутністю збройної сили впливати на хід ради — жив р. 1662 і наказний гетьман Сомко. Стрілецький голова М. Батюшков свідчив: „введено пѣшихъ людей сотъ съ шесть и больше и велѣлъ по городу, в которую пору выбирали гетмана и договоръ былъ, поставитъ по воротамъ караулъ человекъ по сту и больше и выпускать никого изъ города не велѣлъ“. Ці „піші люди“ — мабуть відділ компанійського війська. А. Востоковъ, „Козелецкая рада 1662 г.“ Киевская Старина. 1887 г. № 2, с. 277.

Певна річ, що в українських колах ця присутність московського війська зустрічала різкий осуд. Так, у лютому 1669 р. — перед Глухівською радою — Київський воевода П. Шереметев сповіщав, „что Черкасы велми имѣють оскорбленіе, что на радѣ будутъ великого Государя ратные многие люди“¹⁾... І. Сірко бажав у 1676 р. „чтобъ на радѣ великого государя ратныхъ людей не было“²⁾. А П. Дорошенко казав про обрання Самойловича, „что не по волности и правамъ войска Запорожского подъ бердышами и мушкетами обранъ“³⁾.

Проте інколи певні групи українські настоювали на цій присутності. Отже, приміром, року 1663 „апрѣля в розных числах“ писав до кн. Великого-Гагіна з Гадяча єпископ Методій, прохаючи від свого і від імени Бруховецького, щоб була на раді чимала кількість російського війська⁴⁾. Прохала й р. 1672 перед радою в Козацькій Діброві старшина про присутність російських „ратныхъ людей“⁵⁾.

Звичайно, московські „ратные люди“ не брали участі в голосуванні й вирішенні справ на раді. Такого права вони не мали і таких випадків ми не знаємо. Лиш один раз на раді взяли участь безпосередні піддані московського царя. Це було на раді 1661 р. в Бихові, на одній з численних рад, що відбувалися підчас боротьби Золотаренка з Сомком. Тут були присутні й брали активну участь у раді „Ахтырцы, Сумскіе, и Рыбенскіе Черкасы“⁶⁾. Це були українці з Слобожанщини. Оскільки Слобідська Україна була під безпосереднім керівництвом Москви, не належала до „гетьманського регіменту“, то участь слобідського козацтва в раді на Гетьманщині треба визнати за безперечне формальне порушення норми, що на раді активну участь беруть лиш українці з Гетьманщини.

Ще знаємо раду 1675 р. під Чигирином, де в присутності січовиків і донців переобирано Дорошенка. Січовики брали активну участь у раді, вони „сырно, сырно давали“ — обираючи Дорошенка знов на гетьманство. Про ролю-ж відділу донського козацтва на цій раді акти говорять мало — вони лиш констатують його присутність⁷⁾.

Отже в раді мають брати участь лиш українські громадяни. За це свідчить такий випадок. На переговорах у Посольськiм приказі з посланцями І. Виговського в квітні 1658 р. між иншим зайшла мова про Немирича, питали за те чи був він на переяславській раді. Посланці сказали, що гетьман „ево изъ рады выслалъ вонъ“. Це ствердив і окольничий Б. М. Хитрово. Цей сказав: „какъ де увидѣлъ того Немирича гетманъ Иванъ Выговской и ему говорилъ, что де тому Немиричу на радѣ быть не пригоже, и велѣлъ его изъ рады выслать, а тово де онъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 123.

²⁾ Ibid., т. XII, с. 513—514.

³⁾ Ibid., т. IX, с. 563.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. Сибірськ. Приказа № 6672, а. 264.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 855.

⁶⁾ Ibid., т. V, 56.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

на радѣ войску не говариваль же, чтобъ ево приняли за товарища¹⁾. За це питання говорить стаття 5 з Жердевських статтів: щоб до „елекції“ гетьмана „прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ“²⁾. Тут, як видко, це є випад супроти присутности московського війська, але є це й постава принципового питання. Лиш на раді 1661 р. в Бихові взяли участь і слобідські козаки³⁾. Було це, як ми вже вказали, формальним порушенням норми українського звичаю, бо це були безпосередні піддані московського царя.

Цікаво, що практикувалося й позбавлення права брати участь у радах і в формі кари. Так р. 1648 при переговорах під Замостям із Смяровським гетьман Б. Хмельницький сказав про полковника Кривоноса, що він „до ради йому ходити заборонив“⁴⁾. Тут, правда, неясно, про яку саме раду мова мовиться. Але в листопаді 1659 р. посланці гетьмана І. Виговського казали на Москві, що миргородський полковник Гр. Лісницький розголошував „ссорные слова“ „гетманъ де Иванъ Выговской... на полковника на Грицка за то гнѣваетца и ни въ какую раду ево пушать не велѣлъ... Да какъ де и гетмана Ивана Выговского на радѣ въ гетманы обирали, и его, Грицка, и въ то время въ раду не припушали“⁵⁾. Так, у статтях 1659 р. було обумовлено: „Которые были въ совѣтъ съ измѣнникомъ съ Ивашкомъ Выговскимъ: Гришка Гуляницкой, Гришка Лясницкой, Самошка Богдановъ, Онтошка Ждановъ, Германъ Лобода, и тѣмъ по вѣкъ живота въ радѣ въ войсковой и въ секретной и въ урядѣ ни въ какомъ не быть; а если кто не противъ сей статьи и учинить, въ раду будетъ призывать и урядъ какой на нихъ положить, и тѣ будутъ караны смертию. И гетманъ и полковники и вся старшина и чернь, на радѣ выслушавъ сю статью, приговорили: быть сей статьѣ такъ, какъ написано“⁶⁾.

Певна річ, що брали участь на раді самі чоловіки, жіноцтво в ті часи політичних прав не мало. Без сумніву, що не мали політичних прав і неповнолітні, хоч стислого терміну повнолітності встановити й важко.

IV.

Питання про місце генеральної ради. Долина р. Росави, як нормальне місце її зборів. Збори її по інших місцях. М. Переяслав, як місце ради Лівобережної України. Господарчі й політичні міркування, що визначали місце зборів.

Про місце генеральної ради висловилися в січні 1676 р. запорозькі курінні отамани в своїм листі до гетьмана Самойловича. Натякаючи, що обрано його з порушенням давніх норм-звичаїв, вони пишуть, що для

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 109—110.

²⁾ Д. Б. Каменській, Источники, ч. I, с. 102.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 57.

⁴⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті, стор. 117.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. IV, стор. 53.

⁶⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, стор. 56.

ради „особое мѣсто есть — Росава, а нынѣшними времени подѣ Стародубъ забрело“¹⁾ (недалеко від Стародуба в Козацькій Діброві обрано було Самойловича). Курінні отамани мали рацію — маємо справді дані, які кажуть за те, що з давніх часів на р. Росаві (допливу Роси) збиралися козацькі ради. Отож „московський агент, путивлець Гладкий, повідомляє, що рада збиралася звичайно в урочищі Маслів Став над р. Росавою“²⁾. Справді, приміром, у квітні 1622 р. тут козацька рада обирає на гетьмана Оліфера Голуба³⁾. Р. 1637 тут рада скинула з гетьманства Томиленка й обрала на його місце С. Кононовича⁴⁾. Тут, як побачимо, купчилося, збиралося в похід козацьке військо й тут найзручніше було при цих зборах організувати й зібрання військової класи — козацтва.

Що саме тут збиралося козацьке військо перед походом, свідчить така звістка р. 1651: „Stał na ten czas Chmiel na Rusawie... Chłopi niesporo się do niego kupili, bo polki we 100 albo 200 tylko ludzi przychodzili“⁵⁾.

Також у травні р. 1662 грек Іван Іллін „с товарищи“ свідчив у Переяславі, що правобережне військо для походу зійшлося на Росаві⁶⁾.

На Росаві скликалося раз-у-раз і генеральні ради Правобережної Гетьманщини по 1648 р. Так, Ю. Хмельницького було обрано на гетьманство на раді на Росаві⁷⁾. Так, у листі до короля від 8 жовтня 1661 р. Юрко Хмельницький пише, що він надіслав своїх посланців Ф. Коробку й Остапа Тецкевича з генеральної ради „z tabogu pod Rosawą“⁸⁾.

У листі до Москви від 13 травня 1662 р. наказного гетьмана Я. Сомка є звістка, що Ю. Хмельницький „с ханом самъ на Росави сими времяны раду имѣет имѣти“⁹⁾. У вересні р. 1662 наказний гетьман Я. Сомко писав до Москви, що правобережний гетьман Юрко „Хмельницкой ко мнѣ присылал из войска из Росавы своего человекъ, прося меня о прощеніи. А сам имѣет волю, как войско ево собрав вмѣсто, гетманство с себя здать і в монастыр пойтить“¹⁰⁾. Гетьманство він здав

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, стор. 524.

²⁾ Акад. Н. Василенко, ор. с., стор. 383.

³⁾ Ibid., стор. 304.

⁴⁾ Ibid., стор. 407.

⁵⁾ A. Grabowski, Starożytności historyczne Polskie, стор. 280. „На той час став Хмель на Русаві... Хлопи не добре до нього приєднувалися, бо полки тільки по 100 чи 200 людей приходили“.

⁶⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 468 Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 483—485.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 307. У вересні р. 1659 про цю раду казав кївським воеводам старець Федір: „августа въ 25 день пришоу в Василов Юрас Хмельницкой и судья Самойла Богдановъ; и казаки съ Юрасомъ соединились. І из Василова пошли со всѣм козацкимъ войскомъ на Росаву для рады; а после де рады хотят войскомъ Юрасу дать гетманство і булаву“. Дрєвлєхранилище РСФСР Столб. № 308. Приказн. Стола Розряда, а. 470.

⁸⁾ Пам. К. Ком., т. IV, отд. III, стор. 129—132.

⁹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. Малор. Приказа № 5859, а. 34.

¹⁰⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 5861 Малор. Приказа, а.а. 11—12.

згодом і, здається, не на Росаві, але наведена вказівка дозволяє думати, що він хотів зробити це на раді на Росаві. Року 1665 на Росаві проектував скликати раду Овруцький полковник Децик¹⁾. У Києві в кінці травня р. 1669 „выходцы“ з турецького полону свідчили в „Приказной избѣ“ київського російського воеводи, що „Дорошенкова войска казаки во всѣхъ городѣхъ и мѣстечкахъ въ сборѣ, и хотять итти на раду на рѣку Росаву для обранія нового гетьмана, а Дорошенко... на раду ѣхать не хочеть“²⁾. Того-ж 1669 р. в недатованім універсалі до Прилуцького полку гетьман П. Дорошенко закликав на раду товариство того полку. Він висловлюється тут про Росаву цілком категорично, тут „от вѣков войсковыя порядковъ своих рады отбирали“³⁾. Так само в листі Леплявського сотника до наказного Переяславського полковника від 5 травня р. 1672 маємо звістку, що Ханенко закликає Дорошенка „жебы ішовъ на Росаву у раду“⁴⁾. В липні 1673 р. маємо звістку, що „w Ukrainie była pod Rusawą kozacka rada“⁵⁾. Це, як видно, було перед військовим походом, бо в листі з Кам'янця в серпні того-ж року говориться, що „prędko (Дорошенко) się kupi na Rusawie i prędko do nich (турків) idzie“⁶⁾. Р. 1676 двоє мешканців м. Коломиї свідчили в травні в Києві, що Дорошенко, щоб обрати одного гетьмана на всю Україну, хоче скликати раду на Росаві⁷⁾. За це свідчить і гоголівський піп Ісакій у квітні того-ж року, що „Дорошенокъ де велѣлъ своихъ полковъ полковникомъ и всей старшинѣ съ козаками быть готовымъ на раду, и въ Чигиринѣ для походу итти на раду готовять многіе пушки и всякіе пушечные запасы; а радѣ быть на Росавѣ, отъ Канева 3 мили“⁸⁾. Нарешті, в березні 1676 р. про Росаву, як про нормальне місце виборів гетьмана писав оборонець давніх звичаїв І. Сірко, що „гетманъ Иванъ Самойловичъ учиненъ гетманомъ на переяславской сторонѣ; и на той де радѣ запорожскихъ и иныхъ многихъ старшинъ и козаковъ не было; а гетмановъ де прежь сего обирали... (прогалина) сторонѣ, на урочищѣ Росавѣ, а не на переяславской сторонѣ“⁹⁾.

Ми наводили вказівку Гладкого, що рада на Росаві збиралася в конкретнім місці — в урочищі Маслів Став. Справді на Масловім Ставу на Росаві (тепер, як вказує акад. Василенко, с. Маслівка на Канівщині) було кілька ад. Так рада на Масловому Ставі була в серпні р. 1630¹⁰⁾.

¹⁾ Додаток № 7.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 214. Див. також дод. № 11.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Книга № 1. Малор. Приказа, а.а. 305—306.

⁴⁾ Малорос. подлинныя акты в Дрєвлєхран. РСФСР, № 246.

⁵⁾ А. Grabowski, Ojcz. spominki, II, стор. 238.

⁶⁾ Ibid., т. II, стор. 244. Краків 1845. „Спішно збирається (Дорошенко) на Русаві, спішно йде до них (турків)“.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 627.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 622, а також стор. 627.

⁹⁾ Ibid., т. XII, стор. 566.

¹⁰⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 125.

Перед Різдвом Богородиці 1632 р. була також на Масловім Ставі рада, що скинула гетьмана Кулагу й обрала нового гетьмана й нову старшину¹⁾. Тут відбулася козацька рада в 1638 р.²⁾. Так за Ролле й О. Єфименковою тут збиралася рада чорна після поразки Хмельницького під Берестечком³⁾. У вересні 1662 р. шляхтич Ф. Бобрович писав цареві з Київа, що на Правобережжі „козаки збираюца на Масловом Стане над Росавою, і в Бѣлой Церкви будет у них рада“⁴⁾. Тут Маслів Став виступає як місце зборів для походу, але швидше й як місце проєктованої ради, бо Біла Церква на той час цьому не відповідала. Цілком можливо, що Маслів Став давав добрі природні умови для зборів війська для виправи та для нарад і в зв'язку з цим тут було більш-менш постійне місце для ради.

А втім, не тільки в Масловому Ставі на Росаві збиралися ради козацькі. Відбувалися вони раз-у-раз і в м. Корсуню, що стоїть на Росі, куди вливається Росава. Так за 3 дні до Покрови року 1632 була козацька рада в Корсуню⁵⁾. Тут-же в Корсуню була рада козацька в листопаді 1637 р.⁶⁾. В „отписці“ путивельських воевод у листопаді 1649 р. вони пишуть про козацьку раду, яка відбулася 1 листопада в м. Корсуню. Вони пишуть: „Черкаской гетманъ Богданъ Хмельницкой ноябрь въ 1 число былъ въ городѣ въ Корсунѣ, приѣзжалъ для рады къ Черкасамъ на съѣздъ; а рада де, государь, у него съ Черкасы была въ Корсуні до ихъ приѣзду, а о чомъ была рада, про то де, государь, они не слышали“⁷⁾. Р. 1658 була рада в Корсуню, де, зрікаючися гетьманства, Виговський клав булаву⁸⁾. Р. 1660 знаємо чорну козацьку раду в Корсуню, що поновила на гетьманстві Ю. Хмельницького. Про неї в січні 1661 р. кн. Ромодановському оповідав „черкашенин“ з Кременчука, що „о Михайлове дни в черкаском городе Корсуне была рада“⁹⁾... Про раду в березні 1669 р. в Корсуні ми вже наводили свідчення київських козаків Ст. Єремеєнка й Глущенка¹⁰⁾. Очевидно, про ню-ж пише до царя І. Гизель, що „сего жъ мѣсяца марта 12 дня в городѣ Корсунѣ Дорошенко гетманъ съ своими единомысленики козаками творилъ совѣтъ или раду, на которой радѣ съ Турки приговорили дружбу держать“¹¹⁾. Про цю-ж раду поручник Т. Кромін, що втік з полону у Дорошенка, свідчав, що рада відбулася в Корсуню на р. Росаві (?)¹²⁾.

¹⁾ Ibid., с. 152.

²⁾ Акад. Н. Василенко, *op. cit.*, с. 439.

³⁾ Очерки історії Прав. України по І. Ролле. А. Єфименко, К. Стар. 1894, № 8, с. 81.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 468. Білгор. Стола Розряда, а. 59.

⁵⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси VIII, ч. I, с. 153.

⁶⁾ Ibid., с. 261.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 377.

⁸⁾ Ibid., т. VII, с. 229; т. IV, с. 36.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315, Моск. Стола Разряда а. 486.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 145. ¹¹⁾ Ibid., т. VIII, с. 130.

¹²⁾ Ibid., т. VIII, с. 137; пор. Самовидець, с. 103. Дод. до цієї праці № 10.

Ще в Каневі збиралася козацька рада. Канів од Росави — за 3 милі, як свідчать тогочасні джерела. Рада в Каневі була р. 1627¹⁾. 9 травня 1663 р. сумський „черкашенин“, що їздив розвідати за правобережні вісті, оповідав у Білгороді, що „при нем де, государь в Каневе у полковников і у казаков была рада, чтоб им, собрався и дождался татар, итить на сю сторону Днепра“²⁾. А 27 червня р. 1673 священник Ісакій доводив, що „слышаль онъ... что на Росавъ, от Канева три мили, по приказу Петра Дорошенка, у казаковъ была рада, а былъ на той радѣ наказной гетманъ Яковъ Лизогубъ, а Дорошенокъ не былъ, а прислалъ съ братомъ своимъ съ Андрушкою войсковые знамена. А рада де была, что имъ у султана Турского въ подданствѣ не быть, а быть въ вѣчномъ подданствѣ у великого государя, или у короля полского; и та де рада не кончилась. А казаки, которые были на Росавѣ, розпущены по домамъ. А полковникамъ де и всей козацкой старшинѣ Дорошенокъ приказалъ быть къ себѣ въ Чигиринь для той же рады, послѣ Петрова дни и Павла спустя недѣлю, нынѣшняго 181 году“³⁾. Отже це була рада близько Канева на Росаві.

З наведених даних, очевидно, можна зробити висновок, що долина р. Росави була справді за нормальне, звичайне місце для козацьких рад. Ради збиралися й по інших місцях і були в цім випадкові законні; звичай збирати ради в долині Росави на Масловім Ставу, в Корсуню, Каневі — не набув ще безумовно обов'язкової сили. Але справа як видно, до цього йшла; за це свідчать наведені вище вказівки на те, що законне місце для рад — на річці Росаві.

Рада збиралася й по інших місцях. Отож у 1632 р. бачимо раду в Прилуці⁴⁾, р. 1637 — під Боровицею⁵⁾, р. 1638 в Києві⁶⁾. Раду в Києві називає в своїй нотатці 1663 р., що її я друкую тут як додаток № 4, і Київський полковник В. Дворецький⁷⁾. У травні 1649 р. грек

¹⁾ Акад. Н. Василенко, *op. cit.*, с. 335.

²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Розряда, а. 532.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 271.

⁴⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, с. 100; Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, с. 142.

⁵⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. III, т. I, с. 366.

⁶⁾ Н. Василенко, *op. cit.*, с. 436; М. Грушевський, т. VIII, с. 310.

⁷⁾ Про цю раду (вона відбулася в лютому 1662 р.) наводить такі дані В. Ейнгорн: „...Методій надіслав декому з полковників запрошення прибути до нього у Київ. 20 лютого приїхали до Києва полковники: Ніженський Василь Золотаренко та Чернігівський Онукій Силін з сотниками своїх полків та з козаками; не приїхав полковник Переяславський, він-же й наказний гетьман, а надіслав замість себе сотників Баршпільського Григора Горкушу й Воронківського Данила Кирилова. Старшини й козаки, що зїхалися до Методія, прожили у Києві чотири дні і була в них рада. На цій раді, що відбулася в присутності Київського воеводи Олексія Меттерінова, ухвалено надіслати до великого государя посольство прохати, щоб було незабаром делеговано боярина для присутності на раді, де мають обирати „совершенного“ гетьмана“. О сношеніяхъ малор. духовенства. *Чтевія Моск. О-ва*, 1893, кн. II, с. с. 171—172.

Ів. Петров наказував у Путивлі, що гетьман Б. Хмельницький йде до Ст. Костянтинова „тут де у него будеть весь скоп и рада“¹⁾). У липні 1630 р. була козацька рада в Черкасах²⁾). Року 1659 Виговського скинуто на раді під Германівкою³⁾). 1660 р. в серпні згадується рада „под Васильковом на Кодачку“⁴⁾), в липні р. 1666 гетьман П. Дорошенко в листі до Канівського полковника писав, що „притягнувши з войском под Черкасы зо всею старшиною о добры всѣхъ васъ посполу там радимо“ (це було підчас заколоту Переяславського полку на Лівобережжі, який визнав владу Дорошенка. Останній хотів використати цей рух)⁵⁾). Отже тут маємо раду під Черкасами. А раніш р. 1663 місцем ради виступає Чигирин: тут зрікся гетьманувати Ю. Хмельницький і було обрано П. Тетерю⁶⁾). Очевидно, трохи пізніше „нѣкоторый Чарковскій от Короля пришол і привез Тетере булаву і иные знаки. Которые самъ митрополит в Чигирине посвящал. Гдѣ и рада учинилась“⁷⁾) (лист Я. Сомка до В. Золотаренка). Року 1669 була рада під Гуманем, що обрала на гетьманство Ханенка⁸⁾). Звичайно підчас походу, підчас оборонної війни збиралися ради в таборі козацького війська. Так знаємо раду в обложеному таборі Лободи й Наливайка⁹⁾), в обложеному таборі Гуні. І за Хмельницького в 1651 р. в обложеному таборі під Берестечком відбувалися козацькі ради¹⁰⁾).

Певна річ, що на Лівобережній Гетьманщині, що в швидкім часі по смерті Богдана Хмельницького стала осібним державним організмом, ео ірсо стали й окремі ради, що збиралися на її території. Тут бачимо ради 1662 року в Козельці, року 1661 та 1663 в Ніжені. Перед останньою радою в Ніжені намічалось кілька місць для ради підчас боротьби партій Сомка-Золотаренка-Бруховецького. Отож на початку р. 1662 писав до Москви Переяславський воевода кн. Волконський, що наказний гетьман Я. Сомко писав „во всѣ полки к полковником, что им всѣм учинить рада в Киеве“¹¹⁾). Тоді-ж року 1662 кн. Ромодановський проектував раду в м. Зінькові. Вона не відбулася, бо не прибули туди ані Сомко, ані Бруховецький¹²⁾). Раніш у жовтні 1661 р. до кн. Ромодановського писали „полковникъ вѣрного войска Его Пресвѣтлого Царского Величества Низового Славного Запорожя“ І. Бруховецький, При-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 59.

²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, VIII, I, с. 124.

³⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 307; Пам. К. К. т. III. Відд. III, с.с. 377—381.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 414. Білгор. Стола Разряда, а.а. 449—450.

⁵⁾ *Ibid.*, Столб. № 588, а. 677.

⁶⁾ *Ibid.*, Столб. № 499, а. 126.

⁷⁾ *Ibid.*, Столб. № 6672. Сибірськ. Приказу, а. 539.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 65.

⁹⁾ А. Ефименко, *Очерки истории Прав. Украины по І. Ролле*. К. Стар. 1849. № 7, с. 3.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 479, с. 467.

¹¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Розряда, а. 195.

¹²⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 82 „Разных Столов“ Розряда, а.а. 2—3.

луцький полковник Л. Горленко, „Степан Чарнець посол Запорожской со всѣм товариством“, Андрій Пільський — Лубенський полковник та Іван Мозиря „полковникъ пехотной Нѣжинской“ про те, між иншим, що „для всякого постановления порядку Его Пресвѣтлому Царскому Величеству нашему Милостивому Добродѣю і всему вѣрному Его... войску Запорожскому для обранія гетмана со всѣмъ войскомъ своимъ прийти; гдѣ и иные полки будутъ вмѣсто собирагца над Сулу под Жовни или гдѣ милость ваша мѣсто намъ назначишь...“¹⁾. У травні р. 1662 є царський наказ кн. Ромодановському надіслати гінців до кошового гетьмана І. Бруховецького, щоб цей „шол к ним на раду“ до Полтави²⁾. У жовтні 1662 р. писав до кн. Ромодановського стряпчий Гр. Косачов, що полки південні, що при Бруховецькому, хочуть, щоб раду скликано було в Лохвиці³⁾. Все це лиш проектовані місця рад, рад, що фактично не відбулися. З рад, що відбулися, можна назвати раду в м. Ічні⁴⁾. Року 1669 передбачалася рада в Батурині⁵⁾, але відбулася *de facto* в Глухові. Року 1672 — недалеко від Конотопа — в Козацькій Діброві; р. 1687 — в козацькім таборі на Коломаці.

Намічалось й тут одне певне місце для рад. Це м. Переяслав. Тут відбулася рада 1654 р., що ухвалила приєднатися до Московщини. Тут відбулася рада 1658 р., де вдруге обрано Виговського. В Переяславі обрано 1659 р. Ю. Хмельниченка (вдруге; вперше його обрали на Рясаві). В Переяславі-ж р. 1674 обраний був І. Самойлович гетьманом обох сторін Дніпра. Переяслав, як місце для ради, одного разу ніби-то ладен був визнати й І. Сірко. Це свідчить гоголівський священник Ісакій у Київській „Приказной Избѣ“ 24 лютого 1674 р. Він казав, що Сірко писав Дорошенкові, щоб цей „изъ Чигирина къ Москвѣ без войсковой рады не ѣздить, а рада де будетъ подъ Переяславлем“⁶⁾. Юридично обґрунтовує визначення Переяслава як нормального місця на ради в березні 1676 р. гетьман І. Самойлович в листі до запорозців, де він, виправдуючись од закидів, що обрання його р. 1674 — незаконне, пише, що не слід було „и людей на нихъ (радах. Л. О.) будучихъ такъ легко почитати, власне будто не было уже людей честныхъ, была по истиннѣ всѣхъ полковъ старшина и чернь, а нигдѣ индѣ наиболши радъ войска запорожского исправлялося, и гетманы обираны были, и житіе свое имѣли ажъ въ Переяславлѣ; не скажетъ никто изъ межъ васъ, хотя бъ и найдавнѣйшій товарищъ, чтобъ за давныхъ и нынѣшнихъ временъ на Рясавіи какогo гетмана обирано; а въ Переяславлѣ не токмо я, или передо мною будучего гетманами Юрьи Хмельниченко, а прежде сего

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгор. Стола Разряда, а. 41.

²⁾ Ibid., а.а. 395—397, 507—508.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгор. Стола Разряда, а. 46.

⁴⁾ Ibidem, а.а. 209—210.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 50. А потім українська влада називала ще Новгород-Сіверський. Кн. № 3 Малор. Приказа, а. 233.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, стор. 513—514.

Выговській былъ тамъ подтвержденъ, но и самъ Хмельницькій покойный, будучи гетьманомъ, договаривался съ царскимъ величествомъ о задержаніи цѣлости отчизны нашей и подтвердилъ свою честь“¹⁾. Гетьман не має рації лиш у тім, що каже, буцім на Росаві не обирали гетьманів. Це не так. Але доводи за Переяслав він подає. До них він міг-би додати, що й за часів перед Богданом Хмельницьким ради козацькі дуже часто збиралися саме в Переяславі. Отже тут збиралася повна козацька рада р. 1627, що вирядила посольство до короля²⁾. Року 1633 рада за дві милі від Переяслава вирішала питання про участь у війні з Росією³⁾. Тут-же збиралися ради в листопаді 1637 р.⁴⁾ й 11 лютого 1638 р.⁵⁾. Одної, очевидно, думки з Самойловичем був р. 1662 і наказний гетьман Я. Сомко, кажучи, що слід „бити раде генеральной под Переяславлем на звыклом мѣстѣ“⁶⁾.

А втім практика рад на лівім березі на Переяславі, як ми бачимо, не зупинилася й ради відбувалися по різних місцях. Між иншим є ще вказівки, що за нормальне місце для ради була Солониця. Отже влітку 1662 р. кн. Ромодановський писав цареві, що з військом московським піде він „к Лубням июля въ 2 день, и станемъ стоять на Солонице, где преж сего Гетманское обирање бывало“⁷⁾. В тім останнім твердженні московський воевода мав певну рацію, бо, прим., 4 червня р. 1658 кошовий гетьман Я. Барабаш писав йому-ж — Г. Ромодановському, що „ис Плотавы де хотѣл он Яков и полковник Мартинъ Пушкарь с войском Запорожским ити на Солоницу и в Переясловль, для того что де ты великій государь указал обратъ войску Запорожскому Гетмана опричь Ивана Выговского...“⁸⁾. А 20 травня 1668 р. полонений козак з війська гетьмана І. Бруховецького казав, що „рада имѣла быть с Дорошенком на Солонице, а про то не вѣдает будет ли сам Брюховецкой на раде или нѣтъ“⁹⁾. Ці дані говорять за те, що Солоницю вважали за можливе й нормальне місце для ради, можливо, що тут инколи бували козацькі ради з часів перед Богданом Хмельницьким. В XVIII-ж столітті всі 3 ради (обрання Скоропадського, Апостола й Розумовського) сталися в Глухові — тодішній гетьманській резиденції.

Запоріжжя иноді висловлювало бажання, щоб ради відбувалися в Січі або в околицях її. Так, у жовтні р. 1668 шляхтич Ян Білкевич оповідав, що на Запоріжжі обрали на гетьмана Ст. Вдовиченка й ніби-то цей Вдовиченко пропонував П. Дорошенкові, щоб той ішов „на чорную раду въ Запорожье“¹⁰⁾. Р. 1669 в червні рейтар, що вийшов з полону, свідчив у Києві, що Суховій писав до Дорошенка, щоб цей „шел на

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, стор. 594.

²⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VIII, ч. I, стор. 37—38.

³⁾ Ibid., стор. 202.

⁴⁾ Ibid., стор. 263.

⁵⁾ Ibid., стор. 281.

⁶⁾ Древлехранилище Столб. № 5861/50 Малор. Приказа, а. а. 5—7.

⁷⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Разряда, а. 272.

⁸⁾ Ibid., Столб. № 399, а. 79.

⁹⁾ Ibid., Столб. № 613, а. 17.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р. т. VII, стор. 103.

раду кь нимъ, запорозцамъ, подъ Крыловъ, на урочище Цыбульникъ“¹⁾. У вересні р. 1670 посланці гетьмана Многогрішного оповідали на Москві, що у відповідь на заклики Ю. Хмельницького запорозці відповіли „будет де ему Хмелницкому до них какое дѣло, і он бы ѣхал к нимъ на Запороже. А они де на Запороже учинят о томъ раду“²⁾.

На городовій Україні цієї претенсії запорозців не визнавали. Так р. 1668, як свідчив на Москві посланець від єпископа Л. Барановича, „Суховеенко кь Дорошенку писалъ же, чтобъ пришоль на раду для выбиранья гетманства, чтобъ Запорожцамъ съ обѣихъ сторонъ Днѣпра выбрать одного гетмана. И Дорошенко де свѣдавъ, то что хотятъ его на радѣ убить, писалъ кь нимъ: всегда де бываетъ рада въ городѣхъ и выбиранье гетману на радѣ а не на Запорожьи. И какъ де Орда и Запорожцы увидѣли, что Дорошенко на раду кь нимъ не будетъ, — выбрали из радѣ Татаровя и Запорожцы гетмана Суховеенка“³⁾. За часів Гетьманщини ці претенсії справді були безпідставні; отже після Богдана Хмельницького жадного з гетьманів не обрано на Запоріжжі, коли, звичайно, не рахувати таких тимчасових і випадкових гетьманів, як допіру згадуваний Суховій чи „кошових гетьманів“, тоб-то кандидатів на гетьманство, що їх підтримувало Запоріжжя (як от Барабаш, Бруховецький). До таких-же кандидатів на гетьманство обраних на Запоріжжі слід, як видно, однести й Петрика, який в універсалі від 29 липня р. 1692 писав, що „зышлисмо... подъ Сѣчу, учинили все войско Запорозкое при Атаманѣ Курѣнной войсковую раду. Теде утвердили з панством Кримскимъ вѣчній миръ, зъ обохъ сторонъ присягли. А напотомъ в другой радѣ з волѣ Бога всемогущаго обобрано мене Гетманом“⁴⁾. Але гетьманами ці „кошові гетьмани“ могли стати (як це й було з Бруховецьким) лиш тоді, коли обрано їх на городовій Україні. Ми свідомо обминаємо дані й документи, що їх наводить С. Величко (хоч деякі з них, як от листування Виговського з запорозцями, що його ми вже наводили на початку розвідки, прямо кажуть за претенсії запорозців, щоб саме на Січі відбувалося гетьманське обрання). Адже автентичність їхня, як формою, так і змістом, для нас сумнівна.

Хто визначав місце ради? За це говорить такий, приміром, акт. У статтях перед обранням І. Самойловича надісланих до Москви є: „хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы, для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакожь (щоб) на томъ обраніи гетмана въ радѣ отъ посполства не повстало, для великого совокупленія въ людехъ, смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ быти войсковою на радѣ, не призывая общаго посполства“⁵⁾. І тоді-ж:

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 250.

²⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 9, Малор. Приказа, а. 3.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 154.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Московськ. Стола Разряда. Столб. 949, стовпик 2 а. 948.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 855.

„во время нынѣшнихъ праздниковъ воскресныхъ, полковники, сотники, атаманы і вся старшина войсковая, въ Батуринѣ будучи, приговорили, чтобъ быть радѣ въ Конотопѣ“¹⁾. Тут рада старшинська визначає місце генеральній раді. Як видно, так було й найчастіше, бо саме цьому інституту було просто найзручніше це робити. А втім не треба забувати й залежності Гетьманщини (лівобережної) від зверхньої російської влади. Тут у питанні про місце ради чимало важила думка й згода Москви. От чому перед радою в Глухові 1669 р. генеральний осаул М. Гвинтовка був делегований до кн. Ромодановського — командувача московського війська — умовитися про місце на майбутню раду для обрання гетьмана²⁾.

Деякі ради, як ми бачили, збиралися в містах — Корсуню, Каневі, Козельці, Ніжені, Переяславі, то-що. Треба сказати, що, коли вони були в тісному, обмеженому приміщенні, куди не могли пройти всі, що мали право бути на раді, вони визнавалися за ненормальні, це викликало заперечення й нарікання. Так, обрання на тимчасове гетьманування Виговського р. 1657 в Чигирині відбулося в подвір'ї Ю. Хмельницького. Самовидець докірливо каже, що „и такъ, будто учинивши раду, часть козаковъ зобравши в дворъ Хмельницкого, а наиболее тихъ людей превратныхъ, а тымъ зичливыхъ, которихъ на тотъ урядъ гетманства прягнули, а в'остатку дворъ замкнули не пушаючи никого“³⁾. Другого дня „знову козаковъ на раду й знову въ тотъ же дворъ Хмельницкого зобралося козацтво, полковники й сотники, и що могло увойти чернь, — знову о тое гетманство трактовати“⁴⁾.

Далі Виговського вдруге обрано в Переяславі. І в травні р. 1658 миргородський полковник С. Довгаль писав, що його „в мѣстѣ въ Переяславѣ на церковномъ мѣстѣ святыя Пречистые на гетманство обрано было, а въ прежніе лѣта въ войскѣ Запорожскомъ въ полѣ... обирали“⁵⁾.

Року 1660 Ю. Хмельницького переобрано в Корсуню. Тут була 20 листопада „Rada we dworze Hetmańskim“. Чернь була обурена „ze się Rada odprawiła w izbie, contra morem antiquum“. Другого дня мусіли скликати широку раду, вже не в подвір'ї гетьмана⁶⁾. В листі до Москви в квітні р. 1662 єпископ Методій, заперечуючи законність ради в Козельці, радив скликати нову раду „гдѣ в поли, а не в городе“⁷⁾. В 1668 р. Ніженський протопоп С. Адамович свідчив у Москві, що після того, як помер Бруховецький, „посылали Запорожцы къ Дорошенку: учинилъ де онъ не добро, что Бруховецкого велѣла убить безъ рады и онъ бы шоль на раду въ поле, и Дорошенко де въ радѣ имъ оказалъ“⁸⁾.

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 849.

²⁾ Ibid., т. VIII, с. 75.

³⁾ Літопис Самовидця, с.с. 48—51. Київ 1878.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с.с. 83—84.

⁶⁾ П. К. К., т. IV, Від. III, с.с. 37—38. Вид. 1859.

⁷⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. Малор. Приказа № 5859, а. 5.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 98.

Тоді-ж 1668 року П. Дорошенко казав, що до нього писала частина з тих запорозців, що підтримувала Суховія, щоб він „шоль за Днѣпръ въ поле на чернецкую раду“¹⁾. Улітку на початку червня 1672 р. (тоб-то до ради в Козацькій Діброві) до Батурина з'явилося, каже Соловйов, чоловіка 400 козаків, стали за містом і казали: „Прежняго гетмана вы невѣдомо гдѣ дѣли, другого гетмана нѣтъ; мы под Батуриным стояли для гетманского обиранья долгое время, испроѣлися, выходите с войсковыми клейнотами с города въ полѣ на раду“. Старшина одмовилася²⁾. Про цей-же випадок каже й „одписка“ ніженського воеводи кн. Ржевського, що козаки, зібравшись в Батурині, вимагали, щоб для обрання гетьмана „они старшина съ войсковыми клейноты изъ города шли въ полѣ на раду. И они де старшина имъ Черкасомъ въ томъ отказали, что де они, безъ твоего великого государя указу, не дождался меня холопа твоего, къ нимъ въ поле на раду не поѣдутъ“³⁾.

De facto ряд рад, що збиралися в містах, відбувалися, коли це були широкі, козацькі ради, в полі, під містом. Так, рада в жовтні в Переяславі 1659 р. була „на полѣ“⁴⁾. Прим., на полі коло Ніженя була чорна рада 1663 р.⁵⁾. А перед нею в 1661 р. рада „подъ Нѣжиномъ въ полѣ, отъ Нѣжина съ милю“⁶⁾. Року 1657 в Корсуню перші збори відбулися в полі коло міста і лиш другі — в подвір'ї. В документі, що додається за № 10, теж говориться, що рада 1663 р. в Корсуню була по суті „под Корсуномъ въ поле на Богуславскомъ гостинце“.

Скажемо ще, що на місце ради могли впливати й всякі інші міркування. Річ у тім, що великі збори вимагали певної організації постачання, зокрема фуражу для коней (це господарче питання найгостріше в ту добу стояло). Господарчими труднощами пояснював у квітні р. 1662 київський протопоп В. Прокоф'єв обмежений склад Козелецької ради. Було це, говорив він, „чтоб тому мѣсту великих убытков не было“⁷⁾. Року 1662 єпископ Методій, агітуючи перед російським урядом за Прилуку, як місце для ради, аргументує це тим, ніби це „мѣсто крѣпкое и хлѣбное“⁸⁾. Міцне — це добре тому, що під той час була небезпека від татар, хлібне — аргумент за те, що тут легше буде дістати провіанту. Отже, в січні 1669 р. генеральний обозний П. Забіла, допоминаючись, щоб не було „черневої“ ради, казав, „что мѣста разоренные и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будутъ нечѣмъ“⁹⁾. Так само було й перед обранням Самойловича, коли старшина прохала влаштувати раду в Козацькій Діброві; „для того: подъ Конотопомъ стояли

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 82.

²⁾ Соловьевъ, т. XII, с. 123.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898. ⁴⁾ Ibid., т. IV, с. 262.

⁵⁾ „За Московскими вороты“, Додаток № 6.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 56.

⁷⁾ Древлекранилище РСФСР. Столб. № 5859 Малорос. Приказа, а. 76.

⁸⁾ Додаток № 3.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, с. 50.

козацькі войска, и конські корми потравлены, около Конотопа версть по десяти и болши“¹⁾).

В січні 1669 р. українські посли на чолі з генеральним обозним П. Забілою прохали на Москві, „чтобъ де назначить мѣста два или три, а лучче де радѣ быть въ тихомъ боку, а мнится де имъ чтобъ быть около Десны..“²⁾. „Тихий“ бік-сторона певна річ, тому тут згадується, що не хотіли скликати численної, чорної ради й тихе місце вважали за зручніше. А за близькість великої річки казали, мабуть, знов такі міркування господарчого характеру — в її долині-луках було мабуть багато паші для козацьких коней. Нашу думку, що „тихий“ бік“ фігурує тут просто тому, що не хотіли скликати широкої ради, стверджує один вислів з листа Миргородського полковника Г. Гладкого до наказного гетьмана Я. Сомка від 11 вересня 1662 р. Він, повідомляючи, що Ромодановський і Бруховецький кличуть його на раду в Полтаву, пише, що дивується з того, „чего никогда не бывало в войске Запорожскомъ — для таких великих дѣлъ, а ищем себѣ сокровенных мѣст“³⁾. Тут, натякаючи на безлюдність Полтавського краю, Миргородський полковник висловлюється за практику рад у залюдненім районі, де могла бути ширша, численніша рада. І єпископ Методій у листі в вересні 1662 р. до Москви вказує, що „городовые полковники и сотники, такъ Переяславского, Нѣжинского, Лубенского полков, отнюд нехотят в Полтаву ити (на раду. Л. О.), потому что далеко от всѣхъ тѣх городов. А просят милости через мене в околничего, чтобы раду учинить посеред городов: в Прилуки либо где недалеко от Прилуки, чтобы всѣмъ съѣхатися мощно“. І далі: слід щоб „тамъ учинили раду, где бы мочно всѣм со всѣхъ городовъ съѣхатися“⁴⁾.

V.

Час зборів ради. Терміни деяких рад. Неперіодичність зборів цього інституту. Міркування, що визначали час її зборів.

В „Прошеніи малороссійскаго шляхетства и старшинъ, вмѣстѣ съ гетманомъ, о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатеринѣ II-ой въ 1764“⁵⁾, є вказівка, що генеральні ради на Україні „собирались обыкновенно къ новому году“. Чи було це „старинне право“? Ні, періодичности в зборах генеральних рад не було. Що правда, в статтях Орлика 1710 р. є теж про встановлення „генеральних рад“, що мали збиратися тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на Покрову (1 жовтня), та мова мовилася в данім разі про раду старшинську, що їй дано лиш невірну назву. Тільки на Запоріжжі, як

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 934. ²⁾ Ibid., т. VIII, с. 50.

³⁾ Древлекранилище РСФСР. Столб. № 5861/50 Малор. Приказа, а. 95.

⁴⁾ Додаток № 3.

⁵⁾ К. Стар. 1883 р., № VI, с. 327—328.

свідчить Д. Яворницький, саме в ці терміни збиралися січові ради. „Загальні чи військові ради відбувалися у запорозьких козаків звичайно в певні дні — 1-го січня кожного нового року, 1-го жовтня, в храмове свято Січи — Покрову, на 2-й чи на 3-й день „Великодня“, тоб-то св. Пасхи, а крім того в усякий день та в усякий час, коли побажає товариство або проста „сірома“¹⁾. На Гетьманщині-ж, де скликати раду козацьку було справою вельми складною вже з чисто технічного боку, бо це була держава з чималою територією, таких точних термінів для рад генеральних — не помітно. І коли-б вони були, то безперечно про них мали-б ми численні вказівки й свідоцтва, бо різні групи й партії, без сумніву покликаючися на давній звичай, старе право вимагали-б скликання в певний, визначений термін. Цього на Гетьманщині не було.

Ось терміни деяких рад. Року 1649 в Корсуню була рада 1 листопада²⁾. Рада 1654 р. в Переяславі була в січні. Рада, що в Чигирині обрала на гетьманство І. Виговського, була в серпні³⁾. Рада під Германівкою, що скинула Виговського, була в вересні⁴⁾. Рада, що в Переяславі обрала Ю. Хмельницького, була в жовтні 1659 р.⁵⁾ Рада, що його-ж обрала вже як гетьмана залежного від Польщі, була р. 1660 в листопаді⁶⁾. Рада 1661 р. під Ніженем відбулася „по Пасцѣ въ третье воскресенье“⁷⁾. Року 1662 в Козельці рада була на Великдень⁸⁾. Рада, що р. 1663 обрала на гетьманство П. Тетерю, на якій Ю. Хмельницький поклав булаву, була „генваря... въ 1 и въ 2 числѣхъ“⁹⁾. Рада в Ніжені 1663 р., що обрала Бруховецького, була в червні¹⁰⁾. Рада, що р. 1665 обрала П. Дорошенка, була на Різдво¹¹⁾. В липні 1666 р. знаємо раду під Черкасами¹²⁾. Року 1669 Дорошенко мав раду в Корсуню в березні¹³⁾. Того-ж року Многогрішного в Глухові обрано в березні. Р. 1674 Самойловича в Переяславі обрано на гетьманство обох сторін Дніпра, в березні-ж, „в постъ великій“ як додає Самовидець¹⁴⁾. Року 1687 обрано Мазепу на раді в липні й року 1708 — Скоропадського — в листопаді.

З цього переліку важко встановити якийсь виразний, певний термін для генеральних рад. Помітна лиш деяка тенденція їх збирати, або на-весні, або в-осени. Сприяли цьому, звичайно, міркування господарчого

¹⁾ Яворницький, Історія запорозькихъ козаковъ, т. I, М. 1900, с. 207—208.

²⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, с. 377.

³⁾ Ibid., дод. до т. XI, с. 797.

⁴⁾ Ibid., дод. до т. VII, с. 307. Столб. № 308 Прик. Стола Разряда, а. 470.

⁵⁾ Ibid., т. IV, с. 262.

⁶⁾ П. К. К. т. IV. Від. III, с. 37. Вид. 1859 р.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 56.

⁸⁾ Літ. Самовидця, с. 65. К. 1878.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда, а. 126.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р. т. V, с. 173.

¹¹⁾ Уманецъ, Гетманъ Мазепа, с. 32.

¹²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 588 Білгород. Стола Разряда, а. 677.

¹³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 130; див. також додаток № 10.

¹⁴⁾ Літ. Самовидця, 122.

характеру. Зокрема взимку сутужно було з фуражем для коней. От чому в однім випадкові ясно вказується, що рада має бути на-весні „по травѣ“¹⁾, тоб-то коли наросте трава, щоб нею можна було годувати козацькі коні. Народня пісня говорить про те, що й харч учасники ради мали привозити з собою. Отже, каже вона, Богдан Хмельницький з генеральним писарем:

„Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували —
Ей козаки, діти, друзі!
Прошу вас добре дбайте,
Борошно зсипайте
До Загребельної могили прибувайте,
Мене Хмельницького к собі на пораду ожидайте.
Оттоді ж то козаки добре дбали,
Борошно зсипали
До Загребельної могили прибували“²⁾.

І в універсалі Київського полковника В. Дворецького від 13 червня р. 1662 говориться: „в десятку кождомъ имѣйте себѣ возки з борошномъ. А хто из вас осадных людей борошно имѣти не будет, мы имъ дать обѣщаем“³⁾. Це-ж, певна річ, впливало на час зборів.

Отож збори генеральних рад були не періодичні. Періодичність зборів мав инший інститут — рада старшинська. Йому, звичайно, не перешкоджали ці міркування технічного й господарчого характеру. Адже рада старшинська відбувалася в зачиненому приміщенні, а її обмежений склад і те, що учасники її були люди заможні, сприяло тому, що міркування господарчого характеру для неї не були такі вже важливі.

VI.

Порядок зборів козацької ради. Описи деяких рад. Спосіб скликання. Порядок розміщення. Головування на ній. Розпорядчі функції старшини. Порядок голосування.

Ми вже наводили Лясотин опис ради на Запоріжжі за ранніх часів. Там ми бачили козацьке коло, коло січової старшини; порядок обміркування (голосні вигуки черни) і те, що згоду свою виявляла вона тим, що кидала догори шапки, розпорядчі функції на ній осавулів, то-що.

Порядок ради на городовій Україні в 1638 р. бачимо з щоденника С. Оскольського. Це було підчас переговорів гетьмана Гуни з поляками коло Старця. Після того, як прибули польські послы, „далъ знати Гуня, аби были до ради готови козаки, потомъ, впровадивши ихъ посередь

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, стор. 120.

²⁾ Костомаровъ, Ист. моногр., т. IX—X. Додаток.

³⁾ Додаток № 1.

кола, где бубонь и бунчукъ былъ, казалъ Гуня, вязанку сѣна принести и по землі розислати и посадивъ близъ себя пановъ пословъ“... Читано конституції: „але на тое своевоство и чернь велце скрикнула и роздрухъ великій учинила; отповѣдь отложили (до завтрого), прето Гуня рекль до пословъ: gdy ся зъ собою розмовимо, дамо знати“¹⁾...

Року 1651 за Хмельницького бачимо як скликано раду. Для цього вдаряли „W bębny na czernicką radę“²⁾.

Року 1654 переяславська рада: „по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковники своими, и съ утра того ж дни, во второй часъ дни, бито въ барабанъ съ часъ времени на собранія всего народа слышати совѣтъ о дѣлѣхъ хотящемъ совершиться. И какъ собралось великое множество всякихъ чиновъ людей, учинили кругъ пространный про гетмана и про полковниковъ, а потомъ и самъ гетманъ, вышелъ подъ бунчукомъ, а съ нимъ судьи и ясаулы, писарь и всѣ полковники“. Підчас ради „полковникъ переяславской — Тетеря, ходячи въ кругу, на всѣ стороны спрашивалъ: вси ли тако соизволяете? Рекли весь народъ: вси единодушно“³⁾.

Раду Чигиринську 1657 р. описав Самовидець. Ми вже наводили цей опис. Тут повторимо, що рада тривала кілька днів, що 25 серпня була рада в дворі Ю. Хмельницького. Що на ній „пытано по килка кротъ през асауловъ войска на чомъ бы воля ихъ была“... „Посполитое войско“ — рядове козацтво „одними голосами кричало“, що хоче Ю. Хмельницького. На третій день (27?) знов зібралася військова рада. Вона ухвалила обов'язки Виговського, як заступника молодого гетьмана й вирішила, як має він підписуватися під універсалами.

Рада 1660 в Корсуню. Тут цікаво, як описав її Беньовський. „Dię 21 9 bris w Niedzelę Rada Czerniecka. Jest area przy Cerkwi Spaskiey wielka, tam się zeszło ze dwadziesiąt tysięcy czerni. Chmielnicki (o czym ja nie wiedziałem) z Pułkownikami zatrzymał się w dworze u siebie“ (боючись черни. Л. О.). Беньовський послав по гетьмана і він „przyszedł s Pułkownikami more solito operto, capito na tę y owę stronę kłaniając się, wszedł w ciruś. Tamże, położywszy na Czapce na ziemi Buławę, co iest Signum u nich obrenuntiationis, rzekł kilka słow do Czerni...“ про надіслання королівського комісара, щоб скасував московські накази. Потім була промова Беньовського, що наприкінці її „Scassowawszy Carskie Rzady, Buławę, wziawszy ją z ziemi oddałem Imieniem IE Kr Mci P. M. Mlgo Chmielnickiemu y drugą Nossaczowi na Oboznowstwo. Gratisime et cum applausu przyęli Chmielnickiego. Potrzebowałem tandem aby Czerń wierności swey poparła przysięgą zarazem w Cerkwi“. Це було виконано, потім був обід у гетьмана, де „Sami się dziwowali y przyznali,

¹⁾ Лѣтопись С. Величка, т. IV. Дод. Дневникъ Симеона Оскольскаго 1638 г., стор. 247—248. К. 1864.

²⁾ Ojczyzste srominki, т. II, стор. 71—73: „в бубни на чорну раду“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 219.

że się nie spodziewali tak zgodney rady Czernieckiey u że się ieу obawili“¹⁾.

Чорну раду 1663 р. так описує Самовидець: „Итакъ зложили часъ радѣ юня 17, заразъ уступивши в постъ петровъ, на которую раду такъ постановили были, жеби в тую раду ити пѣшо, безъ всякого оружжа. И за мѣстомъ разбито наметъ великій, на тое присланній от его царского величества, при которомъ наметѣ и войско московское стало з оружемъ за-для унимания своеволѣ, але тое мало що помогло. Як вдарено в бубни на раду“... Бруховецький прийшов пішки, без зброї, Сомко озброений, з гарматами. Після промови В. Гагіна „заразъ крикъ стался з обохъ сторонъ о гетманство: одни кричать „Бруховецького гетманомъ“, а другіе кричать: „Сомка гетманомъ“ и на столецъ обоихъ сажають, а далѣй жеби собою узяли битися и бунчукъ Сомковъ зламали“. Далі „сторона Сомкова мусѣла уступати до табору своего, а сторона Бруховецького на столецъ всадили Бруховецького, зопхнувши князя, и гетманомъ окрикнули, давши оному булаву и бунчукъ в руки... Але того часу князь Великогагинъ не потвержалъ гетманства Бруховецькому, бо и до себе прити не могъ за великимъ шумомъ жеби народомъ“. Лиш на третій день була рада (коли Сомка відступили козаки), коли Бруховецькому „князь здавалъ з своихъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство, и припроводилъ въ соборную церковь святого Николая, где присягу виконалъ Бруховецькій зо всѣмъ войскомъ“. При цім був такій момент, коли Великого-Гагін наказував „жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіе положилъ, жеби уся старшина уступила до ради до намету, а чернь войско жеби гетмана настановляли кого улюблять“²⁾. Про цю-ж раду 1663 р. маємо опис і П. Гордона, що оповідає за неї, як видно, з слів кого-небудь із своїх товаришів — західньо-європейських офіцерів на службі в Московській державі. „17 (червня) годин в 10 ранку окольничий з'явився з військом до царського шатра. Після того як було розставлено варту, Сомко з зброєю і розпущеними корогвами виступив з свого табору; те-ж зробив і Бруховецький. Хоч окольничий і наказав сказати їм, що вони мали з'явитися без зброї,

¹⁾ П. К. К., т. IV. Від. III, стор. 39—42. „Дня 9 листопаду в неділю чорна рада. Ї майдан великий коло Спаської церкви, там зібралося з двадцять тисяч черни. Хмельницький (про що я не знав) з полковниками затримався у себе (побоюючися черни)“. Беньовський послав по гетьмана і він „пришов з полковниками за звичаєм з непокритою головою, кланяючися на той й инший бік, увійшов у коло. Там-же, поклавши на шпкку на землю булаву, що у них в за ознаку зречення, сказав кілька слів до черни“ про надіслання королівського комісара, щоб скасував московські накази. Потім була промова Беньовського, що наприкінці її „скасувавши царські уряди, взявши з землі булаву, віддав її від імени Його Королівської милости Хмельницькому, а другу — Носачеві на обозначтво. З великою подякою і з оплесками прийняли Хмельницького. Поставив тоді вимогу, щоб чернь одразу-ж ствердила свою вірність присягою в церкві“. Це було виконано, потім був обід у гетьмана, де „сами дивувалися й визнали, що не сподівалися на таку згідливу чорну раду і що її боялися“.

²⁾ Літопис Самовидця, стор. 72—76. К. 1878.

проте вони не звернули на це уваги. Як прибув єпископ, окольнічий, узявши з собою царську грамоту і вийшовши з шатра, надіслав Сомкові і Бруховецькому наказ підійти без зброї з усіма старшинами і кращими козаками до шатра. Всі наказа виконали окрім Сомка, що залишив при собі шаблю і сагайдак. Коли піхота стала з обох боків, а окольнічий, єпископ, стольники і дяки стали на лави, прочитано царську грамоту, що в ній козакам наказувано обрати собі гетьмана та вказувано, як слід переводити це обрання. Грамоту ще не дочитано ще й до половини, як поміж козаками почався великий галас: одні кричали „Сомко!“, інші „Бруховецький!“. Коли ці крики було повторено при знятих шапках, піхота Сомка, прийшовши з його бунчуком і корогвами вперед, накрила його корогвами й оклинула гетьманом. Підчас цього замішання окольнічий та інші мусіли були зійти з лав та були вельми щасливі дійшовши до шатра. Тимчасом козаки з партії Бруховецького принесли його бунчук та корогви на те місце, де був Сомко з своїм бунчуком, та відтіснивши його з прихильниками від цього місця зламали древо бунчука та забили того, хто держав його. Хвилювання було таке велике, що, коли-б не було з наказу полковника Штрасбурга кинуте кілька ручних гранат, то козаки напевне зламали-б шатро; гранати-ж розчистили місце перед шатром, де залишилися тільки забиті та поранені. Сомко скочив на коня і повернувся з своїм розладнаним загоном назад до табору, його начальницьке берло й литаври захопив відділ Бруховецького. Бруховецький прийшов потім з єпископом, та окольнічим у шатро, щоб обміркувати становище Сомко-ж надіслав до окольнічого вимогу видати тіло бунчучного та поранених, на що одразу-ж було дано наказу. Сомко вимагав також суду над особами, що забили й поранили декого з його козаків. Але окольнічий наказав відповісти на це, що козаки Сомка сами подали привід до цієї сутички, з'явившись озброєними обирати його на гетьмана. Окольнічий делегував до Сомка і його полковників якогось Василя Непшіна, вимагаючи, щоб вони мирно з'явилися до шатра, але вони відмовилися це виконати, бо побоювалися, що їх заб'ють, як Сомкового зятя бунчучного; окрім того вони сказали, що гетьмана вони вже обрали. Тоді загін рейтарів провів Бруховецького до його табору. 18-го червня окольнічий з єпископом і полками прийшов до шатра. До Сомка і Бруховецького надіслано двох старшин з наказом їм з'явитися з своїми старшинами до шатра, а решті козаків без зброї зібратися на полі; вони обіцяли це виконати. Під цей час більша частина людей Сомка перейшла на бік Бруховецького; побачивши це, Сомко намагався біжати з небагатьма козаками, але, оскільки його переслідували його-ж люди, вратувався в російський табір, куди впустили його вкупі з його полковниками. Незадовго перед цим Васюта, здобувши дозвіл, поїхав до міста, де й передав дружину та діти в замок під охорону Михайла Михайловича Дмитрієва. Бачучи, що Сомко мав при собі тільки небагатьох людей і боючися, що козаки, зібравшись всі вкупі, вимагатимуть видачі його з його прихильниками і заб'ють його, окольнічий,

за їх-же вимогою, надіслав їх у кількості 150 чоловіка, частково панів, частково слуг, до замку під прикриттям кінноти та піхоти. Бруховецький досить довго був зайнятий розподілом козаків, що перейшли до нього. Одержавши наказа з'явитися з своїми козаками до шатра, він наказав спитати: чи йти йому з зброєю, чи без неї; на це йому було дано відповідь, що і він сам, і його козаки мусять з'явитися без зброї. Спочатку прибула його кіннота з старшинами, верхи і з корогвами але без зброї і вишикувалася в формі півмісяця, що кінці його притулялися до шатра; потім прибула чернь пішки і без зброї і була розміщена поміж кіннотою. Коли все було налагоджено, Бруховецький сповістив про це окольничого, що пішов з єпископом й товаришами до центра козацького війська; до нього назустріч пішов Бруховецький, його супроводили всі полковники, сотники, отамани, осавули та инш., які заявили, що обрали на свого гетьмана Бруховецького. Тоді окольничий наказав останньому пройти з своїм бунчуком перед козаками, що схилили корогви до його бунчука і скидали шапки, визнаючи його таким чином за гетьмана. Після цього окольничий та єпископ повернулися до шатра. Коли туди прийшов і Бруховецький, окольничий наказав йому йти з полковниками, сотниками й иншими до собору, щоб присягнути і здобути царське жалування. Бруховецький відповів, що виконає це, скоро тільки заспокоїть своїх козаків, які вимагали видачі Сомка й Золотаренка з їх прихильниками. Незабаром після цього вони всі пішли до міста і гетьман у соборі присягнув на вірність та поцілував Євангелію. В цей день і в наступні дні присягнули також полковники та инші старшини. Після цього гетьман здобув від окольничого царську грамоту, написану на пергамені золотими літерами, при цім стріляли з усіх гармат, що були в замку та в місті¹⁾.

Тут між иншим інтересні для порядку ради відомості про те, що рада „розмістилася в формі півмісяця, що кінці його притулялися до шатра“ і те що козаки, призначаючи гетьмана Бруховецького, скидали шапки²⁾.

Раду 1672 р. так малює кн. Ромодановський: 17 червня по другім зачитанні статтів: „генеральные обозной Петръ Забѣла съ товарищи и полковники и вся войсковая старшина и козаки и мѣщане сказали, что они гетмана обирати готовы. И бояринъ... князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской съ товарищи перед шатромъ въ обозѣ велѣли для обирания гетмана и рады устроить мѣсто. И устроя мѣсто, поставити на налоѣ Спасовъ образъ, а булаву положить на столъ, а знамя и бунчюкъ поставили у стола“. Всі, „изъ шатра на уготованное мѣсто на раду вышли; и перед Спасовымъ образомъ архієпископъ говорилъ молитву. А по молитвѣ, бояринъ генералнымъ и войсковою старшинѣ и всему

¹⁾ Дневникъ Гордона. Чт. в О-вѣ ист. и древн. 1892. III, с. 36—38.

²⁾ Ми не наводимо тут за браком місця опису цієї ради Великого-Гагіна, одсилаючи читача до додатку № 6 до нашої роботи.

войску на всѣ четыре стороны говорилъ“ — про дозвіл царя обрати гетьмана. „И, зговоря бояринъ рѣчь, отступилъ съ товарищи отъ стола прочь. И обозной и судья, писарь, полковники и вся старшина и все войско сеѣ стороны Днѣпра волными своими гласы обрали гетманомъ генералного судью Ивана Самойлова. И какъ обрали, что ему Ивану Самойлову быть гетманомъ, и полковники переяславскій Дмитряшко Райча, кievской Костянтинъ Солонина, взявъ его Ивана подъ руки, поставили на столъ; и обозной Петръ Забѣла съ полковники, взявъ булаву, гетману поднесли и укрывали его знамены и бунчукомъ“. Самойлович казав, що він гетьманства не хоче, а втім мусить прийняти його з умовою, що військо буде вірним цареві. „И обозной Петръ Забѣла со всею старшиною и съ козаки и съ мѣщаны, говорили: великому государю... и его государскимъ наслѣдникомъ съ нимъ гетманомъ служить въ вѣчномъ подданствѣ они готовы; а онъ бы Иванъ булаву и знамя у нихъ принялъ и гетманомъ былъ. И Иванъ Самойловъ булаву и знамя и бунчукъ у обозного и у всей старшины и у войска принялъ и учинился гетманомъ“. Далі молебінъ у боярськiм шатрі; присяга гетьмана й новобраних старшин і підписування статтів і Ромодановський передав ствердну грамоту на гетьманство „и у старшинъ взяв войсковую печать (гетьманові) отдали“. Далі — бенкет ¹⁾.

Рада 1687 р. „Da von den Kosaken etwa 800 Mann zu Pferde und 1200 zu Fusze eine Stunde lang auf der Ebene gestanden hatten, wurden sie in den Kreis gerufen. Sobald sie daselbst angekommen waren, traten die Vornehmsten von ihm näher und begaben sich mit den Bojaren in die Kirche, wohin ihm die Zeichen Viertelstunde lang Gebete waren verichtet worden, kamen sie alle wieder heraus, und die gedachten Insignien wurden wieder auf den Tisch gelegt. Darauf trat der Generalissimus auf eine Bank und sagte zu den Kosaken dasz ihnen die Zaren crlaubten sich nach ihrem alten Gebrauche einem Hetman zu wahlen, und dasz ein jeder von ihnen bei der Wahl frei seine Stimme geben könne. Er verlangte also, dasz sie sich erklären sollten. Anfänglich herrschte eine kleine Stille worauf einige von den Nechsten den Maseppa nannten. Dieses verbreitete sich immer weiter, bis alle auf gewisse Art schrien, sie verlangten den Maseppa zum Hetmann. Einige nannten zwar einen gewissen Borkowski, sie wurden aber bald zum Stilschweigen gebracht, da der erste Ausruf wiederholt wurde. Der Generalissimus fragte sodann die vornehmsten Kosaken, wen sie zu ihrem Hetman haben wollten, und alle antworteten einmüthig, den Maseppa. Darauf stieg der Dumnoj Djak auf eine Bank und las mit lauter Stimme den Eid, vor den sie schwören sollten, deszgleichen wurde das Buch den Artikeln herbeigebracht, welches sie zu unterschreiben versprochen, sowie der Hetman, den Eid zu leisten. Nachdem dieses letzere auf die gewöhnliche Art, da nämlich der Hetman dem Diak die Eidesformel nachsprach, geschehen war, so wurde das Buch mit den Artikeln gebracht,

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

welches der Hetman und alle die vornehmsten Personen, welche zugegen waren, unterschrieben. Eben dieses Buch wurde nach allen ansennlichen Städten gebracht und von der Geistlichkeit, den Magistraten und den vornehmen Kosaken, welche bei der Wahl nicht zugegen gewesen waren, unterschrieben. Darauf nahm der Bojarin den Gommando-Stab (Bulawa) den Buntchug und die zarischen Fahnen, welches die Insignien der Hetmanswürde waren und übergab selbige dem neunten Hetman, der sie an einige welche bei ihm standen abgab. Nach abgestatteten Glüchwünschen setzen sie sich zu Pferde und ritten nach dem Lager zurück, und der Hetman begleitete den Bojarin bis auf den halben Weg“¹⁾.

Що-ж дають нам ці описи й інші відомості, щоб визначити порядок скликання й переведення генеральної ради?

Скликав раду гетьман або вища старшина, що урядувала в період міжгетьманія. Для цього розсилалися універсали по полках. До нас дійшли універсали полковника й опікуна (наказного гетьмана?) Скидана з 1637 р. Перед тим р. 1636 універсали розсилав гетьман²⁾. На початку р. 1662 писав до Москви Переяславський воевода кн. Волконський, що наказний гетьман Сомко писав „во всѣ полки и полковником, что им всѣм учинить рада в Киеве...“³⁾. В липні 1669 р. московський уряд дорікав Дорошенкові, що цей „листы и универсалы свои на сю сторону Днепра к полковником: к Переяславскому и к Прилуцкому прислал, и призываетъ ихъ на раду единого ради Гетманского начала

¹⁾ Коли коло 800 чоловіка кінноти та 1200 піших з козаків з годину стояли в долині, закликано їх у коло. Як тільки вони сюди прийшли — знатніші з них виступили ближче й пішли з боярами до церкви, куди перед ними несли ознаки гетьманської гідності. Після того, як коло чверти години відправлявано молитви, вийшли вони всі знов і згадані інсигнії було знову покладено на стіл. Після цього став Генералісимум на лаву і сказав козакам, що царі їм дозволили обрати за своїм стародавнім звичаєм гетьмана та що кожний з них на обрання може вільно подати свій голос. Він бажав, щоб вони їх заявили. Спочатку панувала коротка тиша, потім деякі з ближчих назвали Мазепу. Це поширювалося все далі, аж всі на певний спосіб кричали, бажаючи Мазепу гетьманом. Деякі, що правда, назвали такого Борковського, але були швидко змушені замовчати, тому що перший викрик повторювався. Тоді Генералісимум запитав знатніших козаків, кого-б вони хотіли мати за свого гетьмана, і всі однодушно відповіли — Мазепу. Після цього думний дяк став на лаву й голосно прочитав присягу, за якою вони повинні присягати; також було принесено книгу з статтями, яку вони обіцяли підписати; так само, як і гетьмана, приведено щоб виконав присягу. Це останнє відбулося звичайним способом, бо за думним дяком гетьман повторив формулу присяги; було принесено книгу з статтями, яку гетьман і всі знатніші особи, що при цьому були, підписали. Саме цю книгу було надіслано до значніших міст і там підписали її духовництво, магістрати та знатні козаки, що не були при обранні. Після цього взяв боярин булаву (den Gommando-Stab), бунчук і царські корогви, які були за ознаку гетьманської гідності й передав їх новому гетьманові; той віддав їх кільком з тих, що стояли біля нього. Після поздоровлень посідали вони на коней і поїхали назад до табору, а гетьман проводив боярина аж до половини дороги“. Tagebuch, II, стор. 190—191.

²⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VIII, стор. 228.

³⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 475 Білгородськ. Стола Розряда, а. 195.

и волностей“¹⁾). Маємо один із цих універсалів гетьмана Дорошенка, а саме — до полку Прилуцького. В нім він „4 дня, мѣсяца не написано“, завважує російський перекладач, закликає на раду такими словами: „прошу чтоб вы—конныи, пѣшии, такъ полковникъ, судьи, есаулы, сотники, атаманы і все купно того полку товариство, кто толко отчины своей Украине добру общему і волностямъ, за которые кровь свою розливаемъ, есть желательные“ (прибували)²⁾.

Народня пісня, згадуючи за раду, теж каже, що гетьман з генеральним писарем (Богдан Хмельницький з І. Виговським), скликаючи раду:

„Од своїх рук листи писали,
По городах, по полкових, по сотенних розсилали“.

Або ще докладніше:

„Зажурилася Хмельницького сѣдая голова,
Що при ему ни сотниковъ ни полковниковъ нема;
Часъ приходитъ умирати,
Нѣкому порады дати.
Покликне вонъ на Ивана Выговського,
Писаря войскового:
„Иване Выговський
Писарю войсковый.
Скорѣйше бѣжи,
Да листы пиши,
Щобъ сотники, полковникъ до мене прибували
Хоть мало пораду давали“.
То Иванъ Выговський,
Писарь войсковый
Листы писавъ,
До всѣхъ розсылавъ.
То сотники, полковники, якъ ихъ прочитали,
Усе покидали,
До Гетьмана Хмельницкого скорѣйшъ прибували“³⁾.

Це все універсали центральної влади України. Очевидно, як правило скликала на раду вона. Інколи-ж могли передавати цей заклик у своїх універсалах окремі полковники. Отже в листі до воеводи І. Чадаєва 13 червня р. 1662 Київський полковник В. Дворецький каже про те, що він „писал до своих казаков универсалъ, которые в замку Киевскомъ есть, оба миѣ по (sic!) могли вмѣсте со мною ѣхать на тую раду для обранія гетмана...“⁴⁾. В додаткові-ж № 1 до цієї роботи подаємо цей універсал В. Дворецького. Він писаний того-ж 13 червня 1662 р. Мова в нім, очевидно, мовиться про раду в Зінькові, що проектував

¹⁾ Книга № 1 Малорос. Приказа, а. 524.

²⁾ Ibid., а.а. 305—306.

³⁾ Максимовичъ, т. I, стор. 481.

⁴⁾ Додаток № 2.

скликати російський уряд. В данім разі універсал передає наказ не української влади — владу наказного гетьмана Я. Сомка не визнавала низка полковників, — а влади російської — „против указу его Государского Величества“.

Инколи-ж запрошення на раду розсилали представники влади російської. Отже у вересні 1662 р. кн. Г. Ромодановський сповіщав Москву про те, що він надіслав до всіх полковників запрошення йти на раду до Зінькова¹⁾. Про отримання такого запрошення писав до Москви наказний гетьман Я. Сомко: „князь Ромодановский з Зѣнкова прислал к намъ, чтоб есмь в Зѣнков в раду с полковниками ѣхали на обрание гетмана“²⁾. Тут запрошення надсилає російський головний командувач, бо Зіньківську раду хотіла скликати російська влада всупереч бажанню репрезентанта української влади наказного гетьмана Сомка, через його голову звертався Ромодановський до української місцевої влади, до полковників. Отже цей факт не є характерний (він характеризує лиш певний, короткий час) і не є нормальний. Складніша є справа з запрошенням, що його той-же Ромодановський надіслав у лютому 1669 р. Переяславському полковникові Дмитрашкові-Райчу, на Глухівську раду³⁾. Тут неясно, чому на раду скликає й запрошує не наказний гетьман Многогрішний, а кн. Ромодановський. Можна проте припустити, що запрошував останній лиш одного Дмитрашку-Райчу й лиш самий Переяславський полк — це були прихильники Суховія й їх могли кликати й росіяни, підкреслюючи цим бажаність їх участі в раді⁴⁾.

Порядок розміщення — такий. У Лясоти козаки роблять коло. І на раді 1638 р. в таборі у Старця бачимо, що польських посланців ставлять „посередь кола“ козацького. На раді 1654 р. в Переяславі „учинили кругъ пространный про гетмана и про полковниковъ“⁵⁾. За С. Беншовським на раді 1660 р. в Корсуню Ю. Хмельницький „wszedł w sircu“⁶⁾. 14 січня 1663 р. у Бруховецького, тоді ще „кошового гетьмана“, була рада „на радѣ в кругу Иванъ Брюховецкой государеву грамоту чоль всѣмъ козакамъ“⁶⁾. „Кругъ“ же, як форму ради, називає й акт обрання 1708 р. Скоропадського⁷⁾. Року 1727, коли обирали Апостола, був наготований на майдані поміст, який „окруженъ был солдатами и народомъ“⁸⁾. Це звістки з різних часів. Всі вони говорять за коло, як форму зборів ради. Тільки Гордон каже про Ніженську раду 1663 р., що була вона „в формі півмісяця, що кінці його притулялися

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499, Білгор. Стола Розряда, а. 18; столб. № 769, а.а. 191—192.

²⁾ Ibid., Столб. № 82, „Разных Столов“, Розряда а.а. 2—3.

³⁾ Ibid., Книга № 3, Малор. Приказа, а. 247.

⁴⁾ Те що на раду 1662 р. у Київі скликав єп. Методій (В. Ейнгорн, ор. сїт. Чтенія... 1893 р. кн. II, с.с. 171—172), явище так само цілком екстраординарне.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с.с. 217—218.

⁶⁾ Ibid., дод. до т. VII, с. 351.

⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники. Ч. II, с. 179.

⁸⁾ Б.-Кам., Исторія Мал. Рос. ч. III, с. 438, Вид. Іогансона.

до шатра“. А втім оскільки тут кінці притулялися до шатра — певна річ також було коло і тільки, можливо, великий розмір намету московських представників робив вигляд, що збори стоять у формі півмісяця. Біля шатра стояли козаки й на раді 1672 р. в Козацькій Діброві. Отже й тут разом із шатром було коло.

На раду скликали, б'ючи в бубни чи в котли. Такий бубон ми бачимо на раді 1638 р. у Старця. Такі бубни згадуються в червні 1651 р.¹⁾ А в листі з-під Берестечка в червні-ж 1651 р. про козаків сказано, що „kotły takie mają, ogromne, jakoby w Majdanie naszym na robudkę bijące kto słyszał“²⁾. І на раді 1654 р. „бито въ барабанъ“³⁾. На раді 1663 р. „вдарено в бубни на раду“⁴⁾... Це лишилося і в XVIII ст., хоч і в іншій вже, офіційнішій і врочистішій формі: „посыланъ определенной аницеръ с трубачем и с литаврами и данъ ему объявительной Указъ, чтоб, какъ духовной такъ и свѣтские, собрались всѣ и были готовы в помянутомъ числѣ“⁵⁾... Отже бубнами й котлами скликалося на раду⁶⁾.

Присутність на генеральній раді це було, як ми бачили, право певних груп української людности. А втім, чи був з неї обов'язок? Відповісти на це важко. Скоріше треба відповісти позитивно. Адже Лясота оповідає про кінець XVI ст., що 20 червня р. 1594 „після обіду осавули знов скликали в коло весь народ, деяких навіть заганяли туди киями“⁷⁾. З Скиданових універсалів р. 1637 можна вивести, що за нез'явлення на раду карали. Отже в універсалі 24 жовтня Скидан закликає козаків збиратися з зброєю й припасами. „Там, у раді зібравшись, будемо радити, щоб з доброю славою і пожитком нашим усе було“. Мають козаки з'явитися „під ласкою військовою і каранням військовим“⁸⁾. В іншому універсалі від 4 листопада він наказує „під горлом“ збиратися на раду в Мошни. Але в першому універсалі мета зборів — виправа „проти того ворога нашої грецької віри“. А в другому мають зійтися „аби ми тим бездушникам і неприятелям віри нашої відправу дали“⁹⁾. Отже справжня загроза каранням — не за нез'явлення на раду, а за уникання участі в поході. Звичайно, треба припустити, що у XVII ст., де на радах бачимо полкові делегації — присутність козацтва, що спеціально з'їздилося на раду, була обов'язкова. Це між іншим доводить універсал Київського

¹⁾ Ojczyste spominki, т. II, с. 71.

²⁾ A. Grabowski, Starożytności... с. 326, т. II, „Котли мають такі великі, як такі що у нас б'ють на місці паради на військову зорю“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 217.

⁴⁾ Літ. Самовидця, с. 72—76. ⁵⁾ Додаток № 12.

⁶⁾ Окрім функції котлів при скликанні ради їх вживалося й щоденно. Адже в таємному указі р. 1734 кн. Шаховському читаємо: „в котлы бить і войсковою музыке пред войсковым двором іграть ежедневно по утру і в вечеру і в другие случаи, по прежнему ихъ обыкновенію“. Кн. № 79/1806, Малор. Експед. Сената, а. 323.

⁷⁾ Op. cit., с. 173.

⁸⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 259.

⁹⁾ Ibid., с. 262.

полковника В. Дворецького 13 червня 1662 р., що про нього ми вже згадували. В нім полковник повторює: „еще і вторицею вамъ приказываю, чтоб есте, никакими недосугами домашними не отговариваючи, яко скорѣе до нас приѣзжали, инако не чинячи“¹⁾.

Чи мала рада свій сталий, заздальгидь оголошений порядок денний? Категорично не можна казати за це, маючи на увазі значну неорганізованість зборів установ такого типу. Але, очевидно, у загальних рисах уявлення про ненормальність ламати оголошений порядок дня про порушення при цім звичаєвого права, що на нім базувалася ця установа — було. От приміром у травні 1662 р. писав до кн. Ромодановського Ніженський полковник В. Золотаренко, що єпископ Методій „говорил какъ де их Яким Сомко обманул, ево и полковников в Козелецъ; что они съѣхались не о той раде что гетмана обратъ, (а) чтоб съѣхатца об ыных войсковых дѣлах и о мѣдных денгах твоих великого Государя. И, заманя де их в Козелецъ, завел вночи пехоты тысячи с три и почал де им говорить о обирање гетманском“²⁾. Єпископ казав правду. Дійсно 11 квітня 1662 р. наказний гетьман Я. Сомко писав йому, що рада в Козельці має бути „для порядку, а не на обранье гетмана, и о казнѣ Его Царского Величества мѣдной, чтоб она въ людех не ходила, но во всѣхъ полкѣх была достойною ценою до Его Царского Величества воли вперед имано“³⁾. Це листування й свідчення доводять, що український діяч єпископ Методій різко реагував проти постави непередбаченого в порядку дня питання. Адже рада мала відбутися на те, щоб вирішити справи поточного управління („для порядку“, „об ыных войсковых дѣлах“). Здебільшого-ж в універсалах, що закликали на раду, говорить досить невиразно про порядок дня ради, її скликається „для порядку и обрання гетмана“⁴⁾, „о добром посовѣтовати и достойного человекa начальным обратити“⁵⁾. Тут ясно тільки те, що мова мовиться про обрання гетьмана. „Порядок“ же та нарада „о добром“ — поняття вельми невиразні й широкі.

Хто відкривав раду і головував на ній? На раді 1638 р. — гетьман Гуня. Раду, що про ню оповідається в листі Бічинського 8 червня р. 1651, відкрив Богдан Хмельницький і розповів про згоду короля помириться. На раді 1654 р. виразно грає головну роль Богдан Хмельницький. Коли він прийшов, почалася рада. Він на ній промовляв і запропонував приєднатися до Москви. Раду 1660 року відкрив Ю. Хмельницький — „rzekł kilka słów do czerni“. В січні р. 1663 у Бруховецького була рада, де він читав царську грамоту козакам⁶⁾.

Гетьман, отже, головує на генеральних радах. А втім не завсіди. Більшість рад, що відбувалися на Лівобережній Гетьманщині, відбува-

¹⁾ Додаток № 1.

²⁾ Древлекранилище РСФСР. Столб. № 475, Білгор. Стола Розряда, а. 491.

³⁾ Столб. № 5859 Малор. Приказа, а. 8.

⁴⁾ Додаток № 1. ⁵⁾ Додаток № 7.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, стор. 351.

лися за згодою московської влади і в присутності її уповноважених. Ці уповноважені відкривають раду, читаючи царську грамоту з дозволом обрати нового гетьмана (більшість рад вже звязувалася з цим актом). Але неясно як, за чиїм проводом відбувалося саме обрання. Про нього завсіди говориться, що козаки „вольними голосами вибрали“. Думається, що тут головувала старшина — або колективно (це на таких широких зборах цілком припустимо) або її найстарший рангою чи найвпливовіший представник. Таку, мабуть, роль грав на раді 1669 р. П. Забіла — генеральний обозний, бо згодом він казав, що статті на цій раді „ставиль онъ“ — тоб-то він од імени козацтва виступав в переговорах на раді з московськими уповноваженими.

За розпорядчиків ради була козацька старшина. Певна річ, що такі широкі збори потребували розпорядчиків. Адже, як видно, навіть не всі могли чути усні переговори на раді, то-що. Не могли всі водно-раз і заявляти про свою думку. Ось чого підчас ради 1654 р. в Переяславі „полковникъ переяславской — Тетеря, ходячи въ кругу, на всѣ стороны спрашивалъ: вси ли тако соизволяете?“¹⁾ Переяславський полковник був у даному разі в ролі розпорядчика певно як людина, що у підвладнім їй місті одбувалася рада. В інших випадках в ролі розпорядчиків здебільшого виступають осавули. Ми бачили, як Лясота оповідав про те, що вони скликали на раду козацтво. В іншому місці він оповідає, що „осавули (начальники, що їх можна прирівняти до поручників) обійшли навкруги велике коло й про все сказане розповіли іншим козакам“²⁾. І на раді 1654 р. в Переяславі після того, як вийшов гетьман, „Ясауль войсковой велѣлъ всѣмъ молчать“³⁾. Граб'янка каже про Чигиринську раду 1657 р., що „настроилися согласно вси, приводомъ асауловъ генералнихъ и иннихъ йтти къ Юрію“, прохати, щоб він узяв булаву⁴⁾. А Самовидець додає, що на цій раді „пытано по колка кротъ през асауловъ войска, на чомъ бы воля ихъ была...“⁵⁾. Все це акти розпорядчого характеру, що доводять певні функції осавулів генеральних на козацьких радах. Як далекий відгомін оцих функцій було мабуть те, що на „обранні“ р. 1750 в Глухові К. Розумовського козацькими „полками командировалъ Асауль Войсковій-Генеральной господинъ Якубовичъ на лошады“⁶⁾. Певні функції мав на генеральній раді й генеральний писар. Адже раз-у-раз точилися на радах XVII ст. складні переговори політичного характеру. В Лівобережній Гетьманщині встановлялося на раді нові статті-умови з Москвою. Тут необхідна була участь найближчого помічника гетьмана в справах дипломатичного характеру — генерального писаря. І справді р. 1672, коли читалося статті поперед-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 219.

²⁾ стор. 171.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, стор. 217.

⁴⁾ стор. 156.

⁵⁾ стор. 72—76.

⁶⁾ „Основа“ 1862, № 2, стор. 49.

ньої Глухівської ради, „писарь Карпъ Мокрѣвъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотриль по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“¹⁾.

Порядок обмірковування й голосування на радах характеризує Тетеря в грудні 1662 р. в листі до польського короля „Non nego zem był od wielu requisitus Pulkowników, abym się podiał attendere Buławię, lecz nie iest to fundamentalis ratio, zwyczajui y prawa Woysk Zaporozkich, które za naupředniejszy Wolności, Praw, y Swobod swoich mają Kleynot, Artykuł liberae Electionis Hetmana, którego non per uota obierać zwykli, ale kogo, lubo non requisitum, swemi hurmen okrzykną głosami. Ten invitus musi się podiać sin secus pertinaciter stawiając woli ich fatis cedere trzeba, secundum solitam humorow Kozackich methodum“²⁾. Отже голосування правильного не було, але були вигуки натовпу, що вирішували справу. Але, звичайно, голоси могли й розділитися. В таким разі вирішувала справу позиція явної більшості присутніх. Так було, приміром, на раді 1687 р. Частина присутніх кричала ім'я Мазепи, бажаючи його мати гетьманом, інша — менша частина — називала ім'я генерального обозного Борковського. Про це так оповідає П. Гордон: „Anfänglich herrschte eine kleine Stille, worauf einige von den Nächten den Maseppa nannten. Dieses verbreitete sich immer weiter, bis alle auf gewisse Art schien, sie verlangten den Maseppa zum Hetman. Einige nannten zwar einen gewissen Borkowski, sie wurden aber bald zum Stillschweigen gebracht, da der erste Ausruf wiederholt wurde“³⁾. Так було й на раді 1708 р., де нечисленні (чи такі, що боялися виявити свою волю) прихильники Полуботка мусіли замовчати, бо більшість кричала ім'я Скоропадського⁴⁾. Якщо-ж меншість вперто трималася свого погляду, рада не могла ухвалити певної постанови. Так було на раді 1661 р. під Ніженем. Про неї маємо таку звістку: „была у нихъ по Пасцѣ въ третьее воскресенье, подъ Нѣжиномъ въ полѣ, отъ Нѣжина съ милію (рада); а на той радѣ были околничей князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской съ товарищи и государевы ратные люди, всѣ полки, которые съ нимъ; а въ Нѣжинѣ околничей князь Григорей Григорьевичъ пришелъ съ ратными людьми

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935—940.

²⁾ П. К. К., т. IV, стор. 240. Вид. 1859.

„Не заперечую, що мене просили багато з полковників, щоб узявся керувати булавою, але це не в основна причина, що виходить із звичаю й права Військ Запорозьких, які з прав вільностей своїх і свободи за виду дорожцїнність мають право вільного обрання гетьмана, що його за їх звичаєм обирається не голосуванням; якщо-б кого, хоч і не запропонованого, назве загальний голос, той невільно мав погодитися; і хоч-би вперто пішов супроти їхньої волі, мав поступитися необхідності, згідно з відомим настроєм козацьких умов“.

³⁾ Гордон, Tagebuch, II, стор. 190.

„Спочатку панувала коротка тиша, потім деякі з ближчих назвали Мазепу. Це поширювалося все далі, аж усі певним способом кричали, бажаючи за гетьмана Мазепу. Деякі, що правда, назвали такого Борковського, але незабаром мусіли замовчати, тому що перший викрик повторювався“.

⁴⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, стор. 179.

напередь ради за три дни. Да на радѣ жъ былъ столникъ Семень Змѣевъ, а приѣзжалъ отъ Чернигова изъ за Десны рѣки безъ войска, а войско его стояло за Десною. Да на радѣ жъ были наказной гетманъ Якимъ Сомко, да Нѣжинской полковникъ Василей Золотаренко, да Прилуцкой Лазарь, Лубенской Щамрицкій, Миргородцкой Павель Житовицкій, Полтавского полку сотники тѣхъ городовъ, которые великому государю доби́ли челомъ, и все войско тѣхъ полковъ, которые при Якимѣ Сомкѣ. И на радѣ гозрѣли войскомъ о гетманскомъ обира́ньѣ и о войсковомъ о всякомъ порядкѣ; и которые полки поблизку къ Переяславлю, Лубенской, Миргородцкой, Прилуцкой, и Ахтырцы, и Сумскіе, и Рыбенскіе Черкасы обирали гетманомъ Сомка, и Черниговцы хотѣли на гетманство его же; а Нѣжинцы одни обирали на гетманство полковника Васи́ля Золотаренка; и приговорили на радѣ всѣмъ войскомъ о гетманскомъ обира́ньѣ положить на волю царского величества, кого онъ великій государь пожалуетъ въ гетманы“¹⁾. Отже тут прихильники Золотаренка, що становили, мабуть, меншість на раді, але групу все-ж-таки досить, як видно, численну (бо це відбувалося на їхній ніженській території), не дали обрати на гетьмана Сомка. Очевидно лиш явна меншість мусіла підлягти ухвалі явної більшости. Порядок, як опитувано волю присутніх на раді, можна бачити з Лясотиного оповідання, де осавули розповідали козакам про те, що говорилося в колу. Вони-ж, звичайно, на спокійній раді передавали старшині те, що кричали й говорили в колі. Це не змінилося й р. 1654, бо в Переяславі, як ми бачили, полковник П. Тетеря ходив по колу й питав присутніх за їх згоду. Инколи присутні виявляли цю згоду тим, що кидали вгору шапки. Так було ще наприкінці XVI ст., бо Лясота оповідає, що чернь „виявила згоду голосними криками, кидаючи шапки догори“²⁾. В серпні 1636 р. на раді на Росаві: „одні шапками кидали йти за гарматою на Запорожжє і потім зараз на море, інші — щоб іти на волость і там грабувати по містах“³⁾. Цей звичай не зник і на Гетьманщині, бо кидали шапки вгору обираючи П. Тетерю“⁴⁾, а Гордон оповідає, що кидали шапки викрикуючи імена Сомка й Бруховецького на раді 1663 р.⁵⁾

Як-же було за рівної приблизно кількості представників двох партій чи двох, чи більше поглядів на дану справу? Ми знаємо, що на Січі в таких випадках раз-у-раз доходило до бійки. На Гетьманщині, де ради, що стали не за ординарне постійне явище, а відбувалися з певною урочистістю, таких бійок ми не бачимо. Але й тут лиш вона могла вирішити справу, коли було двоє більше-менше рівних партій. Так і було на раді 1663 р. під Ніженем, куди військо наказного гетьмана Сомка прийшло з зброєю, з гарматами й готувалося до справжнього бою.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 56. ²⁾ стор. 171.

³⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 230.

⁴⁾ Корзон, Op. cit., т. II, с. 372.

⁵⁾ Дневникъ Гордона, Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37. Також додаток № 6.

Тільки через присутність московського війська та зраду Сомкових козаків рішучої баталії не було, хоч і були окремі дрібні бійки й були забиті та поранені.

У квітні 1662 р. в Козельці у Я. Сомка був посланець від правобережного гетьмана Ю. Хмельницького. Він оповідав „что была де в Заднепръских полкъх у него Юраса рада. И на той де раде многие говорили, что им от татар и от ляхов насилство и разорение великое, а обороны к себѣ ни откуда не чают. И та де у них рада разорвалась, что Гетман Хмелницкой перенял на себя: что то все он расправлять по розказанью будет Королевскому и Хана Крымского“¹⁾. Рада тут „разорвалась“, як свідчив Хмельниченків посланець, або як висловивсь перекладач на російську мову. Це визначає, що не ухвалила вона жадної постанови. Гетьман „перенял на себя“ цю справу, думаємо тому, що на раді не з'ясувалося певного виходу з складного становища, або накреслювалися виходи різні, протилежні. Маємо тут справу також з способом погодити суперечності чи вирішити складну проблему, передавши її на волю влади виконавчої.

Взагалі-ж кажучи про порядок обмірковування й вирішення справ на радах генеральних, завжди треба пам'ятати про активну ролю на них старшини, що ще за Лясоти робила своє окреме коло, слово якого найбільше важило. Такий вплив був і далі. Приміром, складне питання про статті-умови з Москвою обмірковувала старшина. Звичайно, це мало свої позитивні сторони з чисто технічного боку; адже довго обмірковувати й погоджувати складні справи не було зручно на таких численних зборах, як генеральна рада. Але звідси випливало й те, що вирішення цих справ було в інтересах групи (згодом класи, а далі й стану) старшини.

Як довго одбувалися ради? Більшість — не більше як протягом одного дня, кількох годин. Але раз-у-раз зустрічаємо, що на першій раді справи не вирішується, вона є занадто складна для цього. Тоді збираються другі збори другого дня, або за кілька днів. Отже рада в Чигирині 1657 р. збиралася двічі — за московським свідченням 25 та 26 серпня, за Самовидцем другі збори відбулися третього дня. Рада в Корсуню 1660 р. тяглася три дні — 20—21 й 22 листопада²⁾. Чигиринська рада 1663 р., де було обрано на гетьмана П. Тетерю, як свідчив Я. Сомко, тяглася 2 дні — 1 та 2 січня³⁾. Рада в Глухові р. 1669 збиралася двічі — 3 та 6 березня. В проміжні дні старшина козацька договорювалася з московськими представниками про умови-статті⁴⁾; рада

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5859 Малор. Приказа, а. 80.

²⁾ П. К. К., т. IV, 3, с. 39—45.

³⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгор. Стола Розряда, а. 126.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 83—96.

в Козацькій Діброві р. 1672 тяглася два дні 16 та 17 червня¹⁾. Рада в Корсуню, за Дорошенка, як свідчить московський полонений, тяглася „день з десять“²⁾. Отже, з цього виходить, що не неодмінно треба було закінчувати раду в один день. Звичайно, повторні збори не доводиться визнавати за раду самостійну. Адже обмірковувалося й вирішувалося в них той самий, так-би мовити, порядок денний. З другого боку і склад їх був тотожній. Таким чином правильніше буде вважати повторні збори за продовження ради.

VII.

Компетенція генеральної ради. Справи зовнішньої політики України. Статті-умови з Московією й порядок їх ухвалення.

Рада як орган держави вирішує найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики:

Ця її функція не новина після 1648 р. І давніше на раді ухвалювано важливі політичні справи. Ще одна з старіших звісток про раду — Лясотине свідчення — саме про компетенцію ради в справах зовнішньої політики говорить. Адже рада обмірковувала питання про участь у війні цесаря з Туреччиною. Але це були здебільшого справи класи козацтва українського і коли инколи набирали вони трохи не загально-державного значіння для всенької Польщі, то залежало це від впливу і ваги цієї класи в польській державі. Як приклад можемо назвати раду 1627 р. в Каневі, що вирішила відмовитися від участі в польсько-шведській війні³⁾ — безсумнівно важливий для Польщі політичний акт. Сюди-ж треба однести й всі ради козацькі, що ухвалювали повстання проти поляків та протягом цього повстання обмірковували й вирішували проблеми війни та миру, й умови цього миру з польською державою. Отже, приміром, якщо вірити свідченню „О войнѣ Остриановой зъ ляхами на Украинѣ Малороссійской“, в універсалі від 20 березня 1638 р. гетьман Острянин пише, що почувши про утиски народу українського „не тилко ми новообраній гетманъ, лечъ и все войско запорожское жалостію великою взрушени будучи, постановилисмо згодною нарадою и совѣтомъ рушити зъ Коша Запорожского зъ войскомъ на Украину Малороссійскую для освобожденія народа“⁴⁾. Отже, приміром, у 1638 р. в окопах коло Старця договорювалася рада козацька про умови миру з поляками. А того-ж 1638 року на Масловім Ставу козацька рада змінила правні форми устрою козацького війська.

За Богдана Хмельницького рада генеральна раз-у-раз вирішала важливі питання зовнішньої політики нової української держави. Отже,

¹⁾ Ibid., т. IX, стор. 935—940.

²⁾ Ibid., т. VIII, стор. 137.

³⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, стор. 375.

⁴⁾ Львѣоп. Величка, т. IV, стор. 139.

р. 1648 на ній провадяться переговори з польськими комісарами на чолі з А. Киселем¹⁾. Це було на Різдво, а перед тим у червні 1648 р. „była rada waleczna“ пише А. Кисель до Гнезненського архієпископа в листі, що його тут наводимо вдруге „w ktorey 70.000 kozakow było. Czytano tedy list moy i po długich hałasach y burzach sam Chmielnicki począł przypominać moię confidentią, dopomogli mu tego i drudzy z starszyny kozacy, sprawił te dedyconclusia u nich... słuhać rady moiej y dufać mi, y poslow wyprawić, supersedere ad omni hostilitate, y Orde zatrzymać, a czekać, na rezolutią dalszą; Ordy iednak nieodpuszczać, ale ią w polach kocziąca zatrzymać...“²⁾. Це було тоді, коли Петроній Ласко віддав лист і дарунки Киселя військові запорозькому. На тій-же раді приймано також послів черкеських і московських³⁾. В червні р. 1651 під Берестечком козаки на раді ухвалюють не миритися з поляками⁴⁾. Нарешті, рада 1654 р. ухвалила такий важливий в історії української нації акт як приєднання до Москви.

„При цьому в часи Б. Хмельницького бачимо різкі протести супроти порушення *usus* у вирішати справи зовнішньої політики на генеральній раді. Про такий випадок оповідає в грудні 1649 р. (тоб-то швидко після Зборівської умови) московський дяк Гр. Кунаков „къ Богдану Хмельницкому приходили хлопи, собрався болши 50000 ч., и хотѣли его убить: „для чего безъ нашего совѣту съ королемъ помирился“. І ще про це: „приходили де къ нему въ Чигиринъ Запорожского войска козаки и гультайство многіе люди шумомъ и говорили ему, что онъ Богданъ съ Польскимъ королемъ помирился безъ ихъ войскового совѣту (дослівний переклад військової ради. Л. О.), да что де его и миръ, на чомъ король договорился и присягалъ, и то все не крепко и нарушено..., и если де онъ не учнетъ съ ними за вѣру христіянскую противъ короля и ляховъ стоять, и они себѣ оберутъ иного гетмана, а онъ Богданъ какъ хочеть“⁵⁾. Тут козаки вельми виразно вказують, що компетентна ухвалити умову міжнароднього характеру лиш генеральна рада.

В жовтні р. 1657 в Корсуню рада обмірковувала питання спілки з Шведчиною⁶⁾. Тут шведського короля „съ посланцы у нихъ укрѣплень... будетъ кто на нихъ козаковъ наступить и ему Шведу, имъ по-

¹⁾ Літ. Самовидця, стор. 17—18.

²⁾ Памятники, изд. вр. комиссіей для разбора др. актовъ, т. I (В. 1-е). Відд. 3, № 17, с. 90—91. „Зрештою була військова рада, що в ній було 70.000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків та хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати мое обнадіювання, допомогли йому в цім і інші козаки з старшини; досягнув того висновку від них .. слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправити, одмовитися від усякої ворожости; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію; орди проте не відпускати, але затримати її кочуючу у степах“.

³⁾ М. Грушевський, Хм-на в розцвіті, стор. 18.

⁴⁾ А. Grabowski, Ojcz. zrominki, т. II, стор. 72.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, стор. 401, 404.

⁶⁾ Липинський, Україна на переломі, стор. 230.

могати и съ ними заодно стоять“¹⁾). В червні 1658 р. царському посланцеві стольнику Ів. Алфімьеву гетьман Виговський казав, що турки й татари пропонують йому йти з ними на Угорщину. „И я де мышлю дати имъ волныхъ людей, кто похочетъ итти волею; толко де и о томъ будетъ въ войскѣ Запорожскомъ рада“²⁾). В листі до Війська Запорозького від 2 січня р. 1659 київський воевода боярин В. Шереметьєв вказує, що гетьман Виговський „без ради вашей призвалъ къ себѣ въ Малую Росію враговъ Божіихъ и христіянскихъ непріятелей“³⁾). Отже й представник Москви розумів, що саме козацька рада має вирішати питання зовнішньої політики. На чорній раді 1660 р. 22 листопада за С. Бенковським „W tey że Radzie było Consilium iako Moskwę wyprowadzić z Horodów, non deerant, ktorzy obiecywali osobliwie s Pereasławia wyrznać ich Ale conclusum ruszyć zarazem Pułku Czchrynskiego y Kaniowskiego część y Przyłucki, y Poltawski, y Mirhorodzki wszystek pod Pereasław. Do Nizyców także y Czernichowców wskazali y posłali, aby wszelekim sposobem starali się o wyprowadzenie Moskwy. Upraszałi mie abym persuadował I. O. Mci Panu Marszałkowi Wiel. Koronnemu, żeby Horde zarazem disponował za Dniepr pod Pereasław, y żeby kawalerij Polskiej posłano Chorągwi ze 20. Nosacza też zarazem uprosili aby iachał do J. Mci Pana Marszałka dla locowania Woyska y dali mu Informatią aby upraszał o uwolnienie samego traktu Korsuńskiego... Zlecili mu też aby się uskorzył na Horde, ktorzy polą scinają y cale hostiliter postępują, przez niegoż declarowali y dali in scriptis ze ut promissum est, Pułki ruszają pod Pereasław... Tak się rada skończyła szczęśliwie y dobrze“⁴⁾). Про цю-ж раду в січні 1661 р. кн. Ромодановському оповідав „черкашенин“ з Кременчука, що „О Ми-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, стор. 36. Можливо, що до рад, на яких вирішувалося питання зовнішньої політики, треба однести й раду 13 грудня р. 1658 у Глухові: „черкасы, оповідав Сівський воевода Куракін, раду чинили и на раде приговорили, что имъ всѣмъ совокупно быть подъ... великого Государя высокою рукою“. Столб. № 429 Білгородськ. Стола Разряда, в. 265. Склад цієї ради був вузький, обмежений, але були на ній Гомельський сотник і козаки. Гомельська сотня була у білоруському Чаусовському полку. Отже ця Глухівська рада була не тільки радою Ніженського полку чи його частини, але скорше вузька генеральна рада.

²⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 243.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, стор. 272.

⁴⁾ Пам. К. Ком., т. IV. Відд. 3, стор. 45–46. „З тої-ж ради написано було й до Переяслава, щоб вирізали москалів. На тій-же раді була нарада, як-би випровадити Москву з городів; знайшлися такі, що сами обіцяли вирізати їх у Переяславі; але ухвалили рушити до Переяслава одразу частини полків Чернігівського й Канівського, полки Прилуцький, Полтавський і Миргородський. Також послали наказ до ніженців і переяславців, щоб вони всяко намагалися випровадити Москву. Прохали мене, щоб переконав пана Великого Коронного Маршалка, щоб поруч з цим Орду розташував за Дніпром під Переяслав і щоб надіслано польської кінноти хоругв з 20. Також упросили обозного Носача їхати до пана Маршалка, для розташування війська і дали йому інформацію, щоб просив про звільнення Корсунського шляху... Теж доручили йому (просити), щоб прискорив з ордою, що спустошить поля й поводиться цілком вороже, через нього обіцяли й дали на письмі, що, як обіцяно, полки вирушують під Переяслав... Так рада скінчилася щасливо й добре“.

хайлове дни в черкаском городе Корсуне была рада у гетмана у Юрія Хмельницького с ляхи и с татары. И на той де раде гетман і всѣ казаки, договорясь, присягу учинили королю Полскому Яну Казимеру на том что им быть всѣмъ под королевскою рукою по прежнему. А как де будет весна и имъ гетману Юрью Хмельницкому и ляхом и татаром, собрався, итти войною на твои великого Государя города“¹⁾. Це справи зовнішньої політики. 8 квітня 1662 р. в листі до наказного Лівобережного гетьмана Я. Сомка Правобережний гетьман Ю. Хмельницький писав, що „от пана полковника Каневского услышал, что ваша милость не инако противъ своего писма збираешь раду, но слышу ни для чего иного, чтоб с нами посполу быть и раде той перестать“²⁾. Російський перекладач цього документа, як видно, зле переклав кінець листа. Але все-ж-таки здається ясно з акту, що Ю. Хмельницький гадав, що на проєктованій раді може повстати питання про перехід Лівобережжя під його владу, або про погодження зовнішньої політики обох частин України — питання політичного характеру. В березні р. 1669 в Корсуню була старшинська рада, що обмірковувала питання про підданство Туреччині³⁾. Але вона перетворилася в раду генеральну, бо „в той радѣ, подишовши козаковъ, яко простихъ людей, и из позволеніемъ у сей тоей ради, принялъ (Дорошенко) того чауса, посла турецкого, и що хотѣлъ, тое з нимъ трактовалъ“⁴⁾. „Распросные рѣчи“ українського козака, що був на цій раді, 12 квітня 1669 р. в Приказі „Малыя Росіи“ говорять нам, що на цій раді ухвалили підданство турецькому султанові, ухвалили надіслати посольство до нього: „а до салтана Турсково в раде постановили послать послом Белоцерковского казака Половца“. На цій раді були послі турецького султана й волоського господаря⁵⁾. Отже й тут рада генеральна вирішує надто важливу справу міжнародної політики. А коли р. 1673 московський уряд пропонував Дорошкові надіслати своїх посланців, то він відповідає про неможливість їх у швидкім часі делегувати „...понеже не об насъ самихъ гетманахъ, но о все войско запорожское и не о одинъ городъ Чигиринъ, но о всю Украину и о все посполство идетъ — без совету всехъ невозможно вскоре учинить“⁶⁾.

Звичайно, поступінно справи державної зовнішньої політики України-Гетьманщини переходять до ради старшини. Ми писали про це в нашій статті про „Раду Старшинську на Гетьманщині“⁷⁾. Тут треба нагадати, що ще на раді 1654 р. рада старшини *de facto* вирішує справу, що повстання Бруховецького ухвалила рада старшинська⁸⁾, що артикул 4-й статтів 1672 р. забезпечив і в писаному законі за радою старшин-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315 Московськ. Стола Разряда, а. 486.

²⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5859 Малорос. Приказа, а. 12.

³⁾ Самов., стор. 103; А. Ю. и З. Р., т. VIII, стор. 130, 145.

⁴⁾ Літоп. Самовидця, стор. 104.

⁵⁾ Додаток № 10.

⁶⁾ Рук. Судієнка № 97, ч. IV, стор. 544. ⁷⁾ стор. 16.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, стор. 39, 90.

ською право участі в справах зовнішньої політики, що повстання Мазепи й спілку з шведами ухвалила рада старшинська...¹⁾

В зв'язку з тим, що фактично в другій половині XVII ст. при поступіннім занепаді інституту генеральних рад такі основні справи її компетенції переходили до ради старшинської, — важко сказати, про яку саме установу говорить Орлик у своїм „Виводі прав України“. У кожному разі розділ 7 та умова з шведами кажуть швидше за раду старшинську, а розділ 3 та можливо 5 говорять про права ради генеральної в галузі справ політичного характеру.

Тісно зв'язані з цією компетенцією в справах зовнішньої політики були статті-„пакти“ — умови з Москвою, що в другій половині XVII ст. ухвалювалися на генеральній раді при обранні нового гетьмана. Тісно зв'язані — тому що головна їх мета це було визначення правного становища України в її відношенні до московського царя. Це була головна мета умов з Москвою. А oprіч того визначали вони й внутрішню організацію Гетьманщини й вирішували низку конкретних справ поточної політики й поточних потреб Гетьманщини. Статті-умови були з одного боку писаною конституцією Гетьманщини, з другого боку ніколи не втрачали вони (в XVII в.) характеру умови з Російською державою. Це функція генеральної ради є по своїй суті також і законодавча і навіть установча.

Тільки перші пакти 1654 р. були встановлені не на раді, а пізніше в Москві, в переговорах українських послів з московськими боярами. А втім і на раді 1654 р., як свідчив згодом Богдан Хмельницький, провадив він „трактати“ з царським боярином В. Бутурліним²⁾. Цілком можливо, що основні ідеї сполучення, його головні підстави оформилися ще в січні підчас переговорів Бутурліна з старшинською радою України. Будь-що-будь, на генеральній раді в Переяславі не обговорювалося й не встановлювалося умови з Москвою.

Згодом на Чигиринській раді 1657 р. після того, як помер Богдан Хмельницький, „августа жъ въ 26 день, какъ собрались начальныя люди, обозной и судьи войсковые и полковники и ясаулы и сотники и все посполство, в другіе, въ раду на дворъ къ гетманскому жъ сыну к Юрью Хмельницкому и тѣ статьи, что, по гетманскому и всего войска челобитью, прислааны отъ царского величества съ судьєю Самойломъ да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею, передъ ними въ радѣ чтены, и они тѣхъ статей всѣхъ выслушевъ, царского величества милости и своимъ волностямъ обрадовались, что великій государь, его царское величество, ихъ войсковыхъ волностей, наданыхъ отъ прежнихъ великихъ

¹⁾ Ще в грудні 1675 р. Дорошенків посланець до Москви Ів. Сенкевич говорив там „у турецкого де салтана въ подданствѣ и съ крымскимъ ханомъ въ дружбѣ былъ онъ, и санжаки турецкіе принялъ съ общіе рады всей старшины“. А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 375.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 569.

князей рускихъ и отъ королей полскихъ ни въ чемъ не уменшилъ, но еще и умножилъ свою государскую къ нимъ войску запорожскому милость“¹⁾). Тут, таким чином, це читання статтів мало інформаційний характер. Але й тут були ухвали в питаннях внутрішньої політики Гетьманщини — а це було й значною мірою й за зміст статтів-умов на генеральних радах — приміром „туть же въ радѣ приговорили, что у нихъ пѣ войску Запорожскомъ волно всѣмъ козакамъ торговать виномъ и всякимъ питьемъ безпенно и безпошлинно“²⁾). Далі на Переяславській раді 1659 р. potwierджено статті Богдана Хмельницького й додано низку нових. Встановлювалося статті-умови з Московською державою в XVII ст. ще на радах 1669, 1672, 1674 та 1687 рр.

За часів-же І. Бруховецького статті-умови з Росією встановлює рада старшини. На Москві спочатку цього не передбачали. Там гадали, що на Ніженській раді 1663 р. мають постановити нові статті³⁾). Про це спеціально говорилося в інструкції представникові Росії на цій раді кн. Д. Великого-Гагіну, якому давалося вказівки як йому при встановленні їх поводитися⁴⁾, а для орієнтації його йому було надіслано й копію з договірних статтів 1659 р.⁵⁾). Але на бурхливій чорній раді було не до статтів і в листопаді р. 1663 московські посланці — думний дяк Д. Башмаков та дяк Флоров договорювалися про статті умови з широкими зборами ради старшини — її „з'їздом“. Тут було встановлено низку нових статтів. Тут цікаво, що представники російського уряду відрізняли ці збори від ради „болшої“ — генеральної, і визнавали їх ніби-то за менш компетентні в такій справі. Так було, коли, провадячи пересправи, старшина почала суперечити супроти 2-го й 6-го артикулів з умови 1659 р. „а говорили тѣ рѣчи съ гетманомъ вся старшина, а всѣхъ пуше упорно о томъ стояли судья пойсковой Юрья Незамай да Стародубской полковникъ Иванъ Плогникъ“. Московські посланці, заперечуючи між иншим вказали, що статті ці ухвалено — „въ совершенье приведены на болшой радѣ“⁶⁾). (Отже з'їзд старшини не правосильний касувати їх). А втім це не завадило московським посланцям самим договорюватися не з генеральною радою, що в компетенції її вони буцім-то визнають цей рід справ, а з радою старшини. І року 1665 в Москві рада старшини України ухвалила низку нових статтів, змінивши умови сполучення з Московською державою. Цікаво, що ще в XVIII ст. ніби-то визнають це за незаконне явище. Адже П. Орлик у „Виводі прав України“ в артикулі 5-му пише, що гетьман Бруховецький зрікся суверенности України. „Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало станам“⁷⁾). В цім бачимо

¹⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. XI, с. 802. ²⁾ Ibid.

³⁾ Дренлехранилище РСФСР, Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а.а. 376—379.

⁴⁾ Ibid, а.а. 536—537. ⁵⁾ Ibid., а. 474.

⁶⁾ Книги Разрядныя, т. II, с. 985.

⁷⁾ Стара Україна, 1925, кн. I—II, с.с. 5—9.

натяк на те, що лиш за радою генеральною визнавав цей гетьман цю компетенцію.

З опису рад Глухівської 1669 р. й Козацько-Дібровської 1672 р. маємо поняття про те, як обмірковувалося й ухвалювалося статті-договори з Москвою. З статтями на Глухівській раді було так: 2. III таємно був у боярина наказний гетьман Д. Многогрішний з генеральним осавулом М. Гвинтовкою й провадили пересправи з боярином про статті. 3. III. обрали гетьмана. Після того читали статті, що запропонувала Москва. При цім „какъ учели честь статью, въ которой написано: въ Переяславѣ, въ Нѣжинѣ и въ иныхъ городѣхъ воеводамъ и ратнымъ людемъ быть, и ту статью оспорили“... Боярин настоював. Тоді гетьман сказав, що „о той статьѣ они подумаютъ и объ ней межъ себя, какъ той статьѣ быть, поговорятъ“. Була мова й про становище Київа; Л. Баранович запропонував перенести мітрополію не до Переяслава, а до Чернігова. Після цього гетьман і старшина прохали дати їм почитати ці статті на дворі у гетьмана. 4. III. низка старшин прийшла до московських уповноважених й заявили, що вони обмірковували статті, заперечують проти воевод і внесли низку нових побажань. 5. III знов, „сѣзжались“ уповноважені з гетьманом, архієпіскопом і старшиною. Бояри настоювали на тім, щоб воеводи були. Тоді гетьман сказав, що він „сошедшись нынѣшняго вечера со всею старшиною и съ выборными козаки, о томъ гораздо подумаетъ“. 6. III козаки ухвалили московські статті всі (а свої не провели) й обрали (вдруге) Д. Многогрішного¹⁾. А на раді 1672 р. в перший день (16 червня) боярин, відкривши раду, оголосив царську грамоту з дозволом обрати нового гетьмана. Потім запропонував нові статті (в додаток до Глухівських). Частина з них ухвалено, частину відкинуто. При цім читалося голосно Глухівські й нові статті, „а писарь Карпъ Мокрѣевъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотрилъ по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“²⁾. З опису ради 1669 р. видна активна роля козацької старшини, що в дні між радами обмірковує й провадить пересправи про зміст статтів. З опису обох генеральних рад видно, що на них можна було, й це практикувалося, ту чи иншу статтю „оспорить“. Але вперті уповноважені російської держави рідко *de facto* йшли на те, щоб статтю було „отставлено“, хіба-що вона була для них не важлива, як це й було з 22 статтею Глухівської умови про компанійців та з статтею про полонених воевод на раді 1672 р. Російський центральний уряд визнавав за можливе запроваджувати нові статті з ініціятиви українців. Отже в наказі кн. Г. Ромодановському перед радою 1672 р. читаємо: „А буде о какихъ дѣлѣхъ учнутъ бити челомъ на радѣ чернь, и обявятъ любо какіе статьи, и имъ тѣ статьи выслушавъ, у нихъ принять; и буде ихъ мочно на радѣ становить, — и имъ боярину съ товарищи ихъ становить; а буде

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с.с. 86—96.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с.с. 935—940.

за чѣмъ не мочно становить, и имъ съ товарищи писать о томъ къ великому государю о указѣ“¹⁾). Таким чином важливіші зміни умови за тверджувати мала Москва, менш важливі і ґрунтовні — її представники на раді. На практиці-ж московський уряд вперто обстоював свої централістські позиції й слівце ніколи не робив поступок українцям.

Звичайно, той факт, що деякі статті минулих умов на генеральних радах ніколи касувалося (як це було в допіру наведеном факті з Глухівською 22-ю статтею) і те що ставилося нові статті, які змінювали раз-у-раз характер постанов попередніх рад, це вказує на те, що генеральна рада могла це робити. Це, звичайно, ясно й без спеціальної вказівки.

Статті, певна річ, записувалося, була з них писана умова. Року 1669 під Корсунем договорювалася Правобережна Україна про підданство турецькому султанові. Тут було ухвалено деякі пункти умови. Як оповідає учасник зборів: „о войске постановили: буде хто станет наступать и он (султан? Л. О.) учнет помоч чинить. А буде Турской салтан отпишетъ, — и он бы дал войска против Канди. И они отказали — когда будетъ в прежних своих силах і в то время станут давать“. Але оповідач підкреслює характерний для нього факт вийняткового характеру, що „поддались на словах, а не на письмѣ“²⁾).

Статті 1687 р. вироблено вже не на раді генеральній, а на раді старшинській, що зібралася в наметі кн. В. Голіцина 24 липня³⁾. Ось як це малює П. Гордон: „Den 24-ten versammelten sich die Vornehmsten von den Kosaken bei dem Generalissimus und hörten die Artikel vorlesen, welche die vorigen Hetmane beschworen hatten. Die meisten davon waren in dem Gluchower Tractate bewilligt, einige hinzugethan und andere erweitert worden, die Ehre, Macht und Ansehen der zarischen Oberherrschaft über die Kosaken mehr auszubreiten, zu welchem allen die Kosaken ihre Einwilligung gaben“⁴⁾. Другого дня на генеральній раді статті лиш підписувалося⁵⁾. Отже тут було вже порушення норми договорюватися про умови з Московщиною на генеральній раді; її вже тут виразно заступає рада старшини.

З актового матеріялу видна активна роля деяких генеральних старшин при встановленні статтів. Отож на раді в Козацькій Діброві, коли читалося глухівські й нові статті, „писарь Карпъ Мокрѣевъ тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотрилъ по тетрадемъ по своему бѣлорускому писму“⁶⁾. А в березні 1672 р. на таємній нараді з московськими послан-

¹⁾ Ibid., с. 877. ²⁾ Додаток № 10.

³⁾ Соловьевъ, т. XIV, стор. 1014. Вид. „Общая Польза“.

⁴⁾ Tagebuch, ч. II, стор. 188—189. „24-го зібралися знатні з козаків до генералісимуса та слухали як читали пункти, на яких присягали попередні гетьмани. Більшість з них були умовлені в Глухівськїм трактаті, декілька додано, а інші поширені, щоб честь, силу та вагу царської зверхньої влади поширити; до того на всіх них козакі дали свої згоди“.

⁵⁾ Ibid., стор. 190.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 935—940.

цями, що її робили готуючи *сoup's d'états* генеральний обозний й генеральні судді, генеральний обозний Петро Забіла, протестуючи проти того, що ніженський протопоп їздить як посланець до Москви, говорив „Глуховскіе де статьи становиль онъ обозной Петръ Забѣла, и въ тѣхъ статьяхъ написано: духовного чину въ посолствѣ не посылатъ и не принимать, а имянно, нѣжинского протопопа Симеона Адамова“¹⁾. Тут він, як видно, вказує на свою активну роль при обмірковуванні статтів, можливо на зборах старшини та 5 березня 1669 р.

Закінчуючи цей розділ, мусимо ще вказати, що oprіч встановлення статтів на генеральних радах бували ще подорожі послів Війська Запорозького до Москви, куди возили вони статті присвячені як юридичному становищу України що-до Московщини, так і, здебільшого, внутрішнім справам Гетьманщини, що залежали від сюзерена — московського царя. З найважливіших таких переговорів можна назвати переговори в 1659 р. Одинця й інших у Москві з приводу змін низки постанов переяславської ради 1659 р. Московський уряд на зміни не погодився й завсіди вказує: „быть по Переяславскому договору“²⁾. Але те, що він розпочав обговорювати ці накази, свідчить, що переяславського договору тримався він лиш тому, що був той вигідніший, а не тому, що вважав ухвалу статтів за привилей генеральної ради. Звичайно, здебільшого справи поточної політики встановлювалися за таких делегувань українських посланців до Москви, а справи важливіші й принциповіші розглядалися на радах. Але по суті можна говорити лиш за тенденцію до такої постанови питання, бо з одного боку й на генеральних радах раз-у-раз встановлювалося статті в справах поточної політики, а з другого — декотрі важливіші справи не могли чекати ради, яка не відомо коли мала й відбутися, а вирішували її українські уповноважені в Москві.

VIII.

Обрання гетьмана на генеральній раді. Постанови про це статтів з Московщиною. Роль попередньої ради старшини. Порядок обрання. Гетьманські клейноди. Роль уповноваженого зверхньої влади. Дозвіл і затвердження обрання од сюзеренної влади. Зречення від гетьманського уряду на генеральній раді.

Гетьмана обирали на козацьких радах за старим звичаєм; його обрання на генеральній раді декретують і писані закони Гетьманської України — статті з московською державою. Але й до того стару звичаєву норму — обрання гетьма на накозацькій раді — бувало, що заносили й до писаних документів. Отже в умові в жовтні 1617 р. козаків з гетьманом Жолкевським „козаки настояли на тому, щоб старший їх оби-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, стор. 677.

²⁾ Ibid., т. V, стор. 1—7.

рався військом й уряд тільки — затверджував його“¹⁾. Далі умова 17 жовтня р. 1619 встановлює, що „старший має призначатися з раменя королівського й коронного гетьмана“²⁾. Далі Куруківська умова дозволяє обирати гетьмана, якого мав затверджувати король³⁾, це-ж дозволяє Переяславська умова р. 1630.⁴⁾ Скасувала це право лиш конституція Варшавського сойму 1638 р. Скасувала лиш ненадовго, бо революція 1648 р. це право поновила. Про нього говорять статті-умови з Москвою. Розділ 5 статтів 14 березня 1654 р. говорить про обрання гетьмана: „Сохрани Боже смерти на пана Гетмана, понежь всякъ человекъ смертенъ, безъ чего немочно быти, — чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали, чтобъ то Его Царскому Величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковый. Государь указаль и Бояре приговорили быти по ихъ челобитью“⁵⁾. Про це саме каже й жалувана грамота 27 березня 1654 р.: „а будетъ судомъ Божиимъ смерть случится гетману, и намъ бы Великому Государю поволить войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межъ себя гетмана обирати, а кого оберуть, и про то намъ Великому Государю объявляти“⁶⁾. Отож у договірних статтях 1654 р., що були за правну підставу всіх дальших статтів-умов з Росією гетьманів наступників Богдана Хмельницького — питання це не викликало жадних непорозумінь і російський уряд ухвалив порядок „старого військового звичаю“, що його пропонувало козацтво. Підчас обрання на гетьманство І. Виговського нових статтів не встановлено й лишилися в силі статті 1654 р., але-ж на короткий час, бо Україна під кермою гетьмана Виговського відійшла від Москви, повернулася під владу короля польського. Державний устрій країни визначали під цей час *de jure* норми Гадяцького трактату 18 вересня 1658 р. з Польщею. Розділ 10-й цього трактату стосується й до обрання гетьмана: „имѣють обратъ четырехъ на гетманство и объявлять королю его милости, изъ которыхъ единого король его милость имѣеть подтвердить“⁷⁾. Не можна що-до цього пакту не погодитися з М. Стадником, що писав „скільки при сім акті було би сервілізму, скільки підхлібств і уступок з принципіального становища. Беньовський, як бачили ми, багато собі обіцявав з того. З сього погляду далеко вигідніша була умова з Москвою, бо тут цар мусів потвердити, кого вибрано на раді козацькій“⁸⁾. Цікаво, що й артикул 21 інструкції польським послам на Острозьку комісію каже, що козаки, „обравши чтирохъ кандидатівъ, мають для потверженя послать до Его Королевской Мосцѣ“⁹⁾.

¹⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, стор. 264.

²⁾ *Ibid.*, стор. 269.

³⁾ *Ibid.*, стор. 319.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 355.

⁵⁾ П. С. З., т. I, стор. 9 (в додатках).

⁶⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. III, стор. 512.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, стор. 252.

⁸⁾ Зап. Н. Т-ва у Київі, кн. VIII, стор. 22—23.

⁹⁾ Літ. Величка, т. II, стор. 248. К. 1851.

Статті Жердевської ради 1659 р. (артикул 5) виразно кажуть, що обрання має бути на раді генеральній (за це свідчить згадка за „меньших“); „Въ обиранью Гетмана абы намъ самимъ, такъ старшимъ, яко и меньшимъ, вольная была, кого войско улюбитъ, элекція, до которой прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ; а новообранный Гетманъ съ вѣдомомъ, всѣ Старшины и чернь, до Его Царского Величества о подтвержденіи маеть высылати своихъ Пословъ, что не маеть отъ Его Царского Величества заборонено“¹⁾. Тут опріч того зокрема звертає на себе увагу вислів „что не маеть отъ Его Царского Величества заборонено“. Очевидно, мова тут про те, що Москва не має права касувати виборів на генеральній раді, бо про заборону надсилати посланців навряд щоб тут говорилося, адже ніколи надсилати посланців Москва не забороняла. Але статті оці не здобули санкції. Далі, покликуючися на „давний обычай войсковый“ дають право обирати гетьмана на раді Переяславські статті 1659 р.²⁾ Статті року 1665, що встановив Бруховецький у Москві, кажуть, „Естьли судомъ Божиимъ нынѣ и впредь будущему гетману смерть случитца, чтобъ промежь войска Запорожскаго козацкаго а не изъ инаго какого народа и войска истинного казака гетмана по стародавнымъ правамъ войсковымъ обирать на гетманство, по указу великого Государя Его Царского Пресвѣтлого Величества, при особѣ отъ престола Его Государского присланной, вольно войску Запорожскому было, а обранный гетманъ къ Москвѣ ѣздитъ и великаго государя пресвѣтлые очи видѣти долженъ будетъ такъ, какъ нынѣ гетманъ нынѣшній по своему обѣщанію учинилъ“³⁾. Ця вимога, щоб гетьман їздив для конфірмації до Москви, — не новина, за ню говорить одна з редакцій статтів Богдана Хмельницького, що потверджують її статті Ю. Хмельницького⁴⁾. Про обрання гетьмана говорить і артикул 11-й статтів 1669 р. — „Бити челомъ Великому Государю, Его Царскому Пресвѣтлому Величеству, когда изволеніемъ Божиимъ случится Гетману смерть, или ино что, чтобъ Великій Государь пожаловалъ, велѣлъ имъ обирати Гетмана по ихъ праву“⁵⁾. Цей артикул нічого не додає до давніх норм. Не змінено їх і на раді 1672 р. в Козацькій Діброві, коли обирали на гетьманство І. Самойловича. В статтях 1674 р. при обранні Самойловича на гетьманство обох боків Дніпра розділ 7-й каже про право „Війська Запорозького“ обирати гетьмана, коли помре попередник⁶⁾.

Статті 1687 р. про обрання гетьмана (в артикулі 6-му) кажуть „Били челомъ Великимъ Государемъ, Ихъ Царскому Величеству, Старшина и войско запорожское, когда изволеніемъ Божиимъ случитца Гетману

¹⁾ Б а н т ы ш ь-К а м е н с к і й, Источники Мал. Исторіи, ч. I, стор. 102. 1858.

²⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, стор. 52.

³⁾ Ibid., стор. 160.

⁴⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, стор. 52; Б.-К а м., Ист., ч. I, стор. 2.

⁵⁾ Д. Б а н т ы ш ь-К а м е н с к і й, Источники малор. исторіи, ч. I, стор. 222.

⁶⁾ Ibid., ч. I, стор. 253.

смерть или ино что, чтобъ Великіе Государи пожаловали ихъ обирати Гетмана по ихъ правамъ, и чтобъ съ ихъ Государскаго милосердія даны были въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булава, печать и литавры. И великіе Государи, и Великая Государыня, ихъ царское пресвѣтлое Величество, пожаловали велѣли о обираіи Гетмана быть по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ, съ вѣдома ихъ великихъ Государей, Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества; а безъ челобитья и безъ указа Великихъ Государей, Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества, имъ, Старшинѣ и всему войску Запорожскому, Гетмана не обирать¹⁾. Нарешті в XVIII ст. мземо про обрання гетьмана в артикулі 2-му статтів-прохань 1728 р., що викликали відомі „рѣшительные пункты“. У 2 статті „Рішительних пунктів“ на це відповідь: „Обраніе гетмана вольными голосы быть по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ, съ воли и съ соизволенія Его Императорскаго Величества, какъ и прежде было; а безъ указа Его Императорскаго Величества въ Гетманы не обирать и не отставлять. И кто обранъ будетъ въ Гетманы, тому приѣзжать къ Его Императорскому Величеству для конфирмаціи, и Его Императорское Величество пожалуетъ ему Гетману клейноты и на Гетманство жалованную грамоту“²⁾.

Каже про вільне обрання гетьмана й Орлик у „Виводі прав України“: „les Etats de la Dite Principauté continuèrent après sa mort d'élir leurs Princes sans aucune Puissance prétendit être en droit de s'y opposer“, і далі „les Etats ont eu liberté de s'élir des Ducs, comme bon leur sembloit“³⁾. Нарешті про потвердження норм умови Богдана Хмельницького в „Прошеніи малороссійскаго шляхетства“ 1764 р.: „О вольномъ избраніи гетмана. Хотя договорными гетманѣ Богдана Хмельницкаго статьями, какъ скоро гетманъ умретъ, вольное малороссійскому народу избраніе другаго гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извѣщать о томъ велѣно, и тожъ самое всѣхъ другихъ гетмановъ статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось послѣ смерти гетмановъ Скоропадскаго и Апостола, а между тѣмъ введены были новые уряды гетманскаго правленія, съ вольностями и прежними малороссійскаго народа обыкновениями несходныя, того ради всеподданѣйше Вашего императорскаго величества просимъ подтвердить вновь вышепомянутыя прежнихъ гетмановъ статьи, чтобъ когда волею Божією гетману нашему смерть случится, вольно было намъ того жъ времени, по древнему обыкновению нашему избрать новаго гетмана, и чтобъ помянутый новоизбранный гетманъ на томъ своемъ урядѣ отъ вашего императорскаго величества подтвержденъ былъ во всемъ противъ того,

¹⁾ Ibid., ч. I, стор. 311—312. 1858.

²⁾ П. С. З. (1-е), т. VIII, стор. 76.

³⁾ „Стани названого князівства по смерті його (Б. Хмельницького. Л. О.) обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі право противитися цьому“, і далі: „Стани вільно обирали гетьманів по своїй уподобі“. Стара Україна. 1925, кн. I—II, стор. 5—9.

какъ гетманъ Богданъ Хмельницькій при прийнятті своємъ въ подданство всеросійськихъ монарховъ“¹⁾). Але це „прошеніє“ жадної санкції, як відомо, не здобуло.

Ми навели норми писаного закону що-до обрання гетьмана. Всі вони з 1648 р. це обрання декретували. Але повстає питання, яка саме установа обирала гетьмана. Матеріал і міркування, що їх ми наводили в попередніх розділах, не дають підстави сумніватися в тім, що такою установою була рада генеральна. Було-б зайвою й непотрібною справою повторювати наш виклад про склад ради генеральної, бо він трохи не в цілому відповідає й на питання про склад ради для обрання гетьмана, оскільки за головну компетенцію генеральних рад по 1648 р. саме обрання гетьмана й було.

В коротких і стислих рисах повторимо й вкажемо тільки на те, що раз-у-раз передрішала справу рада старшини. Було це, як каже Брп-лан, ще з давніх часів, бо гетьмана обирала старшина й старі козаки. Як видно, в цю звістку треба внести той коректив, що й за тих часів фактично найбільше важила на козацькій раді ця найвпливовіша група. Окреме-ж обрання на раді старшини важко припустити, бо не було його й пізніше на Гетьманщині. Отже рада старшини перед смертю Богдана Хмельницького прелементарно обрала на гетьманство Ю. Хмельницького²⁾). Ось як про це оповідає народня українська дума:

„Зажурилася Хмельницького сѣдая голова,
Що при ему ни сотниковъ ни полковниковъ нема;
Час проходить умирати,
Нѣкому порады дати.
Покликне вонъ на Ивана Выговського,
Писаря войськового:
„Иване Выговській,
Писарю войсковый,
Скорѣйше бѣжи,
Да листы пиши,
Щобъ сотники, полковники до мене прибували,
Хоть мало пораду давали“.
То Иванъ Выговській,
Писарь войсковый,
Листы писавъ,
До всѣхъ розсылавъ.
То сотники, полковники, якъ ихъ прочитали,
Усе покидали,
До гетьмана Хмельницького скорѣйшъ прибували.
То гетьманъ добре ихъ пріймає,
Словами промовляє:
„Панове молодци, добре вы дбайте,
Собѣ гетьмана наставляйте,

¹⁾ К. Старина. 1883, т. VI, с. 325.

²⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. XI, с. 682; т. IV, с. 3.

Бо я старъ, болѣю,
 Більше гетьманомъ не здолѣю.
 Коли хочете, панове Антона Волочая Кіевського,
 Або Грицька Костыря Миргородського,
 Або Хвилона Джеджеля Кропивянського,
 Або Мартина Пушкаря Полтавського".
 То козаки тее зачували,
 Смутно себе мали,
 Тяжко вдыхали,
 Словами промовляли:
 „Не треба намъ Антона Волочая Кіевського,
 Ни Грицька Костыря Миргородського,
 Ни Хвилона Джеджеля Кропивянського,
 Ни Мартына Пушкаря Полтавського;
 А хочемъ мы сына твого, Юруся, молодого,
 Козака лейстрового".
 „Винъ, панове молодци, молодой розумъ має,
 Звычайъ козацькихъ не знає"
 „Будемъ мы старыхъ людей біля его держати,
 Будуть вони его научати,
 Будемъ его добре поважати,
 Тебе, батька нашого, гетьмана, споминати".
 То Хмельницькій тее зачувавъ,
 Великую радість мав,
 Слезы проливавъ
 Сѣдою головою поклонъ отдававъ" ¹⁾.

Року 1660 в Корсуню спочатку Ю. Хмельницького було переобрано на раді старшини і тільки після протестів „черни" — на чорній раді ²⁾.

Року 1666 Дорошенка спочатку обрано на старшинській раді й тільки згодом на генеральній ³⁾. В грудні р. 1668 Многогрішного обрано на раді старшини (ми подавали вже цікавий опис цієї ради з Самовидця) і згодом 1669 р. на генеральній раді в Глухові. Року 1672 у старшини теж була перед генеральною своя прелімінарна рада ⁴⁾. Рада старшини мала свої попередні збори, що de facto вирішили справу й р. 1687 (в наметі кн. Голіцина). Про ролю старшини в гетьманських виборах у XVIII ст. ми вже казали. А втім і тут завжди потребували фікції генеральної ради й „вільного" обрання гетьмана саме на цій установі.

Дослідник Батуринського перевороту 13 березня 1672 р. Матвеев визнавав, що обрання Д. Многогрішного в грудні 1668 р. у Новгороді-Сіверському на раді старшини „по суті нічого не передрішало й не мало жадної законної сили" ⁵⁾. Цей вчений безумовно мав рацію, бо, як ми

¹⁾ Максимовичъ, Собр. Соч. т. I, с. 481—482.

²⁾ Пам. Кіевс. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, В. III, с.с. 37—38.

³⁾ Корзон. Op. cit., t. II, с. 397.

⁴⁾ В. Эйнгорнъ, О снош. малор. духовенства, с. 845—846, та прим. 218.

⁵⁾ Р. Стар. 1903, № 9, с. 679.

бачили, хоч завсіди обрання обмірковувалося й раз-у-раз передрішалося на раді старшини, все ж-таки завсіди інститутом, що обирав гетьмана, була рада генеральна. Чим можна пояснити це, за фактично більшого впливу й ваги старшинської ради? Як видно, тільки давнім юридичним консерватизмом, нормою „старого військового звичаю“, нормою на той час дуже обов'язковою, і настільки дужою в поглядах тогочасного суспільства, що навіть у XVIII ст., за доби, коли виразно панувала козацька старшина й економічно занепали інші класи Гетьманщини (а значить і політична вага їхня виразно зменшилася) все-таки витягався цей давній український звичай і під команду російських царедворців і майбутніх російських царедворців з нового українського панства козацькі полки одноголосно вигукували ім'я бажаного Петербургові кандидата.

Не можна не сказати про протести, наведені вже в нас у розділі про склад генеральної ради, проти тих виборів гетьмана, що відбувалися на неповних з перевагою козацької старшини радах. Такі заперечення й протести були проти обрання Виговського, Сомка, Самойловича...

На широкій козацькій Росаві з додержанням усіх правил давнього звичаю обрано самого лиш Ю. Хмельницького. На широкій раді обрано й Бруховецького. Але тут чимала кількість не-козацьких елементів давала підставу заперечувати проти правильності й законності обрання (Самовидець).

Нарешті ще на широкій раді козацькій під Будищами в Гадяцькому полку року 1668 в червні обрано на гетьманство обох боків П. Дорошенка ¹⁾.

Кого мала обирати генеральна рада? На це відповідають статті з Московщиною. Так артикул 5-й статтів 14 березня р. 1654 каже, що військо має обирати гетьмана „само межъ себя“ ²⁾. Це потверджує р. 1659 розділ 4-й статтів Ю. Хмельницького ³⁾. Ясніше тлумачать це правило московські статті 1665 р.; вони вимагають „чтобъ промежъ войска Запорожскаго козацкаго, а не инаго какога народа войска, истинного козака гетмана по стародавнымъ правамъ войсковымъ обирать на гетманство“ ⁴⁾. Ця норма не була порожнім звуком. Так у статтях, що подали в листопаді 1657 р. січові посланці, вони прохають дозволу на нову раду, бо Виговського обрала старшина „напередъ сего у насъ въ войско обирали гетмановъ изъ Запорожья, съ природныхъ и заслуженныхъ козаковъ“. А Виговський „литвинъ“ (білорус?) ⁵⁾. Цим звичаєм треба пояснювати й слова гетьмана П. Дорошенка, що він з „прадіда козак“. Вони цілком зрозумілі, бо цим він підкреслював свою правоспроможність гетьманувати (натякаючи, що його суперники її не мали;

¹⁾ Додаток № 9.

²⁾ П. С. З. 1-е, дод. до т. I, с. 9.

³⁾ С. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 52.

⁴⁾ Ibid., с. 160.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 192.

адже Самойлович був поповичем і Дорошенко мав право сумніватися, чи був з нього „истинный козак“, як це вимагав закон у статтях 1665 р.).

Цю умову пам'ятали в Росії досить довго, навіть у XVIII ст. В листі від 3 червня 1733 р. кн. Ол. Шаховського до Остермана й кн. Черкаського він радить не обирати нового гетьмана. Головний його довід той, що в пунктах Б. Хмельницького сказано, що гетьман має бути з козаків. Проте це, каже Шаховской, раз-у-раз порушувалося: Мазепа й Скоропадський були з поляків, Апостол — з волохів. Урядування ліпше передати „одной персоне“, „какъ ныне генерал и кавалеръ Нарышкинъ, которого назвать намесником гетманства“. Ця особа має правити за „малоросійськими правами“¹⁾. Нормі статтів Б. Хмельницького Мазепа, Скоропадський та Апостол проте відповідали; адже вони були в складі козацького війська, воно обрало їх „межь себя“. А ось чи відповідали вони складному положенню „истинного казака“ — справа складніша. Якщо йти за прикладом П. Дорошенка, то справжнім кандидатом був той, хто „з прадіда козак“.

В маніфесті Петра I від 1 листопада 1708 р. пропонується обрати гетьмана „изъ вѣрныхъ, знатныхъ и искусныхъ особъ“²⁾. Отже тут звернено вже увагу й на „знатність“ кандидата. Але нормою правовою це звичайно не було.

Повстає питання, як саме обирали гетьмана. На це нам вже доводилося давати відповідь у тім розділі, де говорили ми про порядок голосування на радах. В принципі вимагалось обрання „вольными голосами“, тоб-то не під тиском сторонньої сили та обрання одноголосне. Так одноголосно за московськими джерелами обрано в Переяславі І. Виговського³⁾. Як свідчив Тетеря, гетьмана „non per uota obieracъ zwykly, ale kogo, lubo non requisitum, swemi hurmem okrzykną glosami“⁴⁾. Так „okrzyknięty“ був П. Дорошенко р. 1666⁵⁾. Кричали при цім визнаючи свою згоду на певного кандидата „сирно“⁶⁾, чи кидали шапки вгору⁷⁾. І на раді 1663 р. козаки „скидали шапки, визнаючи його (Бруховецького) таким чином за гетьмана“, а перед тим (17 червня) називали імена Сомка й Бруховецького „при зніманні шапок“⁸⁾. Цей звичай не зник і в XVIII ст. Підчас обрання Апостола присутні, виявляючи свою згоду, „шапками на него махали“⁹⁾. Коли погляди що-до кандидатур були роз-

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Кн. № 79/1806. Малор. Експедиції, в. а. 269—278.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 176.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. с. 16—17.

⁴⁾ Пам. Кіев. Ком., т. IV, Відд. III, с. 240, Вид. 1859.

⁵⁾ Корзон, Ор. cit., II, с. 397.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

⁷⁾ Корзон. Ор. cit., II, с. 372.

⁸⁾ Днев. Гордона. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37—38; див. також додаток № 6.

⁹⁾ Додаток № 12.

біжні, перемагала та кандидатура, яку виставляла більшість присутніх, що своїми криками заглушала крики меншости, прихильників іншого кандидата. Так було, коли обирали Мазепу¹⁾ та Скоропадського²⁾. Коли прихильників різних кандидатур була більше-менше рівна кількість, справу могла розв'язати бійка — боротьба між присутніми (Ніженська рада 1663 р.). Як описував Самовидець, „заразъ крикъ стался з обохъ сторонъ о гетманство: одни кричать: „Бруховецького гетманомъ“, а другіє кричать: „Сомка гетманомъ... а далѣй межи собою узяли битися“, а далі Бруховецького — „гетманомъ окрикнули“³⁾. Або рада могла не дати наслідків й обрання гетьмана не відбувалося (Ніженська рада 1661 р.).

На Глухівській раді 1727 р. міністр Наумов тричі запитував присутніх, кого вони хотять мати за гетьмана. Цілком можливо, що цим поновлювалося відповідну норму звичаєвого права.

На раді 1669 р. в Глухові гетьмана обирали двічі — 3 та 6 березня⁴⁾. Счевидно, обрання стояло в зв'язку з погодженням статтів-умов з Московщиною. Адже ці умови були за своєрідну конституцію Гетьманщини й гетьман, що обсяг його влади ця конституція визначала, міг обраний бути тільки по остаточнім погодженні статтів-умови поміж сторонами, що умовлялися.

Кандидат за давнім звичаєм міг відмовлятися від уряду (Бопланове оповідання, буцім того, хто відмовлявся від гетьманського уряду, вбивали на раді, безперечно, казка). В „информации“ посланцям Я. Сомка до Москви по Козелецькій раді читаємо: „Его Царскому Величеству объявить имѣють: Гетман не насильемъ самъ себя учинил Гетманом, какъ епископъ і Васюта вмещает, но всѣ вмѣстѣ мы полковники его на то упросили на совершенное гетманство; любо его на тот час по избылю милых сынов, что вскоре померли, и смутно видели, какъ с плачем просился что его от того уволили. Но имѣл на прошение всѣх полковников и черни на то позволить“⁵⁾. Одмовлявся р. 1668 в Новгородку-Сіверській Д. Многогрішний за дотепним висловом Самовидця „якъ старая дѣвка хорошого жениха“. Одмовлявся і визнавав себе за негідного гетьманського уряду і Скоропадський р. 1708⁶⁾, а так само Апостол р. 1727⁷⁾. А то кандидат на гетьмана ставив свою згоду в залежність від тої чи іншої умови. Отже Многогрішний 1669 та Самойлович 1672 р. обумовлювали свою згоду обіцянкою виборців бути вірними московському урядові.

¹⁾ Gordon, Tagebuch, II, с. 190.

²⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

³⁾ Літопис Самовидця, с. 75—76.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 86—96.

⁵⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5844/33 Малорос. Приказа, а.а. 43—44.

⁶⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, стор. 179.

⁷⁾ Додаток № 12.

Рішальний момент в обранні гетьмана на генеральній раді — це, коли приймав він військові клейноди, символ своєї влади, зокрема булаву. Так у Чигирині р. 1657 Виговському дано булаву¹⁾, йому-ж дано булаву й р. 1658 в Переяславі²⁾, булаву здобув р. 1660 Ю. Хмельницький³⁾, р. 1663 в Чигирині П. Тетеря⁴⁾ і т. ин., і т. ин. Момент прийняття булави означав, що даний кандидат „учинился гетманомъ“⁵⁾. Передавала булаву гетьманові вища старшина. Так Многогрішний „булаву и знамя у обозного и у полковниковъ принялъ“⁶⁾. Року 1672 „обозной Петръ Забѣла съ полковники, взявъ булаву гетману поднесли“⁷⁾. Але з другого боку раз-у-раз передавав булаву й інші клейноди уповноважений від сюзерена. Отже р. 1658 в Переяславі булаву царський уповноважений „отдалъ Ивану Выговскому, а сказалъ де ему, что великій государь... жалуеть тою булавою и гетманствомъ войска запорожского ево Ивана Выговского“⁸⁾. Року 1660 в Корсуню, як оповідає уповноважений польського короля Ст. Бенъовський, „Buławę, wziąwszy ią z ziemi, oddałem Imieniem I. E. Kr. Mści P. M. Młgo Chmielnickiemu“⁹⁾. На чорній раді 1663 р. „князь здавалъ з своихъ рукъ булаву и бунчукъ, подтверждаючи гетманство“¹⁰⁾. Року 1687 на раді під Коломаком, як свідчить П. Гордон, „nahm der Bojarin den Commodo-Stab (Bulawa), den Buntschug und die zarischen Fahnen, welches die Insignien der Hetmanswürde waren und übergab selbige dem neuen Hetman, der sie an einige, welche bei ihm standen, abgab“¹¹⁾. І року 1708 „князь Долгорукий вручалъ Скоропадскому войсковые клейноды“, в тім числі й булаву¹²⁾.

Року 1657 на Чигиринській раді „булава часъ немалій лежала в той радѣ“¹³⁾. Року 1672, коли обирали Самойловича, вона лежала на столі. Коли ухвалено кандидатуру Самойловича, його поставили на цей стіл і тут піднесли йому булаву¹⁴⁾. На раді 1687 р. булава й інші знаки були „auf einem kleinen mit einem reichen Teppiche bedecken Tische nie-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 11. ²⁾ Ibid., т. XV, с. 269.

³⁾ П. К. К., т. IV. Вид. III, с. 39—42.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а. 539.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁶⁾ Ibid., т. VIII, с. 97. ⁷⁾ Ibid., т. IX, с. 944—950.

⁸⁾ Ibid., т. XV, с. 269.

⁹⁾ П. К. Ком., т. IV. Видд. III, с. 39—42. Вид. 1859. „Взявши з землі булаву, від імени його Королівської Милости Пана Мого Милостивого віддав Хмельницькому“.

¹⁰⁾ Літ. Самовидця, с. 75—76. Це могла бути булава Сомка, бо Великого-Гагін казав Бруховецькому „что булава и знамя дана ему будетъ в то время, какъ онъ, Гетманъ, увидить твои великого Государя Царские пресвѣтлые очи“. Додаток № 6.

¹¹⁾ Tagebuch, II, с. 191. „взяв боярин булаву (den Commando-Stab), бунчук і царські корогви, що були за ознаку гетьманської гідності й передав їх новому гетьманові, який їх віддав кільком з тих, що стояли біля нього“.

¹²⁾ Б.-К а м е н с к і й, Исторія Малой Россіи, ч. III, с. 400.

¹³⁾ Літ. Самовидця, с. 48—51.

¹⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

derlegen“¹⁾). Року 1708 на Глухівській раді на стіл поставлено Скоропадського й тут передано йому булаву²⁾). На такий стіл садовили обох кандидатів на раді 1663 р., нарешті „на столець всадили Бруховецького, зопхнувши князя, и гетьманомъ окрикнули, давши оному булаву и бунчукъ в руки“³⁾). Лиш на раді 1660 р. булаву поклав ІО. Хмельницький на шапку на землю⁴⁾). Опріч булави передавали гетьманові й інші клейноди. За такий атрибут гетьманської влади був насамперед бунчук. Отже р. 1668 в жовтні запорозці кликали П. Дорошенка на чорну раду на Запоріжжя, кажучи „кого войско обереть, и бунчюкъ и булаву дадутъ, тотъ у насъ будетъ и гетьманомъ“⁵⁾). Бунчук був даний, серед інших клейнодів, Д. Многогрішному⁶⁾, р. 1671 — Ханенкові⁷⁾). На раді 1672 р. Самойловича „укривали“ „знамены и бунчукомъ“⁸⁾). Року 1708 бунчук на раді передано Скоропадському⁹⁾. „Краткое описаніе Малороссіи“ свідчить, що бунчук дано підчас виборів і Апостолові¹⁰⁾). На раді 1663 р., як оповідає Самовидець, рішальний момент був, коли в Сомка віднято булаву. А П. Гордон оповідає, що бійка зчинилася за бунчук і при цьому вбито бунчужного Сомка¹¹⁾). Як видно, має рацію Гордон — хоч він і не був тут „самовидцем“ — бо й В. Ейнгори доводить, що булаву для нового гетьмана надіслано з Москви тільки 2 серпня року 1663, себ-то за 1½ місяці після ради¹²⁾). Перед бунчуком після обрання Бруховецького „схияли стяги“ козацькі полки¹³⁾).

Опріч того гетьманові давали військову корогву, його вкривали щією корогвою. Отже корогву дано Многогрішному¹⁴⁾). Корогвами на раді 1663 р. вкривали Сомка¹⁵⁾ і на раді 1672 р. корогвою військовою й бунчуком вкривали Самойловича. Року 1675, коли переобрано Дорошенка в присутності запорозців, його вкривали корогвами¹⁶⁾). Нарешті корогву здобув і Скоропадський р. 1708¹⁷⁾).

¹⁾ Gordon, II, с. 190: „покладені були на маленькому, вкритому цінним килимом столі“.

²⁾ Б.-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

³⁾ Самовидець, 75—76. І в XVIII ст. при обранні Апостола полковники його „поставили на... столець“. Додаток № 12.

⁴⁾ П. К. К., т. IV. Відд. III, с. 39—42.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 103. ⁶⁾ Ibid., т. VIII, с. 100.

⁷⁾ Літ. Самовидця, с. 111.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁹⁾ Д. Бантышъ-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

¹⁰⁾ Дод. до Літсп. Самовидця, с. 312. Також додаток № 12 до нашої праці.

¹¹⁾ *Дневникъ Гордона*. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 37.

¹²⁾ „О сношеніяхъ малор. духовенств. Чт. въ М. О-вѣ 1913, II, с. 218, прим. 527.

¹³⁾ *Дневникъ Гордона*, с. 38. А втім могла бути й булава (Сомкова) на раді, бо може її розумів Гордон під тим „предводительскимъ жезломъ“, що його захопили козаки Бруховецького.

¹⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 97 та 100.

¹⁵⁾ Гордон, *Дневникъ*, с. 37.

¹⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

¹⁷⁾ Д. Бантышъ-Каменській, *Источники*, ч. II, с. 179.

М. Ханенко здобув ще бубни ¹⁾, Д. Многогрішний — шаблю ²⁾. Давали серед інших клейнодів-атрибутів гетьманської влади — ще й військовою печатку. Так її дано було р. 1672 гетьманові І. Самойловичу ³⁾, Скоропадському р. 1708 ⁴⁾, р. 1727 на генеральній раді — в Глухові — Д. Апостолові ⁵⁾.

Ці клейноди давала сюзеренна влада. Повелося це з тих часів, коли козацький старший був лиш начальником певної військової частини польської держави. От чому на пересправах до остаточної поразки козацького війська під Берестечком король міг вимагати (спираючися, як видно, на умову 1638 р) „*horągiew, co miał Chmielnicki od króla Imci, buńczuk hetmański i bębny aby oddali, które I. K. M. odda zaś temu Hetmanowie, którego im z ramienia swego naznaczy, gdyż I. K. M. zostawuje sobie podawanie hetmanów*“ ⁶⁾. І з переходом України під зверхність московського царя цареві як сюзеренові належало право давати клейноди. Робилося це, очевидно, на те, щоб одзначити залежне становище української держави. Отже ще на раді 1654 р. боярин В. Бутурлін, стверджуючи Богдана Хмельницького на гетьманстві, дав йому корогву, булаву, одяг і шапку ⁷⁾. Видавання військових клейнодів обумовлювали й статті з Московщиною. Отже, приміром, 11 розділ статтів глухівської ради 1669 р. каже: „*чтобъ съ своего Царскаго милосердія, пожаловаль, велѣль дать въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булаву, печать, литавры. Великій Государь, Его Царское Пресвѣтлое Величество, пожаловаль, велѣль быти по ихъ челобитью; присланные клейноты, знамя, булаву, печать, литавры, держать въ береженьи; а буде случится истеря, и въ то мѣсто будетъ присланъ отъ Царскаго Величества*“ ⁸⁾. Так і стаття 6 Коломацької ради 1687 р. каже, „*чтобъ съ Ихъ Государскаго милосердія даны были въ войско Гетману войсковые клейноты, знамя, булава, печать и литавры*“ й од імени царів дано обіцянку: „*а клейноты, знамя и булаву, и печать, и литавры держать въ береженьи; а буде случитца тому истеря, и въ то мѣсто присланы будутъ отъ Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества новые войсковые клейноты. И гетманъ, и старшина, и все войско Запорожское на милости Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества били челомъ и приняли то съ радостью*“ ⁹⁾. Найповніше ж визначають справу з клейнодами — булавою

¹⁾ Літ. Самовидця, с. 111.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 100.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 950.

⁴⁾ Д. Б.-Каменскій, Источники, ч. II, с. 179.

⁵⁾ Крат. опис. Малороссіи, с. 312. Дод. до Літ. Самовидця. Також додаток № 12.

⁶⁾ A Grabowski, Starożytności historyczne Polskie, ч. I, с. 323. „Корогву, що мав Хмельницький од короля його милости, бунчук гетьманський і бубни щоб віддав; їх король його милість віддасть тому гетьманові, що його від себе призначить, бо-ж його королівська милість залишає собі право давати їм гетьманів“.

⁷⁾ П. С. З., 1-е, т. I, с.с. 319—321.

⁸⁾ Д. Баянтышъ-Каменскій, „Источники Малор. исторіи“, ч. I, с. 222.

⁹⁾ Ibid., т. I, с.с. 311—312, 1858.

й корогвою статті Бруховецького в Москві р. 1665: „по смерти гетмановъ булаву и знамя большое и булаву жъ и знамя меньшее и бунчукъ и пушки до гетманскаго обиранья и для шатости малоросійскихъ жителей долженъ взять обозной войсковою и отвести къ боярину и воеводамъ, которые в то время будутъ въ Кіевѣ или въ иномъ въ которомъ малоросійскомъ городѣ. И великій государь сей статьи слушавъ указаль быть такъ какъ написана; а боярину и воеводамъ изъ Кіева булаву и знамя большое присылать къ нему великому государю къ Москвѣ“¹⁾. Очевидно, з Москви надсилалося нові клейноди, в ознаку ствердження нового гетьмана васальної української держави. Коли на раді не було надісланих для нового гетьмана нових клейнодів з Москви, українці прохали зверхню владу, щоб надіслала, ствердивши цим законність виборів і санкціонувавши їх. Отже в січні р. 1669 посланці Многогрішного „объявляли про гетмана про Демьяна, что сего боку козаки обрали его совершеннымъ гетманомъ, и били челомъ, чтобъ великій Государь пожаловаль его гетмана, какъ и прежнихъ гетмановъ, велѣль ему дати булаву и знамя“²⁾. Року 1663 після ради надіслано булаву з Москви³⁾. На раду 1669 р. корогву й булаву надіслано з Москви⁴⁾. Року 1674 на раду в Переславі булаву й корогву так само надіслали з Москви. Булава ця була „серебрянная, золочена съ чернью и съ каменья и съ бирюзы, цѣна 15 рублевъ. Великому государю челомъ удариль грузинского царевича Николая Давыдовича митрополить Епифаній, во 173 году“ (1665)⁵⁾.

Коли зверхньою владою для України була влада турецька — вона давала й свої клейноди гетьманові, що був її підданим. Так було за Дорошенка, що мав „санжаки“ — клейноди від турецького султана. Наприкінці XVII ст. претендент на українське гетьманство Петрик дістав клейноди від татар. Йому р. 1692 „Ханъ... на Коломаку даль санжак и інші знаки дари Петр (кінець документу відірвано) и говорилъ к нему такие слова: Петрѣ, даемъ тебѣ сие знаки нѣсти до войска Запорожского и городового; сие кого захочет войско все учинити гетманом, чи старого гетмана подтвердити чили теж кошевого, або тебѣ Петра брати і тот будетъ Гетманомъ“⁶⁾.

Велике значіння клейнодів, що їм надавали козаки, треба пояснювати символізмом давнього права. Клейноди означали верховну владу. От чому од Сомка одразу одступилися його козаки, скоро тільки в нього віднято бунчук чи булаву. Це видно і з того, що р. 1675 запорозці нарікали на Сірка, що той не взяв у Дорошенка клейнодів (бо це

¹⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 160.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50.

³⁾ В. Эйнгорнъ, Ор. cit. Чтения въ М. О-вѣ. 1893, II, с. 218, пр. 527.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 101.

⁵⁾ Ibid., т. VI, с. 383–385.

⁶⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 949 Моск. Стола Розряда. Стовпик 2, а. 72.

дало-б їм можливість зробити раду для обрання гетьмана)¹⁾. Року 1672 козаки, що були під Батуриним вимагали, щоб старшина з клейнодами йшла на раду обирати нового гетьмана²⁾. З цього факту наявність клейнодів є ніби-то ознака законності ради. Це доводить і такий факт: року 1673, „на Росавѣ, отъ Канева три мили, по приказу Петра Дорошенка у козаковъ была рада, а былъ на той радѣ наказной гетманъ Яковъ Лизогубъ, а Дорошенко не былъ; а прислалъ съ братомъ своимъ съ Андрюшкою войсковые знамена“³⁾. Отже наявність корогов визначала законність ради. Так було і в попередній добі. Отже р. 1636 – „неприпущені до ради козаки (виписчики. Л. О.) вхопили корогву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду“⁴⁾.

В акті обрання гетьмана українського важливу роль відіграв уповноважений зверхньої влади, що, як ми вже говорили були, раз-у-раз передавав гетьманові булаву й інші військові клейноди, санкціонуючи таким чином обрання. Присутности уповноваженого на генеральній раді при обранні гетьмана вимагають з писаних законів лиш статті 1665 р., які за умову обрання ставлять, щоб рада відбулася „при особѣ отъ престола Его Государского присланной“⁵⁾. Хто-ж були ці особи від престола? Року 1658 в Переяславі це був окольничий і оружейничий Б. Хитрово⁶⁾. Року 1659 в Переяславі на раді, що обрала Ю. Хмельницького, уповноважені від московського уряду — „ближній бояринъ и намѣстникъ Казанскій князь Алексѣй Никитичъ Трубецкой, бояринъ и намѣстникъ Бѣлоозерскій Василій Борисовичъ Шереметьевъ, окольничій и намѣстникъ Бѣлогородскій князь Григорій Григорьевичъ Ромодановской, діаки думный Ларіонъ Лопухинъ да Федоръ Грибоѣдовъ“⁷⁾. На раді 1663 р. під Ніженем уповноваженим од Москви був окольничий князь Данило Великого-Гагін, а „въ товарищахъ“ стольник Кирило Хлопов та дяк І. Фомін. На раді 1669 р. був кн. Г. Г. Ромодановський, боярин і намісник Білгородський, стольник і полковник і намісник Серпуховський А. С. Матвеев та дяк Г. Богданов⁸⁾. Року 1672 на генеральній раді був той-же боярин і намісник Білгородський кн. Г. Г. Ромодановський і А. С. Матвеев — на цей раз вже в ранзі думного дворянина й намісника Мединського та дяк І. Євстафьев⁹⁾. На раді 1687 р. московський уряд офіційно репрезентували — „ближній бояринъ и большаго полка

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 289.

²⁾ Ibid., т. IX, с. 898.

³⁾ Ibid., т. XI, с. 271.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, с. 230. Про військові клейноди згадано навіть в таємному указі кн. Шаховському р. 1734: „Клейноты, данные прежнимъ гетманомъ і особливо Гетману Апостолу содержатъ так какъ нынѣ оныя по указу нашему содержатся“. Кн. № 79/1805, Малор. Експед. Сената, а. 323.

⁵⁾ Собр. Г. Гр. и Дол., т. IV, с. 160.

⁶⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источ. ч. I, с. 90.

⁷⁾ С. Г. Гр. и Дол., т. IV, с.с. 49—50.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 72.

⁹⁾ Ibid., т. IX, с. 860—61.

дворовый воевода и Царственныя большія печати и Государственные великихъ и посольскихъ дѣлъ оберегатель и намѣстникъ Новгородской князь Василій Васильевичъ Голицынъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Псковской Алексѣй Семеновичъ Шейнъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Черниговской князь Володиміръ Дмитріевичъ Долгоруковъ, ближній бояринъ и воевода и намѣстникъ Бѣлогородской князь Костянтинъ Осиповичъ Щербатово, окольничій и воевода... князь Данила Аѳанасьевичъ Борятинской, ближній окольничій и воевода и намѣстникъ Серпуховской Ведениктъ Андреевичъ Змѣевъ, думный дворянинъ и воевода Иванъ Юрьевичъ Левонтьевъ, думный генераль Агей Алексѣевичъ Шепелевъ, стольникъ и воевода князь Борисъ Евѳимьевичъ Мышецкой, думный дьякъ Емельянъ Игнатъевичъ Украинцовъ и дьяки тѣхъ розрядовъ, полковъ своихъ ихъ Царского пресвѣтлого Величества со многочисленными конными и пѣшими людьми“¹⁾. Нарешті року 1708 був од російського уряду „Ближній бояринъ и намѣстникъ Ростовскій, князь Григорій Ѳедоровичъ Долгоруковъ... да при немъ, ближнемъ стольникѣ, посланы посольскаго приказу Дьякъ Михаилъ Родостамовъ, да для письма два человекъ подьячихъ“²⁾. При обраннях-же Апостола і Розумовського російський уряд репрезентували видатні тогочасні урядовці — Наумов та Гендриков. І від Польщі на радах Правобережної України за представників уповноважених були особи високих рангів. Отже коли переобирано р. 1660 Ю. Хмельницького, ми бачили Ст. Бенъовського воеводу Чернігівського. А року 1671 Ханенкові дає клейноди великий коронний гетьман Ян Собеський³⁾. Отже й тут і там бачимо поміж представників зверхньої влади осіб найвищих рангів тогочасних держав — адже саме такою була на Московщині ранга боярина. А дальшу — також високу рангу — окольничого бачимо лиш двічі поміж московських уповноважених на українських генеральних радах. Треба вказати, що, коли ранга уповноваженого була невисока, Військо Запорозьке могло не визнати його й зрозуміти надіслання його як образу собі. Саме так було року 1663, коли гетьманові Тетері мав передати булаву молодий покоєвий польського короля Ів. Мазепа. Старшина козацька й гетьман відмовлялися прийняти клейноди від особи такого малого рангу⁴⁾. При цім треба вказати, що уповноважений зверхньої влади виступав на раді як спеціально для даної справи делегована людина, з дорученням її — зверхню владу — на даній раді репрезентувати. В иншій разі, як це було, приміром, на раді під Ніженем в квітні р. 1661, коли був присутній той-же князь Г. Г. Ромодановський, що був на радах 1669 та 1672 р.р. та стольник С. Змеев — але ці особи не були спеці-

¹⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, с. 546.

²⁾ Б.-Каменскій, „Источники“, ч. II, с. 177. 1858.

³⁾ Т. Корзон, *Op. cit.*, т. II, с. 419.

⁴⁾ Уманецъ, Гетманъ Мазепа, с. 11.

яльно делеговані на дану раду — рада ухвалила — „уśовѣтовали есмо о томъ, что намъ самѣмъ безъ вѣдома вашего царского пресвѣтлого величества не мошно гетмана между собою обрати“. Через це прохали „милость показать“ „и намъ противъ обычаю давного нашего, того гетмана обратъ, кого все войско любить, и к намъ на избраніе гетмана прислати отъ боку своего того, кого ваше царское.. величество изволить, и чтобъ войску объявилъ премногую милость“¹⁾. Року 1662 влітку мала відбутися рада в Зінькові. На ню прибула лиш частина козацьких полків. Наказний гетьман Сомко, що не приїхав на цю раду, між иншим пояснював своє небажання приїхати на раду тим, що в царськiм указі говорилося за те, що раду переведуть кн. Куракін та кн. Волконський (тодішній Переяславський воевода), а прибув на ню кн. Ромодановський²⁾. Цим вказував він на те, що уповноваження Ромодановського перевести раду — сумнівні. І року 1672 старшина не наважилася робити раду, якої вимагали рядові козаки, не дочекавшись кн. Ромодановського³⁾.

Уповноважений на раді оголошував про дозвіл царя обрати нового гетьмана. Так було, приміром, на раді в Переяславі 1658 р.⁴⁾, р. 1660 в Корсуню⁵⁾, на раді 1672 р.⁶⁾, р. 1687⁷⁾.

Він від імени московського уряду провадив пересправи з українською державою, що репрезентував її зверхній орган — генеральна рада, — про зміст статтів-умов України-Гетьманщини з російською державою. Про це ми вже вище писали.

Звичайно, цей уповноважений представник мав великий фактичний вплив на обрання й визначення кандидата на гетьманство. От чому р. 1662 скаржився Яким Сомко „А окольничей де и воевода князь Григорей Григорьевичъ Ромодановской, стакався съ Меѳодіємъ епискупомъ и съ полковникомъ Нѣжинскимъ Васильемъ Золотаренкомъ, хотять обратъ въ гетманы хто имъ любъ; а кого чернь въ гетманы обираеть, того окольничей на гетманство не обираеть“⁸⁾. Той-же Я. Сомко влітку того-ж року скаржився, що „нынѣ де намъ стало не до рад, хотя окольничей і воевода Григорей Григорьевичъ Ромодановской со всею радою выбери кого-нибудь, и он ихъ выбору не прочъ; і в гетманех быть нехочет“⁹⁾. Року 1672 був царський наказ кн. Г. Ромодановському не до-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 56, 58.

²⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 475 Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 465—469.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 16.

⁵⁾ П. К. Ком. т. IV. 3, с.с. 37—38.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 944—950.

⁷⁾ Gordon, Tagebuch, II, с. 190.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 126.

⁹⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 468 Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 500—501.

пускати, щоб на гетьманство обрали Ів. Сірка ¹⁾. А в XVIII ст. в секретнім наказі Наумову це вже російський уряд пише цілком отверто: „Хотя въ Его Императорского величества грамотѣ, с ним Федором посланной къ Малороссійскому народу, и в данной ему инструкціи во 2-м пункте написано, что Его Императорское величество указаль в Малой Россіи гетмана выбрать по прежнему обыкновенію, однако ж сіе от того Малороссійского народа избрание написано для лица. А в самом дѣле Его Императорскаго величества соизволение быть гетманомъ Миргородскому полковнику Данилу Апостолу; і чаемо, что от народу не іной кто, но онъ Апостоль по старшенству і по заслугамъ і ради имѣющаго ево у нихъ кредиту избранъ будетъ. 2. І ему Федору Наумову, прибывъ в Глуховъ, і объявля о семъ указъ і разославъ для объявленія того ж по полкамъ, смотрѣть і развѣдывать, — ево ль Данила Апостола в гетманы народ будет избирать. Ежели ж бы нѣкоторые із того народа о іномъ комъ намереніе імѣли в гетманы обирать, въ такомъ случаѣ ему Наумову того предостерегать, і путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево Данила Апостола, а не іного кого в гетманы народ избрал. І какъ ево ізберуть, і то избрание, яко по воли Его Императорского величества учиненное, принять і в том поступать против інструкціи 5 да 6 пунктевъ. 3. А какъ приѣдет в Глухов Миргородской полковникъ Данило Апостоль, і ему объявить секретно, что Его Императорское величество, по высокой своей милости, указаль его Апостола, а не іного кого в гетманы обирать; і что б онъ служиль Его Императорскому величеству вѣрно і непоколѣбимо. 4. Ежели (паче чаяния) старшина і народъ Малороссійской Миргородского полковника Данила Апостола в гетманы обирать не стануть, а будутъ выбирать іного кого по своей воли, і ему Наумову того учинить не допустить, і то обраніе под каким пристойным претекстомъ остановать: і писать къ Его Императорскому величеству в Коллегию Иностранныхъ дѣл“ ²⁾.

Після того як кандидат на гетьманство здобував військові, державні регалії й таким чином ставав гетьманом, відбувалася присяга його на вірність сюзеренній владі, за спеціальним текстом, що-разу надсиланим з Москви (більшість текстів присяги гетьмана українського додавалося в акті обрання до тексту статтів-умов з Московщиною). Ми не будемо тут наводити даних за текст присяги гетьмана. Зазначимо лиш, що присяги новообраного гетьмана вимагала й Острозька умова з Польщею ³⁾. До присяги приводило присутне на раді вище українське духовництво. Його відмовлення привести до присяги могло значно ускладнити хід подій на раді. Так було на Козелецькій раді 1662 р., коли єпископ Методій був одмовився „привести къ вѣрѣ“ й лиш на другий

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 892.

²⁾ Моск. Древлехранилище кн. 79—1806 Малорос. експед. Сенату, а.а. 20—23.

³⁾ Літоп. С. Величка, т. II, с. 267. К. 1851.

день, після умовлянь, погодився на це ¹⁾. Инколи присягали й новообраному гетьманові — приміром, коли вірити Самовидцеві, Я. Сомкові в Козельці 1662 р. ²⁾.

Обрання затверджувала царська жалувана грамота з затвердженням на гетьманстві новообраного гетьмана. Инколи таку царську грамоту-санкцію виборів читано потім по різних містах України-Гетьманщини. Так було після обрання Мазепи. Царську грамоту читали в Чернігові „при собраніи старшины полковой і всего собранного всенародного товаришства и городского чину людей“, потім у Переяславі й по інших містах та селах України ³⁾. А втім мабуть це оголошування санкції зверхньої влади є очевидно новина запроваджена 1687 р., до цього про це даних немає. Низка статтів вимагають, щоб новообраний гетьман їздив до Москви „видѣти его Государскіе пресвѣтлые очи“ й тут здобував собі затвердження — царську жалувану грамоту на гетьманство (розділ 4-й статтів Богдана Хмельницького, 4-й статтів Ю. Хмельницького; це говорять статті 1665 р. Бруховецькому в Москві... Аж останні статті „рѣшительные пункты“ 1728 р. кажуть, що гетьманові „пріѣзжать къ Его Императорскому Величеству для конфирмаціи и Его Императорское Величество пожалуетъ ему Гетману клейноты и на Гетманство жалованную грамоту“ ⁴⁾). А втім *de facto* ніхто з гетьманів до Москви по потвердження не їздив. Навіть подорож Бруховецького в 1665 р. до Москви мала іншу мету, бо в день обрання на раді 1663 р. „гетьман здобув від окольничого царську грамоту, написану на пергаменті золотими літерами“ ⁵⁾... І при інших обраннях тут-же читалося царську жалувану грамоту на гетьманство. Отже р. 1658 на раді в Переяславі „наша царского величества на подтверженъе его гетманства и на всякіе войсковые права жалованная грамота дана“ ⁶⁾. Року 1672 після обрання Г. Г. Ромодановський передав Самойловичу жалувану грамоту на гетманство ⁷⁾...; і статті Острозької Комісії з Польщею містять постанову „чтобы новоизбранный гетманъ на будущія времена всегда былъ Его Королевскою милостью утверждаемъ, и получалъ благословеніе по учиненіи присяги на вѣрность“ ⁸⁾. І лиш жердевські статті 1659 р. — про-

¹⁾ А. Востоковъ, „Козелецкая рада 1662 г.“, К. Стар. 1887 р. № 2, с.с. 276—277. Про це писали в „информации“ до Москви — „присягли есмя (після обрання Сомка) вашему царскому величеству на вѣрную службу пред святымъ евангелиемъ; которой присяги епископъ самъ слуша и з другимъ духовенством. С которой присяги и списки вашему царскому величеству с протопопом Киевским послали“... Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 5844/33, Малор. Приказа, а. 43—44.

²⁾ Літопис Самовидця, с. 65.

³⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ 1688 р. № 2.

⁴⁾ П. С. З., т. VIII, с. 76.

⁵⁾ П. Гордон, Дневникъ. Чт. М. О-ва 1892, III, с. 38.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 17. ⁷⁾ Ibid., т. IX, стор. 950.

⁸⁾ Літопись Величка, т. II, с. 267. К. 1851.

ект закону, що його не прийняла Росія й що сили закону не здобув, в артикулі 5 кажуть: „Въ обиранью Гетмана абы намъ самимъ, такъ старшимъ, яко и меньшимъ, вольная была, кого войско улюбитъ, элекція, до которой прочь войсковыхъ нашихъ людей, абы никто не належалъ, а новообранный Гетманъ съ вѣдомомъ, всѣ старшины и чернь, до Его Царского Величества о подтвержденіи маеть высылати своихъ пословъ, что не маеть отъ Его Царскаго Величества заборонено“¹⁾. Тут, як видно „заборонено“, скасовано не могло бути обрання. Московщина, як гадали складачі Жердевських статтів, не мала права скасувати наслідки обрання. Звичайно, вона на це не пішла.

Законність обрання гетьмана ставилася в звязок з тим, чи давав дозвіл на обрання московський уряд. Право козацької держави обирати гетьмана стверджують усі статті-умови з Росією. А втім на організацію цього обрання в кожному конкретнім випадкові треба було мати дозвіл Москви. Ще в-осени 1658 р. наказний гетьман Виговського Скоробагатко, Переяславський полковник Т. Цецура... казали кн. Ромодановському, що добре було-б, коли-б цар „изволил прислать к ним бояр и учинить имъ суполную раду о гетмане и о своих великого Государя дѣлах“²⁾... Мова тут, певна річ, про дозвіл на таку раду.

В листі до царя 31 травня 1658 р. кошовий гетьман Я. Барабаш писав між иншим, що стольник Алфімов казав йому „чтоб я радъ самъ не чинилъ и бунтовъ никаких не всчинал без воли Вашего Царского Величества. И я того дѣла, убей меня Боже з душою и с тѣломъ, не хочу всчинить“³⁾. Що Барабаш дуже й дуже хтів „всчинати“ цю справу, що він бився за чорну раду — ми добре знаємо. Але тут він мусів рахуватися з російським поглядом на цю справу. 8 квітня р. 1661 наказний гетьман Я. Сомко писав: „А что ваше царское пресвѣтлое величество пожаловалъ насъ грамотою, чтобъ мы обрали межъ собою гетмана, учинивъ раду и договоръ о всякихъ добрыхъ дѣлѣхъ вашего царского пресвѣтлого величества, и о томъ бы къ вашему царскому пресвѣтлому величеству отписать, и та рада еще не стала, потому что близко праздникъ пресвѣтлого Воскресенія Христова пришелъ“⁴⁾. Таким чином цар „пожаловалъ.. грамотою“, дозволив обирати гетьмана. От чому на раді 1661 р. під Ніженем „усовѣтовали... о томъ, что намъ самѣмъ безъ вѣдома вашего царского пресвѣтлого величества не можно гетмана между собою обрати“⁵⁾. А московський уряд відповів, що „о обраніи гетманскомъ и при комъ вамъ гетмана обирать, нашъ... указъ будетъ къ вамъ впредь“⁶⁾. 3 квітня 1662 р. писав до Москви Переяславський воевода Б. Мишецький, що наказний гетьман Я. Сомко

¹⁾ Д. Б. - Каменскій, „Источники Мал. исторіи“, ч. I, с. 102. 1858.

²⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 429 Білгородськ. Стола Розряда, а. 167.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 407 Білгор. Стола Розряда, а. 96.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 50.

⁵⁾ Ibid., т. V, с. 58. ⁶⁾ Ibid., с. 62.

писав до полковників „чтоб имъ по совѣту учинить меж себя на семь боку Днепра раду и с'ѣхатца всѣмъ в Козелець. А учинити б имъ раду на том, чтоб у них быть на семь боку Днепра кому одному старшиною и одново б имъ ково слушать“. Воевода „гетману Якиму Сомку говорил, чтоб он без твоево великого Государя указу на раду полковников и старшины и черни не збирал и о радѣ б писал к тебѣ великому Государю. И он Яким мнѣ холопу твоему говорил, что имъ рады на семь боку меж собою не учинить нелзя, потому что инья полки цѣлыя, а инья выбиты. А в приход де неприятельской ништо никово не слушает а друг другу не помагает. А как де учинят раду и на раде оберут меж себя старшину и меж ими де будетъ совѣтъ и единодушно тебѣ великому Государю служить и другъ другу помогать будутъ, а непослушания ни от ково небудетъ. А какъ де Государь они раду меж себя учинят и ково старшиною оберутъ и они де об указе к тебѣ великому Государю писать станут“¹⁾. Сомко тут підносить важливу принципову справу. Москва має лиш санкціонувати („указъ“ після обрання є лиш санкція), це є позиція Жердевських статтів, позиція, що її Москва не прийняла. В Козельці зустрілися протилежні погляди на можливість скликати раду без згоди й дозволу російського уряду: „епискуп (Методій) говорил ему Якиму Самку, что (о) обирање гетманском послали они битъ челом к тебѣ великому Государю и чтоб до твоего великого Государя указу совершенного гетмана им не выбирать, и тѣм бы тебя великого Государя не прогнѣвать. И Яким де Самко ему епископу сказал: хотя де ты великій Государь и гнѣвайся, а без гетмана быть не мочно, что всѣ не слушают; и они де высвободят себя изъ неволи“²⁾... У Сомка й тут яскрава тенденція тлумачити раду й обрання гетьмана як внутрішню справу Гетьманщини. Але сила була на боці Росії, вона гнівалася, що Сомко скликав раду, не попередивши московський уряд. Цей останній писав: „А нынѣ ты, гетманъ, не дожидаясь, против челобитья своего (як видно після ніженської ради 1661 р., що його ми допіру цитували) отъ насъ великаго государя милостивого указу... смѣль дерзнуть учинился гетманомъ... самоизволомъ, забывъ нашу великаго государя милость и жалованье“³⁾. Як відомо, наказний гетьман мусів поступитися, обрання його у „совершенні“ гетьмани не набуло правної сили й йому довелося їхати на раду в Ніжені, що її в наступнім році вже й дозволила й скликала Москва. Росія й далі стежить за тим, щоб ради не збиралися по-за її дозволом. В грамоті від 7 липня р. 1667 цар пише українській старшині „хотите Раду чинить без нашего, Великого Государя, Указу, а съ какою мыслию, и бояре наши и Гетманъ, и воеводы, того Вашего совѣту къ намъ, Великому Государю, не пишутъ, и отъ

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р. С. Ф. С. Р. Столб. № 440 Білгородськ. Стола Разряда, в. а. 216–217.

²⁾ Ibid., Столб. № 475, в. 491.

³⁾ А. Востоковъ, Козелецкая рада 1662 г. К. Стар. 1887 р., № 2, с. 283; див. також літ. Самовидця, с. 65.

васъ самихъ вѣдомости нѣтъ“¹⁾). Через це в червні 1672 р. на вимогу козаків розпочати обрання гетьмана старшина відповіла, що „безъ... великого государя указу... къ нимъ въ поле на раду не поѣдутъ“²⁾). Року-ж 1676 в березні маємо грамоту до кошового отамана І. Сірка й запорозців, щоб вони не гадали обирати нового гетьмана без згоди Москви, не влаштовували „свосвольныхъ радъ“³⁾). Це було відгуком на переобрання 1675 р. Дорошенка в присутності запорозців і донців, як гетьмана підвладного Росії. На цю раду й на це переобрання Росія згоди не давала.

Окрім обрання гетьмана на козацьких радах відбувалося й зречення його від свого уряду, або його примусово скидала з уряду рада. Отже приміром на раді на Росаві 1637 р. гетьман Тимиленко „положив булаву і комишину, ударив чолом всьому війську... і пішов з ради“⁴⁾). Але його було знов тут-же обрано. Року 1657 в листопаді в розділі 5-му статтів, що їх подали в Москві січові посланці є вимога „чтобъ тотъ Иванъ Выговскій передъ вашими царского величества присланными въ войско Запорожское въ радѣ положилъ всѣ sprawy войсковые, привілія прежніе и нынѣшніе вашего царского величества и пунта, также булавы, знамена, бунчуки, бубны, также пушки, и все, что принадлежитъ войску Запорожскому, чѣмъ владѣлъ небожикъ гетманъ Богданъ Хмельницкій. Также и иные полковники по тому жъ бы положили знаки и всѣ принадлежности войсковые“⁵⁾). Року 1658 зрікався гетьманування І. Виговський на раді в Корсуню⁶⁾). В жовтні 1659 р. Виговському таки довелося скласти з себе гетьманський уряд на чорній-козацькій раді під Германівкою й віддати булаву та бунчук⁷⁾). „Co gdy, писав Виговський польському королеві, у w generalney ich przy obieraniu nowego Hetmana proclamatum est radzie: Insignia to iest булаву у бунчук przez przybyłą do mnie oddałem starszyne“⁸⁾). На раді 1660 р. в Корсуню зрікався гетьманства Ю. Хмельницький „położywszy na czarce na siemi булавę, со iest signum u nich abrenuntiationis, rzekł kilka słow do Czerni“⁹⁾). Року 1666 в лютому клав, зрікаючися гетьманства, булаву П. Дорошенко¹⁰⁾). Юри-

¹⁾ Д. Б. - Каменскій, „Источники“, ч. I, с. 182.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 898.

³⁾ Ibid., т. XII, с. 537—541.

⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 240—241.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., дод. до т. VII, с. 193.

⁶⁾ Ibid., дод. до VII, с. 206, 229; т. IV, с. 36.

⁷⁾ П. К. К., т. III, 3, с.с. 377—378—381.

⁸⁾ Ibid., т. III, 3, с. 352. „Коли було оголошено і в генеральній їх при обранні нового гетьмана раді, знаки тоб-то булаву і бунчук, віддав через прибувшу до мене старшину“.

⁹⁾ Ibid., т. IV, 3, с. 39—42. „Поклавши на шапку на землю булаву, що є у них ознакою зречення, сказав кілька слів до черни“.

¹⁰⁾ Соловьевъ, Ист. Росіи, т. XI, с. 247.

дичний момент, що рішав справу, був той, коли гетьман клав булаву. Так зробив Ю. Хмельницький у Корсуню, і Беньовський зазначив, що це є „у них ознакою зречення“, так зробив був той-же Ю. Хмельницький у Чигирині 1657 р. При цім гетьман вклонявся й дякував військові за честь гетьманування. Отже в Чигирині 1657 р. Ю. Хмельницький прелімінарно обраний на старшинській раді — на раді генеральній „учинилъ подякуван'я от родича своего за урядъ гетманства и поклонилъся усему войску, и положилъ булаву и бунчукъ в той радѣ и, поклонившися, отойшолъ в свѣтлицю“¹⁾. Року 1663 в Чигирині „на той де, Государь, раде Юрас Хмелницкой гетманство здал“ писав в січні того-ж року до Москви Я. Сомко²⁾. Року 1669 „за урядъ поклонилъся“ Суховій, зрікаючися гетьманування³⁾. У 1674 р. в Переяславі „билъ челомъ“ військові й поклав, зрікаючися влади, клейноди надані від короля польського гетьман М. Ханенко⁴⁾. Вже в кінці XVII ст. претендент на гетьманство Петрик писав на Запоріжжя, що „какъ ханъ с ордами і онъ Петрушка будут в Каменном Затоне, и он де Петрушка тогда войску булаву і клейноты войсковые положить і имъ де волно кого хотять Гетманом, опричь ево Петрушки, іного наставить“⁵⁾.

Рада могла зречення й не прийняти й знову потвердити гетьмана на його уряді. Де їге було це переобранням його. Так перебрано було р. 1637 Томиленка в Переяславі, в Корсуню 1658 р. І. Виговського, оскільки булаву знову повернуто було йому (а могли-б назвати й інші кандидатури), в Корсуню 1660 р. Ю. Хмельницького...

Як було-б у такому випадкові, коли-б гетьман на вимогу ради одмовився покласти булаву — зречтися гетьманування? На шумливій запорозькій раді його одразу скидали. У васальній, залежній від сторонньої сюзеренної влади — Україні-Гетьманщині гетьман був не тільки обранець ради, — з нього був ще представник української влади, що його затвердила Російська держава. Москва затверджувала вибори ради, вона давала згоду на даного кандидата, з ним мала вона складні й важливі політичні стосунки, — тому не в її інтересах було дозволяти часті зміни гетьманів, які можливі були-б при праві генеральної ради скидати з уряду гетьманського. От чому трохи не в усіх статтях умов з Гетьманщиною проводила вона заборону скидати гетьмана без її згоди. От чому ряд артикулів „пактів“ з Московією кажуть про заборону змінити гетьмана без згоди Московщини. Отже розділ 7 статтів Ю. Хмельницького 1659 р. каже: „который гетманъ, по указу Царского Величества, а по обранію всего войска учинится в войскѣ гетманомъ; а послѣ того учинится в какой проступкѣ и войску, без указа Царскаго величества,

¹⁾ Лѣтопись Самовидца, с.с. 48—51, К. 1878.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 499 Білгор. Стола Розряда, а. 126.

³⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, с. 44.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи фонду Міністерства Закорд. Справ. 1874 р. № 15, а.а. 11—18.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 949 Московськ. Стола Розряда. Словпєцъ 2, а. 763.

самим гетмана не перемѣнять“¹⁾. Значить царський уповноважений на раді 1659 р. виконав наказ, що мав він од зверхньої влади — коли „черкаси“ прохатимуть дозволу „перемѣнять гетмана“ за „какую проступку“, — слід „говорить накрѣпко“, що „однолично безъ указу царского величества не перемѣнять“²⁾. Стаття 20 1669 р. каже: „Буде гетманъ какую проступку учинить, опричь измѣны, а его безъ указа Великаго Государя Его Царскаго пресвѣтлаго Величества не перемѣнять, а укажетъ великій Государь сыскать и по сыску указъ учинить по ихъ праву. И гетманъ и старшина, и козаки приговорили сей статѣ быть такъ“³⁾. Артикул 6-й 1674 р. повторює дослівно статтю 20-ту 1669 р.⁴⁾. У статтях Мазепи 1687 р. розділ 14-й каже „Буде гетманъ какую проступку учинить, опричь измѣны, и его безъ указу великих Государей ихъ Царскаго Величества неперемѣнять, а укажутъ великіе Государи о томъ сыскать, и по сыску указъ учинить по ихъ правамъ; какъ же и Гетману старшины Генеральной без воли и указу ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества не описавъ бы о томъ къ нимъ Великимъ Государемъ съ уряду не перемѣнять же, а естли которая старшина предъ великими Государями предъ ихъ Царскимъ Пресвѣтлымъ Величествомъ обявитца в какой винности, такъ же и к нему Гетману в какомъ непослушаніи, и о томъ ему Гетману писать к нимъ Великимъ Государямъ и къ великой Государынѣ къ ихъ Царскому Пресвѣтлому Величеству и ихъ Царскаго Величества указъ о томъ присланъ к нему будетъ. И гетманъ и старшина и все войско Запорожское тотъ ихъ Государской указъ приняли и обѣщались содержать твердо“⁵⁾. Навіть в артикулі 2-му „рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р., коли досить важко було уявити собі, що на Україні може статися якийсь важливий державний акт без згоди петербурзького уряду, застерѣжено спеціально, що гетьмана „не отставливать“⁶⁾. De facto гетьманів на Україні таки „отставливали“, але робили це не на демократичній відкритій генеральній раді, а шляхом таємних змов старшини, причому за casus для перевороту була „зрада“ гетьмана цареві московському. Таку „зраду“ знайшли року 1672 в поведінці гетьмана Многогрішного, таку „зраду“ знайшли 1687 р. і в поведінці гетьмана Самойловича. винного перед російським урядом хіба в тім, що дуже чутливо ставився до втручання його у внутрішні справи України — Гетьманщини.

Знаємо проекти того, щоб рада генеральна обирала гетьмана на якийсь певний, більше-менше коротенький термін. Автором одного з таких проектів був Ю. Крижанич. Він у своїм „Путномъ Описаніи“ писав

¹⁾ Собр. Гос. Гр. и Дог., т. IV, стор. 55–56.

²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 329.

³⁾ С. Г. Грам. и Дог., т. IV, с. 239.

⁴⁾ Ibid., с. 306.

⁵⁾ Д. Б. - Каменскій, „Источники“, ч. I, 314.

⁶⁾ П. С. З., 1-е т. VIII, с. 76.

„потребно есть стеречи, чтобъ отселе ни единый гетманъ до смерти не поставлялся, но токмо на три или два лѣта“... Царський боярин на раді (1659 р.) має говорити: „Царское величество узналъ есть, что сего всего преминувшего смятения примѣръ і вина есть до смерти гетманства, понеже когда гетманство не бы б было по смерть, никогда б Выговской не начал бы с царским величествомъ о царство борити. Того ради, чтоб и отселе прежде не нашол се кто-нибудь, которому б похотѣлось царствовать и он ради того почал народ громити, землю пустошити и крестьянство искореняти, како Выговской чинил есть. Ради того, реку, гетманы уже не будутъ по смерть, но трилѣтныя“¹⁾.

Так само має говорити за Крижаничем на майбутній раді царський представник, що „Ивана паки Беспалого царское величество имянуеть и поставляет гетманом на сия три годы... Вы паки, которые первые прегрешили и ныне покаялися есте, не за тяжко примите, что не с вашей стороны гетман обираетца, понеже, а если б то учинили, сия другая сторона, еще пуше и слушнее тужила бы. Немошно есть всѣмъ на едино время угодити. Имѣйте терпѣніе: придет и ваше время по сихъ трех лѣтах“²⁾. Тут досить курйозно Крижанич розуміє обрання; адже цар „имянуеть и поставляет гетманом“. І інструкція польським послам на Острозьку Комісію датована 30 березня р. 1670 в артикулі 21-му каже „И то слушне, абы Гетманъ Запорожскій не былъ тилко до трохъ лѣтъ, которого маеть обѣрати само-жь войско“³⁾.

Були, як видно, спроби й зовсім позбавити генеральну раду права обирати гетьмана. Отже року 1669 прапорщик Осип Соболев свідчив, що за умовою з турецькими послами вирішено: „Дорошенку быть гетманомъ по смерть, а по немъ сыну и внуку ево безперемени и никаких радъ безъ вѣдома турецкого царя не заводитъ“⁴⁾. А в листі від 26 серпня 1669 р. до Многогрішного гетьман М. Ханенко пише, скаржучися на П. Дорошенка: „Самъ милость твоя розсудити можешь і возможно ли то, чего никогда въ войскѣ запорожскомъ не бывало, чтобъ гетманы на вѣчное себѣ панство у окрестныхъ монарховъ выправляли“⁵⁾ (як видно, натяк на умову з Туреччиною). Спроби зробити уряд гетьманський діличним (їх робив ще перед смертю Б. Хмельницький, а р. 1764 невдало хотів повторити К. Розумовський) успіху не мали.

Чи міг без ради генеральної московський уряд скинути гетьмана? В грамоті до Многогрішного від 28. II. 1672 р. він це категорично заперечує — „того мы великій государь, наше царское величество, никогда

¹⁾ Бѣлокуровъ, Ю. Крижаничъ въ Россіи. Чт. въ М. О-вѣ 1903, III, с. 37. Далі Крижанич каже про користь цього для українських „служилихъ людей“, багато з яких т. ч. здобудуть гетьманський уряд.

²⁾ Ibid., с. 38. ³⁾ Лѣт. С. Величка, т. II, с. 248.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 138.

⁵⁾ Ibid., т. IX, с. 45.

не учинимъ, щобъ безъ челобиття и безъ прошенія всего войска запорожского и безъ рады войсковою учинили кого гетманомъ и по смерти твоей, не толко при животъ твоємъ“¹⁾. В березні 1673 р. гетьман Самойлович у розмові з подьячим Семеном Щоголевым казав: „Что онъ гетманъ не вѣчной: до указу великого государя и до ласки войсковою“²⁾. Друге — неласка військова — могла виявитися юридично на генеральних радах, яких не скликалося й фактично — від старшини козацької. Перше — указ царський — ніколи *de jure* не був за підставу для скинення гетьмана, Тільки в кінці автономії української Розумовського звільнено царським указом. Але це були вже часи, коли не треба було рахуватися з можливістю протесту супроти втручань в українські „права й вольності“. Фактично-ж і в XVII ст. всяке скинення з уряду гетьмана відбувалося, якщо не за указом, так за мовчазною згодою Москви. В своїм внутрішнім листуванні московські державні люди могли ставити питання отвертіше й цілком припускати примусове скинення гетьмана. Отже в листі до Шакловітого після скинення Самойловича Голіцин, виправдуючися, що скинуто гетьмана без розиску, писав: „Коли ужъ разсудить не могутъ (на Москві. Л. О.) и они бъ взяли себе в примѣръ Турскаго султана, который то учинилъ назадъ тому два года: однимъ лѣтомъ перемѣнилъ двухъ хановъ по татарскому челобиттю, не розыскивая; только тому радъ былъ, что они были у него въ послушаніи и бунта никакого не учинили. Не мудро бъ и намъ перемѣнить, только посмотрѣли бъ что изъ того родилось“³⁾.

IX.

Обрання на генеральній раді вищої старшини. Право цього інститута скидати старшину з урядів.

Опріч гетьмана на генеральних радах раз-у-раз вибиралося й вищу старшину Війська Запорозького. Так було на раді 15 липня 1621 р. в Сухій Діброві, де було обрано низку військових старшин⁴⁾. Р. 1632 „на місце Кулаги гетьманом обрали малопомітного Андрія Дідченка. Разом з гетьманом козаки змінили й старшину⁵⁾. Так було і тоді, коли Військо Запорозьке стало державним організмом. Отож на Чигиринській раді 1657 р. „Выговській писарь за писарство подякованне чинилъ, а обозній Носачъ корсунській за урядъ обозництва“⁶⁾. Низку нової генеральної старшини обрала генеральна рада 1659 р. в Переяславі⁷⁾. На раді 1660 р. в Корсуню було переобрано генерального обозного

¹⁾ Ibid., т. IX, с. 661.

²⁾ Ibid., т. XI, с. 193.

³⁾ Соловьевъ, Ист. Рос., т. XIV, с. 1015. Вид. Общ. Пользы.

⁴⁾ Акад. Н. Василенко, Очерки, с. 291. ⁵⁾ Ibid., с. 371.

⁶⁾ Самовидецъ, с. 48—51.

⁷⁾ Собр. Г. Гр. и Дог., т. IV, с. 59.

Носача¹⁾. На тій-же раді 22 листопада „uczyniwszy, пише С. Беньовський, *wprzod cointelligentią z Pułkownikami, znowu wszedłem do Rady, gdzie emissary z namowy moiey upominali się aby Semen (Голухівський генер. писар. Л. О.) zarazem położył pieczęć y żeby P. Teterze była oddana... musiał ją tedy zarazem położyć, a ia za prosbą Hetmańską y wszystkich Pułkownikow oddałem ją in speciem renuenti P. Teterze“²⁾. Року 1661 свідчив стряпчий В Строев, що їздив до наказного гетьмана Я. Сомка: „а писарь при гетманѣ новой, послѣ рады“³⁾; отже його було обрано на раді. Російський уряд думав, що можлива зміна старшини й на Ніженській раді 1663 р. Адже в наказі Великого-Гагінові сказано: „А буде войском похотят которых полковников отставить и в ихъ мѣсто оберут иных...,— в том войску поволить“ і лиш „привести къ вѣре“ їх⁴⁾. Року 1669 в вересні канцелярист І. Єремїєвич свідчив у Малоросійському Приказі, що „Суховея съ Татары отступая отъ Дорошенка, никакого промыслу не учинивъ, учинили съ уманскимъ, съ калницкимъ, паволотцкимъ съ корсунскимъ и съ иными полками раду подъ Уманемъ и обрали гетманомъ уманского полковника Ханенка; а писаремъ учинили у него Суховея“⁵⁾. На раді-ж 1669 року в Глухові також наставляли нову старшину, між иншим „поставленъ и.. Самойловичъ судією войсковимъ енеральнимъ“⁶⁾. Про раду генеральну 1672 р. в Козацькій Дїброві Самовидець-Ракушка пише, що „тамъ же и усю старшину козацкую настановляли“⁷⁾. Статейний списокъ-звѣдомлення кн. Г. Ромодановського каже нам, що „на той же радѣ выбрали генеральные в судьи на Иваново мѣсто Домонтова, Павла Животовского; а Ивана Домонтова на Иваново мѣсто Самойлова; въ писари, на Карпово мѣсто Мокрѣева, Саву Прокопова; въ ясаулы Ивана Лысенка, Леска Черняка; въ хоронжіе Григорья Карпова; въ бунчюжные Леонтья Полуботка; въ гадицкой полкъ въ полковники Семена Остренка“⁸⁾. Підчас ради 1687 р. під Коломаком було також обрано низку генеральних старшин і полковників, але інститутом що їх обирав, була вже, як видно, рада старшинська. Як каже О. Лазаревський, „Попередня рада, що зібралася 24 липня в шатрі Голіцина перед обранням Мазепи, обрала в полковники: Лизогуба — в Чернігів, Гамалію — в Лубні, Дмитрашка — в Переяслав, Солонину — в Козелець, Забілу — в Ніжень, Олексієва — в Стародуб. Генеральний реєнт Кочубей був обраний генеральним писарем,*

¹⁾ П. К. Ком., т. IV, 3, с.с. 39—42.

²⁾ Ibid., т. IV, 3, с. 42—45. „Зговорившись спочатку з полковниками, знову ввійшов у раду, де емісари з моєї намови домагалися, щоб Семен разом з цим поклав печатку і щоб віддана була п. Тетері... мусів її покласти тоді-ж, а я на прохання гетьмана і всіх полковників оддав її й з мнимим запереченням п. Тетері“.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 73.

⁴⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а. 522.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 63.

⁶⁾ Лѣт. Величка, т. II, с. 306. К. 1851.

⁷⁾ Лѣт. Самовидца, с. 116, 1878.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 946.

генеральний писар Сава Прокопович — 2-м генеральним суддею¹⁾. А втім можна припустити й оформлення цього обрання, — виборами, затвердженням і на генеральній раді (хоч джерела за це й не говорять). На генеральній раді 1727 р. „вольними голосы“ було обрано ряд кандидатів на генеральних старшин. Але російський уряд, що мав вже тепер право затверджувати обраних, затвердив-призначив здебільшого інші кандидатури, що їх висували полковники й старшина, які були р. 1728 в Москві, та рекомендував сам гетьман²⁾. А втім, О. Лазаревський уважав, що й у цьому разі цих кандидатів „вольними голосы“ обрано не на раді генеральній, а „обрали в Глухові полковники слідом за наставленням Апостола на гетьмана“³⁾. З „доношенія“-ж Наумова про Глухівську раду не видно, як саме відбулося це обрання генеральної старшини. В ній лиш глухо сказано, що в „чини обирає Гетманъ общими голосами“⁴⁾. Треба мати на увазі, що й у XVII ст. рада старшинська поступінно одбирала цю компетенцію генеральної ради й низка обрань генеральної старшини й полковників відбулася саме на ній.

Норма закону тільки в статтях 1659 р. фіксує обрання вищої старшини на генеральній раді: „и гетману безъ рады и безъ совѣта всей черни, в полковники и въ иные начальныя люди никого не выбирать, а чтобъ выбирать въ войско полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать; также тѣхъ полковниковъ гетманъ безъ рады неповиненъ отставливать“⁵⁾. Це питання докладніше перед тим з'ясовано в наказі кн. Трубецькому. Мав він на раді казати: „какъ къ великому государю, къ его царскому величеству, Иванъ Выговской прислалъ посланцовъ своихъ бѣлоруского (білоцерківського?) полковника Ивана Кравченка съ товарищи, и тѣ посланцы ото всего войска великому государю, его царскому величеству, били челомъ: какъ де по царского величества указу будетъ на радѣ все посполство, и въ то бѣ де время о полковникахъ войска Запорожского учинить вѣчной пунктъ, чтобъ впредь войска Запорожского гетманы полковниковъ собою однѣ безъ рады въ войско не выбирали, а выбирали бѣ гетманы полковниковъ созвавъ раду и... (пропущено) быть тому, ково всѣмъ войскомъ межъ собою выберутъ; также тѣхъ полковниковъ гетманы безъ рады однѣ собою не отставливали и не карали. И онъ бы гетманъ въ войскѣ о томъ на радѣ учинилъ вѣчной пунктъ, чтобъ впредь выбирать въ войско полковниковъ на радѣ, ково въ войскѣ межъ собою излюбятъ“⁶⁾. Тут тільки неясно, на якій

¹⁾ А. Лазаревскій, „Замѣтки о Мазепѣ“. К. Стар. 1898, т. LX, с.с. 479—480.

²⁾ Докладніше про це див. нашу розвідку про генеральну старшину, с. 19 (окрем. відб.).

³⁾ Люди ст. Малор. і Лизогубы. К. Стар. 1882. № 1, с. 117.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 53/1780, Малор. Експед. Сената а. 154.

⁵⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 56.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 328.

раді мали обирати полковників, на генеральній чи полковій. Але оскільки мова мовиться про обрання „всѣмъ войскомъ“, оскільки мали на раді обирати і „иныхъ начальныхъ людей“ (можливо генеральну старшину, яку й обрала рада 1659 р.), — скоріше тут мова за раду генеральну.

Певна річ, що рада генеральна могла й скидати з урядів і обрання нових носіїв урядів визначало те, що давніх скидали. Ми вже наводили факти — як клали знаки свої Носач і Виговський 1657 р., як було скинуто Семена Голухівського в Корсуню 1660 р. Про це право генеральної ради відав і московський уряд, що настоював на фіксації його в статтях 1659 р. В наказі кн. Ромодановському перед радою 1672 р. сказано: „А буде которые полковники на радѣ вновь учинены будутъ, а къ вѣрѣ они, какъ учинились на полковничествѣ, не приведены, и тѣхъ новыхъ полковниковъ потому жъ къ вѣрѣ привести. А буде войскомъ похотятъ которыхъ полковниковъ отставить, а въ ихъ мѣсто оберуть иныхъ полковниковъ, и боярину и намѣстнику бѣлогородцкому съ товарищи въ томъ войску дать, по ихъ правамъ на волю. И какъ новыхъ полковниковъ оберуть и тѣхъ новообранныхъ полковниковъ потому жъ на вѣрное и вѣчное подданство привести къ вѣрѣ“¹⁾.

Х.

Інші справи компетенції ради. Справи воєнні. Натяки на судову компетенцію її. Справи поточної внутрішньої політики.

Окрім цих справ — сталої компетенції генеральної ради — бачимо на її розгляді інколи й справи іншого характеру. Головним чином — справи воєнні, під час баталії, війни та справи суду. Справи воєнні раз-у-раз повставали на радах до 1648 р. — радах, що їх скликалося легко й часто. Ось приміром 23 серпня р. 1630 рада козацька на Масловім Ставу обмірковувала питання чи йти з наказу Конєцпольського на сторожу від татар²⁾. Або рада 1633 р. під Переяславом вирішувала питання про участь у війні з Московщиною³⁾. Бачимо ми ради в таких справах і в перші часи повстання супроти поляків 1648 р. Ради, що розглядали такого характеру справи, були, приміром, під Берестечком 1651 р. От як оповідає подьячий Г. Богданов про події під Берестечком (15 червня?): „Полковники де й Войско Запорожское учинили раду и прирадили было противъ ихъ поляковъ, стоять, и хотѣли было всѣмъ войскомъ на нихъ итти. И потомъ де на другой день учинили другую раду, и прирадили, что имъ отойти на Украину оборонною рукою и мосты черезъ рѣку подѣлали, потому что у нихъ гетмана нѣтъ и войскомъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 882.

²⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 125.

³⁾ Ibid., с. 202.

править некому" ¹⁾. Року 1650 на Переяславській раді було встановлено розмір козацького реєстру — це теж стосується до справ воєнних ²⁾. В цілому-ж треба сказати, що з ради генеральної на Гетьманській Україні утворився урочистий, екстраординарний інститут, що збирався головне для виборів гетьмана й визначення писаної конституції Гетьманщини — умови з Московою на низку років його гетьманування. Поточні воєнні справи став вирішувати гетьман, або рада старшинська. По Б. Хмельницькому ми пригадуємо лиш нечисленні згадки про раду в воєнних справах. Так знаємо, що в серпні 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький писав до Москви, що „з бояриномъ і воеводою і намѣстником Белозерским с Василем Борисовичем Шереметьевым на всей раде под Васильковом на Кодачку постановили против ляхов полкомъ итти: Переяславскому, Киевскому, Прилуцкому, Миргородскому, Лубенскому, а с нами против хана Крымского полкомъ быть Чигиринскому, Корсунскому, Белозерковскому, Уманскому, Браславскому и инымъ а полкомъ Каневскому и Черкаскому — на Запороги, чтоб в Запорогах татарам мешали злые их замыслы. А Нѣжинскому и Черниговскому, тѣмъ дву полкамъ отъ Литовской стороны приказали мы быть в зборе і во всякой до войны готовности против тѣхъ неприятелей" ³⁾. Тут, як ми бачимо, „на всій раді“ ухвалено дислокацію українського війська. У вересні 1662 р. шляхтич Ф. Бобрович писав цареві, що рада під Білою Церквою має ухвалити похід на Київ ⁴⁾. Згодом р. 1663 в Чигирині „рада учинилась, чтоб против коңведератов с ордою помочи дать" ⁵⁾. Це все на правому березі. А на лівому — на раді в Козельці, за свідченням єпископа Методія ухвалили „собрався с полками своими, итти до войска против неприятелей и збиратца бы всѣм вмѣсте къ Днепру" ⁶⁾... Воєнні питання вирішила й рада під Будищами, що в червні 1668 р. обрала П. Дорошенка на гетьмана об'єднаної України. „Договорились Государь на раде, сповіщає Гр. Ромодановський, что Дорошенку со всѣмъ войскомъ козацкимъ и татарамъ, которые пришли на раду з Брюховецкимъ, и которые были при Дорошенку ити на сю сторону реки Ворскль для выручки Котелвы на нас хлопей твоих и на твоих великого Государя ратных людей" ⁷⁾. Ще в січні р. 1675 охотницький полковник Ан. Черкес, доповідаючи в приказі „Малые Росіи“ про обставини, за яких турки взяли були Лодижен, казав, що війська козацькі хтіли вийти з міста перед приходом турецького війська „и мѣщане ихъ изъ города не пустили,

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 467.

²⁾ Костомаровъ, Б. Хмельницький, т. II, с.с. 33—34, 1859.

³⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р., Столб. № 414 Білгородськ. Стола Разряда, а.а. 449—450.

⁴⁾ Ibid., Столб. № 468, Білгородськ. Стола, а. 59.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 6672, Сибірського Приказа, а. 539.

⁶⁾ Ibid., Столб. № 5859, Малоросс. Приказа, а. 5.

⁷⁾ Додаток № 9.

и учинили межъ собою съ мѣщаны раду¹⁾, на якій мѣщани вговорили залишитися¹⁾. А втім, ці збори за генеральну раду визнати важко — була ця сходка в місті, яке було під великою небезпекою, це об'єднало в данім разі козацтво й мѣщанство, на раді головну ролю грали мѣщани — отже за їх сходку треба визнати ці збори. До того ж незначна кількість козацького війська в Лодижені говорить проти того, щоб ці збори визнати за генеральну раду, оскільки остання була зборами всеукраїнськими, чи принаймні представників усього українського козацтва.

Судова компетенція ради не рідко виявлялася на Запоріжжі й на радах до 1648 р.²⁾ Після 1648 р. бачимо певні судові функції ради в недержавних частинах України — полках — ватагах на Правобережжі в кінці XVII ст. Отже „козаки (на правобережжі. Л. О.) скликали на початку 1684 р. в Могилеві раду, закликали на суд Куницького (гетьмана) і, докоряючи йому в невдачі, в траті здобичі і в ганебній втечі з табору, покарали на горло“³⁾. На Гетьманщині — державі бачимо лиш такі натяки на судові функції генеральної ради. 1660 р. „в Переясловле... обозной, судя (sic!) Федка Лобода при измѣннике при Івашке Выговском чинил всякие злости. И как де полковникъ Тимоѳѣй Цецура учал измѣнничьих совѣтниковъ и ляхов и нѣмецъ побивать и ево де Федку, поймав, сковал и хотѣл послать в Киев к боярину і воеводе к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи. И Переяславцы де, пришед к полковнику к Цецуре, учинили за него Федку ропот большой и говорили чтоб ево до рады в Киев не отсылать, а держать бы ево в Переяславле сковав. И ево Федку полковник Цецура для того в Киев и не послал“⁴⁾. З змісту документа можна зрозуміти, що розібрати його провини, судити Лободу мала, на думку переяславців, майбутня генеральна рада. В травні 1662 р. маємо царський наказ Г. Ромодановському, щоб полковника Р. Бувайла, який „почал было збирати своевольниковъ“ (цього Бувайла командировав Я. Сомко до Кишенки й Переволочної з „голою“, щоб він не пропускав запасів на Запоріжжя, де тоді був Бруховецький й якого до Білгороду надіслав Полтавський полковник Д. Гуджол, йому взяти з собою на Україну й віддати його на проєктованій раді гетьманові Сомкові⁵⁾). І тут російський уряд гадає, що має розслідувати справу рада. Р. 1668 Ніженський протопоп С. Адамович свідчив в Москві, що після смерті Бруховецького: „посылали запорозцы къ Дорошенку: учинилъ де онъ не добро, что Брюховецкого велѣлъ убить безъ рады, и онъ бы шель на раду въ поле; и Дорошенко де въ радѣ имъ отказалъ“⁶⁾. Як видно, січовики вважали, що Брухо-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 7.

²⁾ Хоч постійне явище в лиш судова компетенція січових рад, суд ради козацької на Городовій Україні це — суд екстраординарний.

³⁾ Антоновичъ, „Послѣднія времена козачества...“, с. 36.

⁴⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5843/32, Малор. Приказа, а. 124.

⁵⁾ Ibid., Столб. № 475, Білгородськ. Стола Розряда, а.а. 555—556.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 98.

вещького слід було спочатку судити на раді. Документ, що його ми додаємо до цієї роботи під № 9, говорить за те, що Бруховецького й його сподвижників — ніженського полковника з запорозців та бунчужного було забито на раді. Можливо, проте, що забито без суду. А втім, не можна забувати, що казали це саме запорозці, в яких рада справді мала постійні судові функції. Ще натяк на судові функції генеральної ради: 2 травня 1672 р. генеральна старшина писала до Москви, що „в Малоросийских городах голоси всюди носятся, яко бы того зрадцу и измѣнника Демка Игнатенка, бывшаго Гетьмана, сюда до рады от вас великого Государя нашего для якогось виводу и з иншими его помощниками провадятъ. Що ежели бы так мѣло быть, чого нѣкгда не сподѣваемся и вѣрцти не хотим, tedy на Украинѣ мусимо б щось нового показатися и много бы ростирковъ mezi посполитым народом было“¹⁾. А втім, усі наведені в нас дані є лиш натяки на судову компетенцію козацьких рад. Даних цілком певних, що категорично доводять існування за наш період такої компетенції, ми не маємо. Тут судочинство переводили сталі суди й лиш деякі важливі політичні справи потрапляли на розгляд ради; але ради не генеральної, а старшинської.

Окрім цього треба сказати про вирішення низки важливих справ внутрішньої політики на генеральних радах. Було це, коли ухвалювано статті-пакти з сюзеренною владою. Про ці статті, що їх встановленню було для Гетьманщини актом зовнішньої політики, ми докладніше писали у відповіднім розділі про компетенцію ради в справах зовнішньої політики. Але й тут одзначимо, що ухвалення цих різноманітних питань саме на козацькій раді свідчить про звичаєву норму на ній їх вирішувати. А втім, здебільшого вирішувалося такі питання внутрішнього управління на раді старшинській — на її з'їздах чи в її обмежених складі — раді генеральної старшини. Здебільшого таке ухвалення й розгляд цих питань бували на генеральній раді, коли встановлювано статті-умови з зверхньою владою. В ці статті намагалися внести, окрім визначення правного взаємовідношення держав, що умовлялися, всі проблеми поточної політики, що вимагали розгляду й ухвали. Рідше такі питання ставилося не в залежності від статтів. Так на Чигиринській раді 1657 р. ухвалено було безмитну торгівлю вином²⁾, на Козелецькій раді 1662 року наказний гетьман Сомко хотів поставити питання про порядок приймання мідяної російської монети³⁾. Але в останньому разі, скільки видно з документів, це питання не було вирішене — рада мусіла обрати гетьмана. На раді 1669 р. на Росаві, що її скликав Суховій „серденят чтоб болши меж ими козаками не были, на том конечно постановили“⁴⁾.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. Подлинные Акты, № 250.

²⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. XI, с. 802.

³⁾ Столб. № 5859 Малор. Приказа; Столб. № 475. Білгородськ. Стола Розряда.

⁴⁾ Додаток № 11.

ХІ.

Аналогічні інститути — установи у інших народів. Апела у Спарті. Центуріятні Коміції Риму. Вічові збори у германців і східних слов'ян. Конфедерації польських жовнірів. Рада на Запоріжжі. Військові Круги у Довських і Уральських козаків.

У стародавній Спарті „Апела чи зібрання складалася з усіх громадян (тоб-то з усіх спартіятів), що мали вже трицять років. Питання, що мали вирішатися тут, були: питання при наслідування престолу, призначення полководців, обрання урядових осіб на найстарших, питання про мир чи війну, умови з іншими державами та, цілком можливо, всякі зміни в законодавстві. Я сказав, що ці питання мали „вирішуватися“ на зборах, тому що вони зовсім не мали обмірковуватися. Справжньому обміркуванню на цих зборах не було місця: тільки царі, ефори та геронти могли вносити тут пропозиції, чи брати участь у дебатах. Справжнє обміркування мало знала Спарта; тут навчали з презирством ставитися до промовців та захоплюватися тим, що згодом визначалося словом „лаконічний“. Промови на зборах урядових осіб та старшин були найшвидше не інше що як точні думки, що їх висловлювали кількома короткими реченнями. Підрахунку голосів не було: справи ухвалювано простим криком: *viva voce* ¹⁾. Тут бачимо низку схожих рис з українською козацькою радою. Адже компетенція схожа трохи не буквально: наслідуванню трона (що його затверджувала Апела) відповідає обрання гетьмана, обрання урядових осіб відбувалося і на Апелі й на генеральній раді, питання війни і миру та договори з іншими державами — теж; законодавчу компетенцію мала і генеральна рада. Адже саме до неї треба застосувати ті артикули в статтях-умовах, що кажуть про внутрішню організацію та питання внутрішнього порядку України-Гетьманщини. Простим криком *viva voce* вирішувано справи й на генеральній раді. І промови гетьмана чи старшини навряд чи на таких широких і неупорядкованих зборах могли бути довгі; очевидно й тут, були вони „лаконічні“.

В давнім Римі центуріятні коміції „скликані трубним звуком, озброєні, з розпущеними корогвами, — ніби йдучи в похід, — центурії збиралися по-за мурами міста, на Марсовому полі. Тут були кращі виборні люди з усіх, як плебейських, так і патриціянських клас громади. Від них, людей вільних, не чекали, щоб вони без попередньої наради йшли на війну, і сам Сервій (Тулій) не суперечив їх впливу на громадські справи. Він хотів, щоб ця нова організація дала плебеям можливість бути не тільки вояками, але й громадянами, та, звичайно, передбачав, що згодом центурії складуть збори, стануть державною установою з правом голосу. Так воно й сталося. З центурій зробилася необхідна частина виборчого

¹⁾ Вильсонъ, Государство, М. 1905, с.с. 51—52.

та законодавчого механізму. Збори центурій чи *comitia centuriata* дуже швидко привласнили собі різні немаловажні права: обрання урядових осіб, оголошення війни та замирення; й силу питань, що вирішували доти старшини — аристократичне зібрання по куріях¹⁾... Тут теж велика подібність у багатьох рисах до генеральної ради. Адже з корогами, раз-у-раз озброєні (Ніженська рада) збиралися козаки десь у полі, недалеко від міста. Раз-у-раз тут були присутні кращі, виборні козаки в складі полкових делегацій. Компетенція схожа. Тут аналогія дає нам право і на певну гіпотезу. Річ у тім, що центуріянтні збори мали вирішити похід чи війну. Цілком можливо, що в польську добу за головний мотив зборів козацького війська на раду на Росаві було так само питання згоди чи незгоди йти в певний похід, виправу. Адже саме на Росаві було збірне місце козацького війська перед походом. Цілком можливо, що для цього походу обирали ватажка, а з цього пішло вже обрання старшого, гетьмана — вже на довгий час „до ласки військової“.

У стародавніх германців народні збори раз-у-раз звуться „колом“ — *hring, ring, circulus*. Збираються на них вільні люди. Тацит каже, що приходили на ці збори озброєні. Згоду виявляли, брязкаючи зброєю, вигукуючи. „Що-же це, каже Сергєєвич, за спосіб ухвалювати? Це ухвала без голосування. Голоси не підраховуються, як і у нас, вирішують за загальним настроєм. Є, звичайно, і такі, що думають инакше, але за голосною згодою чи незгодою сили людей, їх голосів не чути. А якщо їх не багато, вони й рота не розтуляють. Це як і в нас на вічі, — одногосна ухвала“²⁾. „Коли поділяються думки, партії починають боротьбу; дужча перемагає й примушує кволішу скоритися своїй ухвалі. Примусове переведення своїх поглядів є світове явище, властиве всім часам та народам“³⁾. „Окрім описаних загальних нарад, у германців були ще попередні, за Тацитом, вони склалися з начальників (*principes*) і відбувалися перед загальними. На них обмірковувано справи, що їх мали подати на розгляд загальних народніх зборів“⁴⁾. Це все — і форма зборів — коло, вигуки, збройні сутички, коли думки розходяться, попередні засідання наради старшин — усе це дуже й дуже подібне до українського інституту генеральних рад. І то тим більше, що й у германців народні збори відбувалися „у вигляді зборів війська“⁵⁾, яке вирішує не тільки військові, але й усі „важливі, що стосуються до всієї народньої громади, справи“⁶⁾.

Давнє віче східньо-слов'янських земель складається з громадян старшого міста землі та представників від пригородів. Постанови ухвалювала явна більшість присутніх. „При рівнім розподілі партій, від-

¹⁾ Ibid, с. 82.

²⁾ В. Сергєєвичъ, Древности русскаго права, т. II. СПб 1908, с. 126.

³⁾ Ibid., с. 131. ⁴⁾ Ibid., с. 134.

⁵⁾ Г. Єлінек, Общее учение о государствѣ, Птб. 1908, с. 420.

⁶⁾ Ibid; с. 235.

бувається фізична боротьба й повторюваня зборів, аж поки дійдено буде згоди¹⁾. Віче вирішує справи війни та миру, обирає князя, робить „рядъ“ з ним, творить політичний суд. Збори віча — екстраординарні²⁾. Керують зборами „лутчіше люди“. І тут є аналогічні риси з генеральною радою Гетьманської України.

Ми навели низку аналогій. Шерег формальних ознак у цих інститутів стародавнього права скидається на ознаки генеральної ради. Це дає право історикові-юристові на аналогію, на порівняння. Але не більше. Бо юриста в данім разі має корегувати соціолог. А для останнього мусить бути ясним те, що це є установи не тотожні своїм змістом та аналогічні тільки формою. Бо вічові установи притаманні певному економічному типові народнього господарства, відповідають певному ступеневі економічного й соціального розвитку даної країни, чи країн. Є це установи держави, громади, здебільшого в періоді „феодальної революції“ чи раннього феодалізму. Генеральна рада козацької України відрізняється від них тим, що це установа доби пофеодальної, доби, коли бачимо розвиток господарства грошового, доби, коли розвивається торговельний капіталізм. Це різко відрізняє її та її соціально-політичну роль від старого віча періоду раннього феодалізму. Навіть перші ради-сходки, перших ватаг козаків-промисловців не можемо ототожнити з вічем. Адже ці ловецькі ватаги не були економічно обмежені, економічно самостійні, а звязані були з своєю країною, що перебувала вже на вищій щаблі господарчого розвитку. От чому не має радії В. Синайський, коли ототожнює запорозькі ради з куріятними зборами Риму³⁾. Схожість устрою та організації їх давала йому право тільки на формальне порівняння — соціальна суть і основа цих установ, як і основа економічно-соціального ладу цих держав, була одмінна.

Акад. М. Грушевський порівнює козацьку раду з інститутом її-ж доби, з „конфедераційними практиками жовнірськими“, які, на думку шановного вченого, могли впливати на саме утворення інституту рад⁴⁾. Акад. Грушевський каже в данім разі про „związki“, конфедерації регулярного польського війська. Беремо опис одного такого „związku“ — 1661 р., що його залишив у своїм „Pamiętniku“ Ян Паск — на той час польський жовнір. Конфедерація, що в ній брало участь саме лиш військо, повстала в питаннях, що торкнулися тільки війська — виплата платні (основна причина конфедерацій польських жовнірів). Військо зійшлося в генеральне коло. „W kole... generalnem wielki hołas pro i kontra“. Обрали маршалка, що керував „związkiem“ і його зборами та „consiliarzów“. Перед засіданнями генерального кола справи обмірковувано на колах „partycularnych“ (по хоронгвах). Від імени окремих військових

¹⁾ М. Владимірській-Будановъ. Обзоръ... Вид. 1900, с. 63.

²⁾ Сергѣевичъ, Op. cit., т. II, с. 55.

³⁾ в розвідці: „Древне-римская община въ сравненіи съ козацьей общиной“, К. 1915.

⁴⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 287.

частин промовляли в генеральному колі їх командири-поручники чи їх заступники (таку промову держав і Паск, заступаючи свого поручника). Конфедерація мала свої виборні уряди; єдність поміж учасниками її забезпечувано взаємною присягою їх¹⁾. Деякі аналогічні риси у генерального кола з українською генеральною радою без сумніву є. Але ще більше, мабуть, одмін. Аджэ генеральне коло „związku“ є орган надзвичайний і тимчасовий, генеральна рада є орган постійний до 1648 р. і обов'язковий у певних державних справах — по 1648 р. На раді міг виступити кожний — на генеральнім колі говорили начальники окремих частин. Тут обирали маршалка, що його не знала козацька рада. Тут засідання було регулярне, з головою, з довгими промовами по черзі, — цього не було в українській раді. Справи платні жовнірам — головне цікавили генеральне коло „związku“ — справи всієї козацької організації та важливі політичні справи цілої України до 1648 р. й найважливіші державні справи України-Гетьманщини — по 1648 р. є компетенція генеральної ради. Отже важко говорити про вплив жовнірських конфедерацій; до того-ж козацькі організації в Росії, на які жовнірські конфедерації вже жадного впливу мати не могли, — теж мали організації подібні до генеральної ради на Україні. Все це спростовує висловлену мимохідь думку акад. М. Грушевського.

Можливо, що більше спільного мають з радою українською польські „елекції“ королів. Насамперед тут спільна головна мета зборів. Для ради, в розглядуваному періоді, це було обрання гетьмана, у Польщі елекція короля на надзвичайнім соймі. Обранню короля у Польщі присвячено розділ у старім творі Готфрида Ленгніха „Prawo polspolite Krolewstwa Polskiego“²⁾. Є це ніби побіжне дослідження цього інституту. Передусім звертає на себе увагу, що обрання королівське було в писаному праві не регламентоване, а тільки в звичаї³⁾. Це — аналогія генеральній раді. Обиралося королів польських „у полі під Варшавою“⁴⁾. В полі відбувалася й рада. Приїздила на обрання вся шляхта, що цього бажала. Були на елекційнім соймі й представники найважливіших міст⁵⁾. Але війська (в тім числі й військо козацьке) до участі в елекції не допускали⁶⁾. Забороняли ставати у полі з зброєю⁷⁾ (згадаймо й чорну раду 1663 р.). Порядок розміщення такий: робилося окопане валом коло, в нім містився постійний будинок для сенату, перед ним сиділи шляхетські послы. Інша шляхта розташовувалася по воєводствах, зовні кола. „До неї тільки належить дати свої голоси на кандидатів до королювання, все-ж, що перед і після елекції чиниться, те роблять сенатори й послы“⁸⁾. Обирається розпорядчика сойму — маршалка. Його звичайно обирали послы⁹⁾. Ухвалювалося на цім соймі умову

¹⁾ Pamiętniki Paska, 1898, с.с. 130—143.

²⁾ Т. I, 1761 р., с.с. 118—234. ³⁾ с. 127. ⁴⁾ с. 128.

⁵⁾ с. 130. ⁶⁾ с. 136. ⁷⁾ с. 140. ⁸⁾ с. 142.

⁹⁾ с. 143.

з королем, т. зв. *raeta conventa*. Перед елекцією виступали з промовами послы й представники на королівський престол¹⁾, їм відповідає голова елекційного сойму — примас королівства. Він же своєю промовою відкривав сойм. У принципі вимагалось обрання одноголосне²⁾.

Спільних рис, як бачимо, багато. Не менше й одмін. Адже шляхта, яку можна більше-менше порівняти з козаками на генеральній раді, є ніби-то другорядна частина сойму. Перше значіння є за послами шляхетськими й сенатом. На Україні цього не було. Мала рада й ширшу компетенцію, тимчасом як сойм елекційний лиш обирає короля. Маршалка — спеціального розпорядчика — рада не знала. Не знала вона й промов з вихвалюванням кандидатів на гетьмана. По-за всім цим цілком можливий певний вплив польських королівських елекцій на ті чи інші форми організації ради. Але його не можна перебільшувати. Адже аналогічні установи були у багатьох народів.

Велику і зрозумілу подібність з генеральною радою Гетьманщини мали ради на Запоріжжі. Це цілком зрозуміло. Адже генеза обох організацій — спільна. Тільки поступінно після 1648 р. Запоріжжя відокремлюється в окрему організацію. З цієї доби її вищий орган — рада — має характер інституту суто-січового. З цього часу можна і порівнювати його з генеральною радою Гетьманщини. Головну одміну між ними вдало підкреслив Н. Сементовський, вказавши, що січова рада була „трохи простіша“³⁾. І справді тут вона явище ординарне й не таке урочисте. За Мишецьким⁴⁾ рада збирається в Січі не менш як тричі на рік: 1-го січня, 1-го жовтня (свято Покрова) та на Великдень. На раді розподілюють військові землі й вгіддя, обирають й скидають старшину, приймають чужоземних посланців⁵⁾. Як каже проф. М. Слабченко, січова рада вирішувала ще справи війни та миру, судила старшину, виряджала посланців⁶⁾.

Мишецький так описує січову раду. „Рада у них відбувається за всіди за своїм звичаєм після полудня таким чином. Кошовий та вся старшина наказуть політаврщикові чи довбишеві взяти політаври та бити в установленім місці, посеред замку та церкви; і як цей довбиш почне в подітаври бити, тоді осавул увійде в церкву та візьме одну корогву, поставить її на певному місці біля церкви; а козаки, як це почують, як мога швидко на той заклик сходяться. А як проб'є тричі дрібно, то Кошовий з палицею, що в ній Кошового вся гідність, а суддя з військовою печаткою, писар з каламарем, осавул з малою палічкою прий-

¹⁾ с. 172. ²⁾ с. 201.

²⁾ Старина Малоросійская, Запорожская и Донская, с. 26, Птб. 1846.

⁴⁾ Исторія о козакахъ Запорожскихъ, с. 39. О. 1852.

⁵⁾ Д. Яворницькій, „Исторія Запорожскихъ козаковъ“, т. I, М. 1900, с.с. 216—217; треба вказати, що шановний вчений надто узагальнює тут конкретні епізоди прийому Лясоти.

⁶⁾ Соціально-правова організація Січі Запорозької. Праці Комісії історії західно-руського та українського права, в. III, с.с. 329—340.

дуть; їм тоді дається пошана політавреним боем; прийшовши стануть вони посеред народу без шапок та вклоняться на всі чотири сторони. Потім скаже Кошовий всьому військові: що нині, молодці? У нас новий рік, треба нам, за стародавнім нашим звичаєм, розподіл у війську річкам та врочищам зробити. І потім кидають жеребки, кому що по жеребку дістанеться, то тими річками та вгіддями володітимуть. І по розподілі, всі Отамани та інші старі добрі Козаки розійдуться, а найдурніший простий народ залишиться. Отоді їм Кошовий говоритиме: що нині, молодці, новий рік настав? може будете ви нову старшину обирати, а старих кого скидати, вашим звичаєм. І якщо вони захтять, щоб ця Старшина у них була, то скажуть всенародньо: ви ще пани добрі, треба вам над нами панувати; після цього Кошовий та вся Старшина вклонячись усьому військові підуть по своїх куренях. А коли-ж захочуть Кошового та іншу Старшину змінити, то робиться у них так. Скажуть Кошовому, щоб він поклав своє кошев'я, і цей мусить палицю свою принести до корогви, покласти на свою шапку, і потім, вклонячись всьому військові, має подякувати та піде до свого куреня; і після нього суддя, писар та осавул те-ж роблять. І коли з них не захотять кого скидати, то всі закричать, щоб свого старшинства не складав; через це він мусить стояти на своїм місці. По скиненню-ж тої Старшини, обирається у них нова Старшина, отаким чином. По вигнанні тої Старшини, багато з того грубого простонародства мають поміж себе суперечні та грубі розмови, з котрого куреня і кого саме обрати Старшиною; і як договоряться та вирішать, хто їм потрібний за кошового, то й підуть чоловіка десять та й більш, найгрубших п'яниць у той курінь, де він живе, і будуть прохати його, щоб він прийняв на себе таку честь. Якщо він своєю охотою не піде, то його по двоє чоловіка ведуть попід руки, а два чи три з-заду пхають, та в шию штовхають, та „ругательно бранять“: йди, скурвий сину, нам-бо тебе треба, ти наш батько, будь нам паном. Цьому хоч і не дуже хочеться, проте має йти; і як прийде в раду та всьому військові буде до вподоби, то і палицю йому в руки давати будуть. Тільки той новообраний Кошовий, їх давнім звичаєм, двічі не бере палиці в руки і як утрете йому подадуть та казатимуть йому, щоб він був їм за старшину, і політаврщиків накажуть бити в політаври на честь його, то він мусить прийняти, і тоді знов його вшановують. Деякі з цього народу, старі Козаки, землею, якщо-ж у той час буває дощ чи яка негода, то і гряззю, його голову мажуть; а потім суддю, писаря та осавула приведуть, якщо старих нікого немає і вони всьому війську будуть до вподоби, то і їм таку честь роблять як Кошовому¹⁾. Скинення старшин з урядів відбувалося так: „стануть курені з куренями зговорюватися, кого треба їм скинути за яку-нибудь провину, чи по злості своїй, геть з старшинства, і як умовляться куренів з десять, кого їм скинути треба, Кошового, чи суддю, чи писаря,

¹⁾ Мишецький, *Op. cit.*, с. 37—39.

чи-ж осавула, то навчать п'яниць, щоб вони пішли та взяли літаври та вдарили-б у раду. П'яниць декілька чоловіка підуть по літаври, а ці політаври лежать на базарі, де у них зорю б'ють, по два стовпи, що біля них злодіїв прив'язують, і як ці п'яниці ці політаври візьмуть та принесуть до церкви, де у них рада завсіди буває, та ті-ж п'яниці в ті політаври ударять раду, та б'ють в політаври поліном чи будь-якою іншою палицею, бо політаврени палиці завсіди у довбиша бувають. Як цей політаврений бій почує довбиш, то прибіжить до своїх політавр і почне у цих п'яниць питати: нащо вони б'ють? І вони йому скажуть: бий раду, скурвий сину, — то цей довбиш буде бити, а якщо не буде, то його тут-же поліном приб'ють мало не до смерти. І як ця рада почне збиратися та людей збільшуватися, то прийде військовий суддя, писар та осавул, і стануть посеред ради і вклоняться на всі боки; а стоять на раді без шапок. І почне Кошовий говорити: нині, молодці, нащо рада у вас скликана? То п'яниці скажуть: на те, батьку, щоб поклав-би своє Кошов'я, ти бо нам нездатний, чи яка невинність велика — тим доводять, та скажуть: що треба суддю, чи писаря, чи осавула скинути, бо вони, не гідні діти, військового хліба наїлися. І на цю раду та незвичайний крик зберуться всі Козаки. Вони-ж мають у військові своїм на дві частині розподіл та звуться одні курені верхні, а інші нижчі. Инколи буває всяко, що одна сторона бажає, щоб Кошового чи Старшину скинути, — а друга не бажає; і за це у них поміж себе зчиниться сварка та бійка, і як бійку почнуть, то Старшина вся піде з ради, по куренях, а в цей час бійка буває поміж ними велика, де й до смерти один одного вбивають; як надто розійдуться, то не тільки людей, але сильна сторона почне курені ламати, та інші їм великі образи та руйнування чинити; і яка сторона пересилить, чи переспорить, то з тої сторони Кошового та іншу Старшину вибирають чи знов старих наставляють. На цій-же раді буває так. Хоч у цього війська і бійки поміж себе не буде, тільки велика суперечка та сварка буває, то за ці їх сварки Кошовий та вся Старшина покладуть своє начальство та йдуть до своїх куренів; а у них між цією сваркою, суперечкою з одного боку приведуть Кошового, чи яку іншу Старшину, нового кого настановляти, а противна сторона не буде того хтіти, то ті в раду його не впускають; а інші, які його в раду привели, з-заду в шию пхають, як у них і завсіди робиться. Отож буває, що йому роздеруть убрання, і волосся все вищипають, а ні старшинство й не настановлять, бо та сторона, що не бажає, може бути, що й дужча буде; і чия сторона буде дужча, з того боку будуть Кошового і іншу Старшину обирати. А якщо в цих радах обидві сторони погодяться, то все їх військо закричить: покинь, негідний сину, своє кошов'я, вже ти кошового хліба наївся. Або скажуть: „що ти, скурвий сину, нам не придатний“. Чи яку знають невинність, то тим і дорікають; отже цей Кошовий мусить на свою шапку покласти палицю та принести до корогви, і вклонитися всьому військові, й подякувати та йти до свого куреня скоріше, боючися, щоб його не забили, і казати

тоді нічого не наважується. А потім суддя свою печатку, писар каламар, осавули маленьку палічку, поклавши на свої шапки та принісши до корогви, теж поклоняться всьому військові та роблять отак само як Кошовий, якщо їм хто потрібний, чи хоч і всі непотрібні будуть, то теж усе чиниться, як вище наведено¹⁾.

Еволюцію соціального характеру й ролі січової ради нещодавно докладно та яскраво схарактеризував проф. М. Слабченко в монографії про „Соціально-правову організацію Січи Запорозької“. З неї ми бачимо і на Запоріжжі зрештою зростання соціальних нерівностей та противенств і поступінний занепад впливу й значіння Запорозької ради, бо значні козаки і старшина й тут „в XVIII в. відсунули раду на другий план. Напр., р. 1760 на виборчій раді вибирали в військові судді тільки старики й отаманія. Траплялися випадки, коли рада залежала від самісінької лиш отаманії й стариків. Так р. 1745 справу „о границах“ військова рада могла сяк-так розв'язати тільки „по обыкновенію войсковому, куренныхъ отамановъ и стариковъ избравши“, а сама на те була незугарна. З отаманією й стариками зайшло так далеко, що 1767 р. в виборці по всіх куренях пройшли отамани, а до Комісії, як виявилось, обрано тільки старшин²⁾.

У січовій раді, в її компетенції й порядкові зборів є звичайно багато спільного з військовою радою Гетьманщини. Адже справи зовнішньої політики, обрання вищих урядів притаманні обом установам. Знов-же й сила побутових дрібниць порядку зборів — бити в літаври (чи бубни), класти одмовляючись від уряду клейноди на шапку на землю, кількакrotnie одмовлятися від уряду... усе це — риси спільні. Але є й багато одмін. Отже рада на Гетьманщині — явище екстраординарне, на Запоріжжі — регулярне, обов'язкове в певні терміни. Компетенція Січової ради охоплює й господарчі справи запорозької організації, й судові. І порядок її зборів „простіший“ не такий урочистий, більш демократичний. Таке поводження з старшиною, як на Запоріжжі, на Україні-Гетьманщині, певна річ, було неможливе.

Дуже подібним до української козацької ради був у Донських російських козаків інститут відомий під назвою „Войскового Круга“. Розповімо про нього виписками з спеціальної роботи про цю установу С. Сватікова³⁾. „Місцем зборів Військового Круга, пише автор (з 1549 до 1917 р.) був головний майдан столиці Війська, біля каплиці, а згодом коло церкви. З отаманового наказу скликали („сбивали“) Круги військові „есаули“, їхній-же обов'язок був підтримувати лад на Крузі, наказувати, карати тих, кого було визнано в Крузі за винного та взагалі виконувати доручення отамана й Круга в справах поліції й юстиції.

¹⁾ *Op. cit.*, с.с. 40—42. Аналогічно Миллеръ, *Извѣстіе о Запорожскихъ козакахъ*, с.с. 420—427.

²⁾ М. Слабченко, *Op. cit.*, с. 340.

³⁾ *Донская Лѣтопись*. № 1, с.с. 169—265. „Донской войсковой кругъ“.

Вони-ж на вимогу Круга приводили туди осіб, що їх Круг хотів бачити перед собою. Ставши в коло, Військо звільняло посередині вільну площу, т. зв. „майдан“, на який урочисто виходила вся військова влада з отаманом на чолі, що ставав під військовою корогвою посеред майдану. Есаули військові наказували всім мовчати (повна подібність з українською генеральною радою; згадаймо за оповідання російських послів про раду 1654 р., де також військовий есаул наказував усім мовчати. Л. О.). Потім отаман викладав у короткій промові головні обставини справи. У кінці її він або пропонував певну постанову, якщо її було підготовлено попередньою згодою з отаманами (старшинами), або-ж, якщо справа була сумнівна, пропонував обміркувати. (Нотуємо попередню нараду з старшиною. Л. О.). Запропонувавши пропозицію ухвали, отаман питав: „любо-ль, не любо?“ Круг звичайно відповідав „любо“. Взагалі-ж бували короткі формули для відповідів, які й пропонувалися: „любо“, „не любо“, „въ куль да въ воду“, „Богъ помочъ“, „Съ Богомъ“, то-що. Але в важливіших і сумнівних випадках есаули перевіряли голосування, питаючи голосно на всі боки: „все ли так соизволяют“. (Знов-же так було й на раді 1654 р., де це робив Переяславський полковник П. Тетеря. Л. О.). І Круг стверджував свою ухвалу. Формула звертання до Кругу була така: „Атаманы — молодцы и все великое Войско“, або „Господа атаманы и казаки и все войско Донское“. Учасники Круга стояли на ногах і поскидавши шапки з пошани до місця й часу. Говорити міг кожен, хто забажає, але для цього мав він вийти на майдан¹⁾.

Компетенція Круга, як каже Сватіков, була така: „Військовий Круг вирішував усі справи, що стосувалися до Донської республіки. Справами закордонними були і оголошення війни й замирення, надіслання допоміжного війська на службу цареві, спілка з суміжними народами, приймання послів й відправлення посольств і грамот до Москви і до сусідніх народів, видавання закордонних паспортів („войсковыхъ проѣзжихъ грамотъ“) і уповноважень та наказів („войсковыхъ правыхъ писемъ“)²⁾.

Круг Війська Донського справді ухвалював військові походи. Отже р. 1637 „Старшини та Атамани Донські з'їхалися на Манастирськім Яру з силою свого війська, та зібравшись в круг прирадили, щоб іти спільно з Запорозькими Козаками на Озів і його здобути“³⁾... Ще така діяльність круга: у вересні 1670 р. посланець од гетьмана Д. Многогрішного козак М. Самуйленко оповідав у Приказі „Малые Росіи“ про обставини й події його перебування у Донських козаків підчас повстання. „В Панщине, казав він, у... Стенки с козаками был круг, а в кругу де

¹⁾ Ibid., с. 175. ²⁾ с. 180.

³⁾ Ригельманъ, Исторія о донскихъ козкахъ. Чтенія въ О-въ ист. и дрезн.-російск. 1846. № 3, с. 47.

он Стенка всѣмъ вслух говориль: атаманы де молодцы. Куда мы пойдём отсюды, на море ли по Волге или к иному царю служить? І в кругу старшина сказали ему Стенке і всѣм казакам, что они иному царю служить не хотят, а пойдём де мы всѣ на Волгу, на бояр і воевод“. Це й ухвалив козацький круг¹⁾. Обмірковується р. 1705 справа повстання проти царського уряду²⁾. Приймаються посольства. При цім у наказах московським посланцям середини XVII ст. російський уряд вказував, що не вони мають іти на круг, але вимагати, щоб козаки йшли до них і тут зробили круг. Це, приміром, мав вимагати московський посланець у квітні 1649 р. Ст. Карцев. Йому наказувалося „стояти о томъ горздо“ і не слухати донських отаманів, якщо вони покликуватимуться на „прежній обычай“³⁾. Те-ж саме бачимо й в березні 1653 р. в наказі Парамону Золотарьову⁴⁾. „Найважливіші зовнішні відносини Війська були відносини до Московської держави і в цьому питанні Круг не раз вирішував, які будуть взаємовідносини колонії до метрополії“⁵⁾. Так само — аналогія генеральній раді хоч проте в Донському Крузі були це випадки конкретнішої, поточної політики, бо писаної умови з Росією Дін не знав і Круг ніколи такої не розглядав і не ухвалював.

„Суверенний у справах закордонних Круг у рівній мірі був зверхнім органом Війська у галузі внутрішнього управління й суду. Круг обирав усю адміністрацію війська: військового отамана, військових есаулів, „військового дьяка“, „військового толмача“ й „подтолмача“⁶⁾... (тоб-то вищу старшину; це, як ми бачили, робила й генеральна українська рада. Л. О.). „Терміну для посад не було. Зокрема військові отамани раз-у-раз переобиралися чимало років поспіль, але що-року бувала церемонія переобрання, щоб отаман відчував свою залежність од Круга“⁷⁾. (Це вже одміна від порядків українських на Гетьманщині й норма аналогічна порядкам ради Запорозької). „При обранні отаманів, що-року, здебільшого на новий рік, старий отаман клав свою „наську“ на землю чи на стіл (теж подібність. Л. О.) по середині Круга й, вклонившись на всі чотири боки, відходив геть. Обраний на отамана знову брав „наську“ з рук військових есаулів і, теж уклонившись на всі чотири боки, ставав під військову корогву. Тоді почесні старики, старшини накривали його своїми шапками і потім піднявши його на руки, козацьким звичаєм, підкидали“⁸⁾.

Інші справи компетенції Донського Круга були такі: зносини з Московським патріархом у справах церковних, дозвіл на будівництво церков, дозвіл на заснування нових станиць, розподіл субсидії — платні

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Книга № 9, Малор. Приказа, а. 170.

²⁾ Чтения... 1846, № 4, с. 81.

³⁾ Руск. Ист. Библиотека, т. XXIX, с. 84 й слід.

⁴⁾ Ibid., с. 614.

⁵⁾ С. Святиковъ, *op. cit.*, с. 182.

⁶⁾ Ibid., с. 183.

⁷⁾ Ibid., с. 184.

⁸⁾ Ibid., с. 185.

козацтву від центрального Російського уряду¹⁾... „Зрештою Круг був не тільки законодавчим та вищим адміністративним органом, він також і судив громадян Війська за політичні злочини, усі без винятку, і найголовніші з карних“... „Суд по найважливіших карних злочинах належав Кругові й до нього на суд звідусіль надсилали обвинувачуваних у зраді, полохливості, забороні, грабіжництві та насильстві“²⁾.

Рисою одмінною від козацької ради України-Гетьманщини було те, що збори Круга (часті у XVII ст.) відбувалися завжди у певному місці — столиці Донського Війська. Отже був передусім Круг „зборами Головного Війська, тоб-то мешканців головного міста“³⁾. Це більше скидається на січову раду. Та й взагалі треба сказати, що до останнього інституту Донський Круг більш подібний. Як він, це інститут „простиший“ за генеральну раду, збори його часті, постійні, не такі екстраординарні, коло компетенції ширше й охоплює питання поточного управління й суду краю.

Шляхи історії цього інституту в XVIII ст. аналогічні українській генеральній раді й раді Запоріжжя. С. Сватіков, автор праці про Донський Круг, учений цілком не марксістського типу (саме слово марксист він зневажливо бере у лапки), все-ж-таки примушений визнати, що за причину занепаду Кругу були економічні суперечності серед Донського козацтва і „соціяльний антагонізм різко виявився в останній чверті XVII ст. Ця доба насичена боротьбою двох партій, що визначилися у Військові й його висловникові — Крузі. Це була партія т. зв. Московська; друга партія здобула випадкову назву „раскольничьей“. Остання чималою мірою складалася з „голодьбы“, з пролетарського „нового“ козацтва з „молотчихъ людей“. Ця група Донської людности складалася з „новоприходцевъ“, утікачів-невільників, стрільців, старовірів, з тих, кого примусили тікати на Дінь кріпацтво, „лихіе бояре“, приказна неправда та релігійні утиски“⁴⁾. Соціально-економічні інтереси старшини „починали вже відокремлюватися від інтересів Донської громади. Перехід від ловецтва до скотарства, а згодом до хліборобства; накопичення багатств у руках старшини, користування з невольної й найманої праці для охорони табунів і отар, для оброблення землі, для персональних послуг; захоплення земель військових та станичних; брання відсотків за позичений рядовим козакам капітал, — усе це утворювало для старшини особливе становище серед колись єдиного козацтва. Намагання старшини стати незалежною від козацької маси, бажання забезпечити оброблення своїх земель примусовою працею кріпаків, бажання чести відповідно до соціального становища, — усе це примушувало козачу старшину мимоволі оглядатися на Москву, зідхати по дворянській гідності, по титулах, по праві володіти кріпаками“⁵⁾.

¹⁾ Ibid., с.с. 185—186. ²⁾ Ibid., с. 187—188.

³⁾ Ibid., с. 171. ⁴⁾ Ibid., с. 191.

⁵⁾ Ibid., с.с. 191—192.

Через усе це рада старшини („Совѣтъ Старшинъ“) зміцнювалася і тут. Юридично ця установа укріпилася р. 1722 в формі „Сбора старшинъ“ у Військовій Канцелярії¹⁾. Круг збирається все рідше. Усі обрання у Крузі в XVIII ст. були справжньою фікцією, бо все наперед вирішували отаман і „Сборъ старшинъ“²⁾. Наприкінці XVIII ст. „Кругові... нічого було робити... З Круга ставав лиш символ народоправства“³⁾.

Давня Донська установа існує і в XIX ст. Року 1810 наказано, щоб „Військо Донське на спомин високомонарших милостів йому наданих і далі робило давнім своїм звичаєм церемонію один раз на рік, у день Св. Олександра Невського, збираючи військовий Круг (виносячи регалії) та читаючи у цьому Крузі височайші грамоти-привилеї за добру службу Військові надані“⁴⁾. Увесь цей час — XIX і XX в.в., перед революцією, що скасувала військовий устрій Донщини, Круг мав характер звичайного військового параду⁵⁾.

Про круг уральських козаків маємо свідоцтво в книзі А. Левшина „Историческое и статистическое обозрѣніе Уральскихъ казаковъ“. Птб 1823⁶⁾. Автор покликається на свідчення старих козаків, що за його часів пам'ятали ще давні порядки. Уральські козаки в XVII, XVIII ст. „у внутрішньому управлінні довго являли собою рід республіки: сами обирали й скидали отаманів та старшин своїх; сами карали смертю обвинувачених та всі справи розв'язували на майдані на зборах всього війська чи „въ кругахъ“, що на них, як на віче, скликано їх дзвонячи у дзвін, і що без їхньої згоди отаман нічого важливого чи громадського розпочати не наслідювався. Ось що оповідають про ці круги старики. Скоро лиш бувало надійде який-небудь наказ, чи повстане яка-небудь спільна військова справа, то на дзвіниці соборної церкви б'ють на сполох або повістку, щоб усі козаки сходилися на збірне місце до Військової „Избы“ чи Приказу..., де чекає їх військовий „атаманъ“. Коли збереться чимало народу, то отаман виходить до нього з ізби на ганок з срібною позолоченою булавою; за ним з жезлами в руках „ясаулы“, які одразу-ж ідуть на середину зборів, кладуть жезли та шапки на землю, читають молитву та вклоняються спочатку отаманові, а потім на всі боки козакам, що їх оточують. Після цього беруть вони жезли та шапки знову у руки, підходять до отамана, одержують від нього накази, повертаються до народу і голосно вітають його такими словами: „помолчите, Атаманы молодцы и все великое войско Яицкое“. Нарешті, оголосивши справу, що для неї скликано збори, питають: „любо ль атаманы молодцы?“ Тоді з усіх боків або кричать „любо“, або починається ремствування та крики „не любо“. В останньому разі отаман сам починав вмовляти незгідних, пояснюючи справу та перераховуючи користь від неї. Коли козаки були їм задоволені, то вмовляння його

¹⁾ Ibid., с. 199.

²⁾ Ibid., с. 200.

³⁾ Ibid., с. 205.

⁴⁾ Ibid., с. 209.

⁵⁾ Ibid., с.с. 231, 237.

⁶⁾ с.с. 19–23, 31–32.

часто впливало; в противному разі ніхто не слухав його і воля народу виконувалася" ¹⁾). Тут опис вельми подібний до опису Донського військового круга. Це мабуть тому, що уральські козаки є галузь козаків донських і порядки їх могли бути тотожні. Не дурно Рігельман завважує, що козаки всіх російських військ (Донські, Уральські, Сибірські, Терські, то-що) „между собою весьма сходно о себѣ разсказывают" ²⁾). Проіснував військовий круг в уральських козаків до повстання Пугачова; після чого круг було скасовано.

Без сумніву, військовий круг російських козаків має багато спільних рис з радою на Гетьманщині. Але ще більше з радою січовою, бо, як і вона, це інститут, за виразом Сементовського, „простіший“.

Треба гадати, що всі названі організації мають багато спільного і в причинах походження і в причинах аналогічної структури з українською генеральною радою. Адже в своїй генезі це є органи степових вільних здобичників, згодом своєрідної демократичної військової класи. Рада і в городовій Україні і на Січі, і в російських козаків — вищий орган козачої організації.

Шляхи розвитку цього інститута в XVII—XVIII ст.ст. були аналогічні. На Україні він швидше виродився. Докладніше про причини занепаду генеральних рад говоримо далі. Тут-же зазначимо лиш, що цьому в одміну від радій Запоріжжя й кругу російських козаків, сприяло державне становище України-Гетьманщини, що вимагало складної зовнішньої політики, до якої рада козацька була нездатна. Це була держава з чималою територією, отже збирати раду було важко. Економіка Гетьманщини була складніша й ступінь економічного розвитку вищий за степові Січ і Дін. До того-ж тут були міцніші рештки давніх клас, феодальних інститутів — монастирське та шляхетське землеволодіння. Адже перше з них не знало навіть, хоч-би тимчасового, розкріпачення селянства. Все це призвело до ранішого й різкішого соціального розгалуження, різкішої класової боротьби... Все це відбилося на ранішій занепаді козачої ради на Україні-Гетьманщині. Але аналогічний процес, тільки повільніше, тільки не так помітно йшов і на Запоріжжі, де кінець-кінцем наприкінці XVIII ст. радою керує група заможнішого козацтва, й на Дону, де круг заступає правління старшини.

Чимала кількість однакових рис ради з кругом донських козаків ставить питання про можливість того, що та чи інша сторона запозичила цей інститут. Категорично твердити це неможливо, не можна мабуть навіть гіпотетично це припустити, оскільки жадних доводів немає. Можна, мабуть, казати лиш про можливість запозичення окремих рис інституту. Це — цілком припустимо, бо всі російські війська походять від козаків донських, а ці були в постійних зносинах з українським козацтвом,

¹⁾ с.с. 19--23.

²⁾ История о донскихъ козакахъ. Чт. М. О-ва 1846, № 3, с. 1.

та були й певні українські елементи на самім Дону. Запозичення таке могло бути обопільне, але найпевніше, що йшло воно з України, з її давнішою й міцнішою козацькою організацією¹⁾.

XII.

Юридична природа інституту генеральних рад. Рада генеральна, як установа права звичаєвого.

Повстає питання про юридичну природу такої організації й таких організацій, як генеральна рада на Україні-Гетьманщині. В праці, присвяченій історії державного права, це питання має повстати як проблема — чи була з генеральної ради установа, чи був з неї узаконений державний орган? Чи генеральна козацька рада є явище суто фактичного порядку в історії України, чи навпаки є це унормована правна організація?

Нам здається, що попередній наш виклад вже дав почасти відповідь на це питання. Адже ми бачили в нім і цілком певну організацію (для установ такого типу) й певну компетенцію цього інституту. Ми бачили, що рада козацька є явище нормальне в житті України. Для певної галузи справ (прим. для обрання гетьмана, статті з Росією) визнавалося за обов'язкове вирішувати їх саме в цій установі. І всі обрання гетьмана проходять на генеральних радах. Навіть в XVIII ст., добі, коли дуже змінилося співвідношення соціальних сил, причім змінилося не на користь класи козацтва, ми бачимо, що правний консерватизм примушує для обрання гетьмана воскрешувати юридичну фікцію генеральної ради. Так само стоїть справа і з статтями-умовою з Росією, що, як ми бачили, завсіди розглядалися на генеральних радах. А коли й бувало порушення цього правила, то це визнавала навіть Росія (справа з статтями 1663 р.). Так було і з іншими категоріями державних справ, що виходили в компетенцію генеральної ради.

Коли-ж норму — розглядати певні державні справи на генеральній раді — порушувалося — проти цього були протести. Приміром у лютому р. 1666 на старшинській раді під Лисянкою у Дорошенка старшина

¹⁾ Розділ про аналогічні організації в інших народів і державах додали ми передусім на те, щоб зілюструвати, що генеральна рада є не цілком одмінна установа, установа, що не мала собі подібних. Інша річ справа про те, чи були аналогічні причини походження таких інститутів. Тут ми цілком одрізнили вікові установи держави-громади від установ пізнішого часу типу генеральної ради. Народні збори були в різних формах ще раніше од класово-державних організацій, хоч-би за родово-племінного укладу життя. Ясно, що аналогічні причини походження з генеральною радою могли мати лиш установи її часу, однакового соціально-економічного типу суспільства. Думається, що основна причина встановлення саме такої демократичної, типу вікових установ, форми генеральної ради є в своєрідній гуртовій організації козацьких степових ватаг-здобичників. Простежити-ж самий шлях, як зародилися отакі організації, важко, для цього бракує докладніших даних за устрій цих ватаг.

сердюків „кричали на Дорошенка з болшим шумом и называли ево татарским гетманом, потому что де поставлен он в Гетманы от татар, а не войском обран“¹⁾). В цім бачимо протест супроти порушення права-звичаю. В тексті нашої роботи ми наводили низку протестів супроти порушення тих чи інших звичаєвих форм діяльності ради—її складу, порядку зборів, компетенції. Це тому, що їх унормовував військовий звичай.

Отже на питання тут поставлене треба відповісти, що з генеральної ради був виразний державний орган, установа в юридичнім розумінні цього слова.

Це не визначає, що козацьку раду слід уявляти собі як установу тотожню їй подібну установам наших часів. Наш час є доба, коли панує писаний закон. Органи держави, їх права й функції фіксуються в писаних конституціях і тих чи інших формах писаних законів. Організація їх є точна, функції, склад, порядок діяння точно визначені в зафіксованій юридичній нормі.

XVII ст. для України є доба звичаєвого права. Пам'ятки писаного закону вже є, але вони до державної організації України мало стосуються. І органи державного управління України під цей час базуються на праві звичаєвим. Що правда, дещо говорили статті з Росією. Але цей сурогат писаної конституції Гетьманщини мало торкається організації діяльності державних українських установ. Зокрема генеральної ради статті торкаються тільки тоді, коли говорять загальними словами про „обрання“ гетьмана. Вся організація державних установ і генеральної ради в тім числі ґрунтується на праві звичаєвому. Установи звичаєвого права не мають тієї стисло окресленої компетенції й організації як установи писаного права, їх функції раз-у-раз не такі виразні й не так ясно відмежовуються вони від функцій інших установ. В основі організації таких установ лежить факт, але такий факт, що незмінно певним способом повторюється й що порушення його викликає протести. З такого факту поступінно повстає звичаєва норма, поступінно утворюється певна установа звичаєвого права й фіксуються, хоч і не так точно як тепер, ті чи інші сторони її організації та діяльності. Фіксацію, незмінне повторення тих чи інших сторін організації й порядку переведення генеральної ради ми бачили в нашій викладі. Так було з складом ради—не знаємо жадної ради без участі козацької класи. Так було з формою її зборів, порядком голосування й обмірковування справ... Намічалось й певне місце зборів цього інститута (р. Росава), то-що. Але установи такого типу як генеральна рада є установи *sui generis*, установи відмінні від державних органів нашого часу. В нашій викладі раз-у-раз можна було помітити неабсолютну точність її організації, боротьбу за склад її, боротьбу за поширення й зменшення

¹⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 5872/61. Малор. Приказу, а.а. 190—193.

її компетенції. Це все не суперечить кваліфікації генеральної ради як установи в юридичнім розумінні цього слова, бо є це установа звичаєвого права. От чому розглядові й характеристиці її й присвячено цю працю історика-юриста.

XIII.

Роля генеральної ради в історії України. Боротьба за генеральну раду. Класи, що за неї змагалися. Економічна й політична перемога козацької старшини й занепад генеральних рад.

Ми подали докладний формальний огляд юридичних рис нашого інституту, ми навели низку порівнянь-аналогій з інститутами схожими на генеральну раду формою або суттю. Але безперечно нарис наш був-би далеко не повний, нарис наш не відповідав-би вимогам нової науки, коли-б обмежився самим цим формальним оглядом структури військової ради. Ми не можемо забути того, що цей інститут грав певну роль в тогочаснім житті, що він мав певне значіння, що навколо нього боролися певні групи й класи... Отже мусимо спробувати дати посильну оцінку й тлумачення цієї ролі й цього значіння генеральної ради на Україні-Гетьманщині.

Для цього маємо ми згадати за криваву соціяльну боротьбу, що на Україні в XVI—XVII ст.ст. точилася. Була це боротьба національна, але була це боротьба й соціяльна, — боротьба дрібного й середнього (згадаймо самого Богдана Хмельницького) землеволодіння з великим в умовах зростання грошового господарства й ліквідації економіки феодалських часів. На Україні, країні порівнюючи невеликих і нечисленних, економічно несильних міст, головну роль в цій боротьбі насамперед грала дрібна хуторянська буржуазія — козацтво. В завзятій боротьбі, що кінець-кінцем принесла соціяльний і політичний переворот 1648 р., козацтво веде перед. Козацтво є та класа, що цей переворот зробила, та класа, що стоїть тепер на чолі нової української державної організації.

Який-же орган, що ним виявляє свою владу нова класа-переможець? Цей орган бере вона з своєї давньої організації в складі польської держави. Вже тоді в нім, у козацькій раді виявляє свою волю нова класа — ще організована в своєрідну військову верству — козацтво. На бурхливих козацьких радах раз-у-раз підносить ця класа гасло повстання супроти старого соціяльного й політичного ладу. Раз-у-раз ухвалюється тут це гасло й за постановою ради лється кров у невдалих тимчасом повстаннях.

І при повстанні Б. Хмельницького, при своєрідній революції 1648 р. переможна вже козацька класа має за орган своєї влади свої військові ради. В першій частині роботи ми навели низку даних про раду, як впливовий орган козацтва за перших років гетьманування Б. Хмельницького.

А втім революція 1648 р., що поставила коло влади хуторян-козаків, принесла низку передумов для соціального розвитку країни. Цей розвиток обумовлювався зростанням торговельного капіталізму й поширенням грошового господарства. Цим обумовлюється поступінне зростання великого землеволодіння, „а маса селянства й козацтва виявляється погано пристосованою й мала здатною пристосуватися до нових складних умов господарства, що потребувало великих грошових засобів“¹⁾. Властиво кажучи, цей процес концентрації великого землеволодіння почавсь у більш-менш значних розмірах допіру з Самойловичевих часів. Але ще й за часів повстання Богдана Хмельницького бачимо в лавах нових переможців і рештки давніх землевласницьких груп (шляхетство українське). Бачимо й те, що нові переможці не ризкують цілком ліквідувати велике землеволодіння (монастирське й рештки шляхетського землеволодіння). Частина українського шляхетства оточує самого ватажка української революції — Богдана Хмельницького, вона в особі Виговського й інших посідає вищі українські уряди і в особі Виговського претендує на спадщину по Богдані Хмельницькому.

Все це обумовлює ту класову боротьбу, що яскраво виявлялася на Україні-Гетьманщині в другій половині XVII ст. Спочатку класова боротьба не має ще виразної соціальної програми, це поки-що боротьба тільки політична. Це — тому, що „боротьба пригніченої класи проти класи, що пригнічує, неодмінно є передусім боротьба політична, боротьба супроти політичної зверхності гнобителів. Розуміння звязку цієї політичної боротьби з її економічною підвалиною слабшає, а инколи й до краю зникає“²⁾. От чому орган, за який часто йде ця боротьба, є генеральна рада — орган, що через нього претендувало правити Гетьманщиною рядове козацтво — дрібна, хуторянська буржуазія, що в цій лиш інституті мала кількісну більшість, у цій лиш інституті могла виявляти свої політичні претенсії.

Хід цієї боротьби ми уявляємо так. На початку повстання, в дні перемог української революції, перемог хуторян-козаків генеральна рада є *de facto* зверхній орган держави, що з ним рахується й популярний гетьман. Але дні перемог змінюються днями воєнних поразок, днями переходу в залежність од сусідньої держави (умова 1654 р.). Це й правління групи шляхетства, що оточувала Б. Хмельницького, яка базувалася на рештках економіки давнього ладу й ідеологічно з ним була звязана — обумовило тимчасовий занепад активності рядового козацтва, а разом із тим і занепад військових рад, що після 1654 р. не збираються.

Смерть Богдана Хмельницького й обрання на неповній, на нечисленній раді в Чигирині найвиразнішого представника українського шляхетства, що було при Богдані Хмельницькому — І. Виговського, лю-

¹⁾ Рожков, История России, т. VI, с. 25.

²⁾ Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах, с. 54, 1919 р.

дини не чужої тенденціям повороту до давнього ладу, — розв'язало руки представникам козацтва й поспільства. Представниками цих груп з'явилися запорозці з кошовим гетьманом Барабашем, полтавський полковник М. Пушкар та миргородський С. Довгаль. І цікаво, що головним лозунгом їхньої боротьби з Виговським була козацька широка рада — чорна рада. Отже 14 квітня р. 1658 Пушкар пише до Москви: „Известить Его Царскому величеству — изволил бы полную раду, противъ грамотъ на-данныхъ, на подлинномъ месте учинить всемъ войскомъ и всею чернью войска Запорожского“¹⁾. А Барабаш писав Білгородському воеводі, що вийшло січове військо „для рады посполитой“²⁾. Про раду в Переяславі ця група казала, що „та де рада, что была въ Переяславлѣ, была неполная, а были на радѣ тѣ полковники, которые съ Иваномъ Выговскимъ въ одной мысли, а съ ними сотниковъ и черни у полковника чело-вѣкъ по десяти и менши, а заднѣпрскихъ полковъ никого не было, и на гетманство де ево Ивана обрали не всѣмъ войскомъ и булаву ему не давали, а даль ему Ивану Выговскому булаву околничей и оружейничей Богданъ Матвѣевичъ самъ, а не полковники и не чернь“³⁾. Цікава велика одміна поглядів у представників цих двох груп. 31 травня 1658 р. в листі до російського стольника Алферьева гетьман Виговський писав, що Пушкар добре б зробив „чтоб самъ с товарищи до войска з Барабашем приѣхал и тамо всѣм от нас объявилъ обиды. И мы б есмь при всей старшине, вину в себе узная, естли б какая была, ему доволно учинили, не хотячи христьянского кровопролития“⁴⁾... Пушкар і Барабаш билися за чорну козацьку раду. А Виговський пропонує інший вихід: всі непорозуміння він хоче розв'язати „при всей старшине“, тоб-то на раді старшини. Цікаво й те, що найактивнішу роль в рухові Пушкаря грало тогочасне робітництво, група завсіди найрадикальніше настроєна. Так 8 червня р. 1658 р. Київський воевода В. Шереметьєв писав до Москви про події на Україні між іншим таке „которыя были воры въ сборѣ, Пушкаревъ полку сотникъ Зеленской да дьякъ, а съ ними была собрана гуляйства съ винокурень и съ будъ съ полторы тысячи челоуѣкъ, и приходили они подъ Глуховъ для грабежу, а сотника и войту и иныхъ людей хотѣли побить до смерти“⁵⁾ (бажанням грабіжництва раз-у-раз пояснювали владущі верстви революційні рухи).

Виговського-ж підтримували інші. Ми звичайно знаємо його найближчих співробітників: вони походили з української православної шляхти чи з старого рангового козацтва, що вершки його і економічно й юридично були недалекі від рядової шляхти. Але в однім акті мова мовиться й за інші групи. Це акт про старшинську раду у Виговського.

¹⁾ Рук. Судівка № 97. Збірка Грамот, ч. I, стор. 583.

²⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 399 Білгородськ. Стола Розряда, а. 25.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 49—50.

⁴⁾ Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 407 Білгор. Стола Розряда, а. 76.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, стор. 175.

В травні 1659 р. „черкашенин“ — „виходець“ оповідав кн. Куракінові, що: „Какъ де он был в Чигирине і слышел, что до него была рада у Выговского с полковники, чтоб де будут ли они чинить войну с твоими великого Государя ратными людьми или не будут? І полковники де Уманской да Белоцерковской сказали ему Выговскому, что де они болши того кровопролития чинить не учнут. І он де Выговской за то на них кричал і велѣл их посажать на пушки і велѣл было их порубить. І черни де тѣх полковников рубить не далі. І Выговской де на раде покинул булаву і пошел с рады в город в Чигирин. І Чигиринские де черкасы — козаки и рендары пошли за ним і стали ему говорить, чтоб он булаву взял. І он де Выговской булаву взял“¹⁾. Тут ми бачимо, що вельми за владу Виговського дбають „рендары“, тоб-то в умовах того часу найзаможніша й найміцніша група української буржуазії. Ці „рендары“ повертають Виговському булаву.

Але і в лавах співробітників Виговського були різні течії. І у деякого з них бувала думка про чорну козацьку раду. Отже коли в листопаді 1658 р. кн. Ромодановський „приводилъ к вѣрѣ“ наказного гетьмана Виговського — Скоробагатька й його старшину, — ці казали про потребу „учинить имъ супольную раду о гетмане и своих великого Государя дѣлах“²⁾. А трохи згодом полонений писар наказного гетьмана Скоробагатька — Захар Шикієвич свідчив у російському таборі між іншим таке: „повѣрился мнѣ панъ Цецура, пол(ковник) Переяславской, что имѣет в раду чернецкую ударить, усмотря время, и тут вскоре до князя Григорія Григорьевича о том давать знать, чтоб о том вѣдая давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошене земли через Выговского от орды и от ляхов, и что от Его Царскаго Величества отступил без всякие крѣпкие причины Выговской. Хочет і всѣх до своего умыслу привести и подлинно бы до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробагатко не приѣхал. Однакож и ныне времени смотрит; до которого умыслу и нѣкоторые люди правду любячие пристають“³⁾.

Чи мав успіх цей рух за чорну раду? Виговський загубив булаву, широка козацька рада (що правда, без її найактивніших оборонців, що обрали собі на наказного гетьмана І. Безпалого, очевидно на дуже нечисленних зборах) зібралася на Росаві й обрала на гетьмана Ю. Хмельницького. Але соціальні здобутки класи козацтва на ній не були великі, хоч дещо й важив той факт, що найвиразніша група українського шляхетства втратила владу.

Згодом рух за чорну раду підноситься р. 1662 підчас боротьби за гетьманську булаву Сомка, Золотаренка й Бруховецького. Прибічники останнього вимагали широкої чорної ради. Росія уявляла спочатку склад

¹⁾ Древлехранилище РСФСР., Столб. № 308 Приказн. Стола Разряда, а. 372.

²⁾ Ibid., № 429 Білгор. Стола, а. 167.

³⁾ Ibid., Столб. Приказн. Стола № 308, а. 420.

цієї ради не вельми широким. Отже, запрошуючи у вересні року 1662 полковників на раду, кн. Ромодановський рекомендував узяти на раду „и ис черни, кому им в той раде мочно будет вѣрить“¹⁾. Це ще не говорить про раду широку. Мабуть тому й міг писати йому Ніженський полковник В. Золотаренко, що „они... милости зело обрадовались, что ты великій Государь изволилъ имъ учинить суполную чернецкую раду“²⁾... Але далекозоріша група старшини вже передчувала народження в звязку з цією радою нового соціального руху. Не дарма в червні 1662 р. Чернігівський воевода сповіщав Москву, що „приходя ко мнѣ, холопу твоему, Черниговской полковникъ Аникѣй Силич и ево начальные люди и говорят, что де начинается у нас быть другая Пушкаревщина“³⁾. Чернігівські „начальные люди“ бачили піднесення класової боротьби. Причини її пояснював у лютому 1663 р. на Москві Київський полковник В. Дворецький: „драли по мѣстам и селам убогих людей незносными податками: стаціѣ берут вшелякими пашнями, а тое ратным людем в грошах дают; а скарбы собѣ з людей бѣдных збирают Сомко и Васюта. А войску Запорожскому и хлѣба на Запороже не пропускают возить, и ратные люде голодом помирают по мѣстах. А они нѣкому жадной речи дармо не дадут. Тилко у них все купить потреба. И то заказали всюды абы грошей люде мѣдных не брали не за що. И нынѣ стацію на Осударскія люде збирают и собѣ на пожиток оборочают, на грошѣ продают и обогащаются“⁴⁾. Дворецький — сучасник цих подій вказує лиш на конкретні причини незадоволення старшиною. Але є натяк і на основну. Старшина „обогачалася“, збагачувалася коштом козацтва й селянства, зростала соціальна нерівність, зростала в звязку з цим класова ворожнеча. Це стверджують свідчення в червні 1663 р. на Москві драгунського капітана М. Мостікова, що був з Великого-Гагіним на Україні: „Чернь в розговорех говорят, что имѣ годен бы Гетманом Брюховецкой, потому что де он человекъ смирной и не гордой. А Сомко де и полковники люде гордые и им чинят налоги, а сами обогатѣли“⁵⁾.

Не довіряли навіть і Брюховецькому. Той-же Мостіков оповідав, що „чернь де говорят, что Сомка и Брюховецкого имѣ на совершенное гетманство не надобно, а оберут они на раде опричь ихъ кого излюбят всею чернью“⁶⁾. Великого-Гагін писав, що „намѣ же... в Нѣжинѣ сказывали козаки и мѣщанѣ, что на раде хотятъ де Государь выбрать въ Гетманы Полтавского полку казака Костянтина Суличича или Нѣжинского казака Григорья Кобылецкого“⁷⁾ — себ-то людей своєї класи для рядового козацтва — „черни“.

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФСР. Столб. № 499 Білгородськ. Стола Разряда, в. 18.

²⁾ Ibid., Столб. № 475 Білгор. Стола, а. 501.

³⁾ Ibid., Столб. № 468 Білгор. Стола, а. 700.

⁴⁾ Додаток № 4.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа, а.а. 269—273.

⁶⁾ Ibid., а.а. 274—275.

⁷⁾ Додаток № 5.

Чорна рада з доміантною ролею рядового козацтва зібралася р. 1663 під Ніженем. Тут пройшов на гетьманство кандидат Запоріжжя й південних полків — Бруховецький. Слід взагалі сказати, що в боротьбі за чорну раду на Лівобережжі завсіди головну ролю грали південні полки. Можливо, що це пояснюється соціалним складом їх козацтва й умовами їхньої економіки. Річ у тім, що полки „литовські“ (північні) — мали рештки шляхетського стану й його землеволодіння, землеволодіння монастирів, більшу залежність від них і від нового старшинського землеволодіння груп рядового козацтва й селянства. Це все — в XVII в. — менше відчувалося в полках степових — південних, де велике старшинське землеволодіння з'являється згодом і де бачимо одноріднішу козацьку масу. От чому, коли Великого-Гагін ішов на чорну раду в Ніжень, — він побачив, що „которые де Государь города близко к Переяславлю и к Нѣжину, и тѣхъ городов полковники и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь, и мѣщанѣ хотят в гетманы обратъ Якима Самка. А которые де Государь города близка Полтавы и Гадича, — и тѣхъ городов полковники и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь („чернь“ — тут ясно видно значить рядове козацтво. Л. О.), и мѣщаня хотят в Гетманы vybrать Івана Брюховецкого“¹⁾.

Як відомо, й чорна рада 1663 р. не внесла радикальних змін у соціалний устрій України. А втім, рух за широку козацьку раду не припиняється. Року 1665 її хоче скликати відомий Децик. „Выразумѣш что имѣет быть, как увидимся на назначенном мѣсте?“, питає він Браславського полковника Дрозда. Мали вони „о добром посовѣтовати“²⁾. Широка козацька рада збирається в червні 1668 р. під селом Будищами. На ній забито Бруховецького й обрано Дорошенка³⁾. Року 1669 хоче зібрати широку раду на Росаві Дорошенко⁴⁾. Мають на ній, за його універсалом, бути всі козаки „кто толко отчины своей Украине добру общему і волностямъ, за которые кровь свою разливаемъ есть желательные“⁵⁾. Але на Росаві був Суховій з полками, що стояли за нього. Спільної з військом Дорошенка ради не відбулося, справа закінчилася баталією⁶⁾.

Далі боротьбу за чорну раду бачимо в середині 70 р.р. Її репрезентантом і на цей раз було Запоріжжя в особі кошового отамана І. Сірка. Ворогом такої ради був ставленик лівобережної старшини гетьман Самойлович. До чорної ради ніби-то знов схилявся правобережний гетьман П. Дорошенко. Але на цій позиції він не був твердий. Р. 1671 в листі до великого коронного гетьмана Яна Собеського він пише, що до нього дісталися універсали, які закликають „aby się za poradą tej łysej obludnej, u nas żadnej powagi nie mającej (lubo z wielką brodą)

¹⁾ Додаток № 5.

²⁾ Додаток № 7.

³⁾ Додаток № 9.

⁴⁾ Додаток № 11.

⁵⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Кн. № 1, Малор. Приказа а.а. 305—306.

⁶⁾ Додаток № 11.

głowy (Ханенка, Сірка? Л. О.) czernicka rada stać miała, co u nas za łaską Bożą dawno jest ona (jako szkodliwa) z wojska wywołana, i do wszystkich rzeczy złych wiodąca¹⁾. Чорної ради на цей раз скликати не пощастило. Адже важко визнати за ню раду, що р. 1675 під Чигирином переобрала Дорошенка. Склад її був вузький. Опріч запорозців (і дончаків, що в раді могли й не брати участі) було на ній тільки нечисленне Дорошенкове козацтво. Під цей час рядове козацтво вже не було господарем становища. Яскрава перемога 1663 р. була „Пірровою перемогою“. Влада поволі переходить цілком до нової групи великих землевласників — до старшини. Цікаво те, що, саме лідер південної партії — рядового козацтва й запорозців І. Бруховецький, коли стає гетьманом, завдає тяжкого вдару генеральній раді. Адже за головний привилей — право військової ради було встановлення умови з Московською державою в формі договірних статтів. За Бруховецького 1663 р. ці статті встановлює з'їзд старшинської ради²⁾. Старшина навчена досвідом ради 1663 р. вже рішуче бореться й заперечує супроти чорних, козацьких рад. Цією стороною дуже цікаве оповідання капітана російського салдатського полку М. Мартинова в липні 1667 р. в Київській „Приказной избѣ“. Даємо слово оригіналові: „Слышал де он Михайло от Черниговского бывшего полковника Івана Аврамова, что полковник де Демко Ігнатьевъ по писму боярина и гетмана Івана Мартыновича почал де полку своево козаком говорить (полк стояв „за рѣкою Десною от города в пяти верстах“), чтоб от приходу неприятельских людей стать бы гдѣ въ крѣпких мѣстех. И Пѣсоцкой де атаман Сава Орловской при всем полку ему полковнику почал говорить: идем де мы в раду, а не против неприятельских людей. И полковник де Демко атамана Саву Орловского за тѣ его слова бил ослопьем и говорил де ему атаману і всѣм козакам: пора де вашим козацкимъ радамъ перестать, а о войсковых де дѣлах боярин и гетман Іван Мартыновичъ, буде что надобно, станет де думать с одними полковники без вашей козацкой рады“³⁾. Факт вельми цікавий. За згадку про широку, про козацьку раду вже б'ють „ослопьем“ (це часи Бруховецького!). Многогрішний — майбутній гетьман — уважає що їм вже час „перестать“, що її може й повинна заступити рада старшини. Многогрішний тут трохи помилився: як ми вже казали, рада з козаків зібралася 1668 р. Але, очевидно, на ній за обставинами військового часу не ухвалювалося постанов в справі внутрішнього ладу України. А далі він вірно намітив процес поступінної заміни генеральної ради радою старшини.

¹⁾ А. Grabowski, Ojczyst. Spominki, т. II, с.с. 305—307. Краків. 1845. „Щоб за порадою тії лисої, лицемірної, що жадної не має у нас поваги (хоч і з великою бородою), голови чорна рада мала відбутися; що у нас з Божої ласки її давно (як шкідливу) у військові знесено, як таку, що призводить до всяких негарних справ“.

²⁾ Кн. Розрядныя, т. II, с. 981.

³⁾ Додаток № 8.

23 січня 1669 р. генеральний обозний П. Забіла від імени Лівобережного уряду прохав, „чтобъ де черневой радѣ не быть, а быть бы на радѣ полковникомъ и старшинѣ; а черневой радѣ не быть бы для того, что мѣста рзоренные и какъ съѣдутца многіе люди, и на радѣ и лошадей накормить будетъ нечѣмъ“¹⁾. З цим вже рахувався й боярсько-дворянський російський уряд, представник якого боярин і оружейничий Б. М. Хітрово оголосив на другий день посланцям Многогрішного, що „быти радѣ неотмѣнно у гетмана въ Батуринѣ старшинѣ и всей войсковой и мѣщанской, а черневой радѣ не быти, и на томъ мѣстѣ все постановити и укрѣпити безъ отволоки“²⁾. І р. 1672 рада старшини, яка в квітні 1672 р. зібралася в Батурині, ухвалила, що при обранні гетьмана „на радѣ быть полковникомъ, сотникомъ и старшинѣ войсковой и начальнымъ людемъ, всего войска не собирая, такъ постановили“³⁾. В статтях ради старшини, що правила тоді Лівобережною Україною, в травні 1672 р. є таке: „хотя таковъ между всею войсковою старшиною стался совѣтъ, дабы, для обранія гетмана, назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакожь (щоб) на томъ обраніи гетмана въ радѣ отъ посполства не повстало, для великого совокупленія въ людехъ смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ быти войсковою на радѣ, не призывая общаго посполства. Тогда до лица земли упая, милосердия отеческой великого государя нашего, его царского пресвѣтлого величества, боярину и воеводѣ и намѣстнику бѣлгородцкому ко князю Григорью Ромодановскому стародубскому и къ думному дворянину и воеводѣ нѣжинскому Ивану Ивановичю Ржевскому просимъ указу: естли бы на той радѣ и обраніи гетмана къ какому имѣло склонятись нестатку и бунтамъ, дабы за одно съ нами несогласного къ вѣрнымъ его царскому пресвѣтлому величеству и всему сигклиту глася услугамъ обороняють (?) пребывали и ни къ какой не допускали своей воли“⁴⁾. А в другому акті вона боїться, щоб на Україні не „мусило б щось нового показатися и много бы ростирковъ межи посполытым народом (не) было“⁵⁾ на тій раді. Тут дуже яскраво бачимо побоювання „общого посполства“ — рядового козацтва. Старшина йому не вірить і боїться його. Вона прохає допомоги — втручання у внутрішні українські справи — московського уряду. Цей останній справді не допустив тут жадної „своєї воли“. А коли в 1676 р. Дорошенко і Сірко проектували чорну раду, то стародубський полковник П. Рославець так виправдував свою свавільну поїздку до Москви з доносом на Самойловича, — він, мовляв, „поѣхаль безъ его гетманского вѣдома и отпуску къ царскому величеству къ Москвѣ, убоясь черной ради, чтобъ его Петра безъ его гетманского вѣдома не убили“⁶⁾. І хоч справжня мета подорожи П. Рославця

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibid., т. IX, с. 849. ⁴⁾ Ibid., т. IX, с. 855.

⁵⁾ Древлехранилище РСФСР. Малорос. Подлин. Акты, № 250.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 728.

була інша — для нас важливо те, що він уважав за цілком доцільне обороняючись покликатися на своє побоювання чорної ради — побоювання, як видно, спільне багатьом представникам старшинської класи. І таки далеко не безпідставне, бо чутки тоді ходили, що запорозці „умысля съ Дорошенкомъ, гетмана Ивана Самойловича и старшину побьютъ“ на проєктованій чорній раді¹⁾.

7 серпня 1682 р. гетьман Самойлович писав до думного дворянина Л. Неплюева скаргу на Путивльця Біляєва, що цей розголошував у Конотопі „будто войска ихъ Царского Пресвѣтлого Величества, тѣ, что по моему прошению с вашей милостию под Путивлем по указу ихъ монаршескому имѣли стать, втай меня придут под Путивль и учнутъ чинить раду. А будут меня Гетмана къ себѣ звать; если к нимъ итти непохочю, то силою возмут. И учинят такъ, что вся старшина наша войсковая, арендари были вырублены“. В іншому листі, до кн. Голіцина гетьман завважує, що вплинув на це „тот случай, который... в Москвѣ... учинился“ (натяк на Московські бунти). І в цім разі хотіли провести „подушение той же черни“. Московський уряд уважно став розглядати справу Біляєва, гадаючи, що „от такихъ злохитренных людей Малороскому (!) краю чинитца вредительство великое и вносятца расколы“²⁾. Це листування показує нам, що на раду тепер виразно дивляться як на шкідливий, революційний рух черни, „той же черни“ — що з нею змагаються й на Москві й на Україні. Показує воно нам й те, що російська „чернь“ також чогось чекає від української ради. Вона чекає соціальної зміни, адже мають тут забити старшину й орендарів. А далі, думалося можливо, рух перейде й в Росію. На Україні чорній раді — широким вільним зборам рядового козацтва за участю міщанства — вже не пощастило відбутися. Обрання Мазепи відбувалося вже при малій кількості козаків й не вони вже грали рішальну роль в обранні. А генеральна рада XVIII ст. є справжня фікція, коли від цього інституту брано лиш давню форму, але в ню вкладався вже новий зміст урочистого параду, де жадної волі обмірковування і розбіжності поглядів бути вже не могло.

Поволі зневірилися в раді й українські трудові маси. Вже в допіру наведенім у нас листуванні Самойловича 1682 р. справу про чорну раду ставлять росіяни. На Україні за неї не говорять. Мовчать за ню й згодом, підчас повстання Петрика. Що-правда останній і татари обіцяють скликати раду для обрання гетьмана³⁾. Але це між іншим. А головний зміст універсалів Петрика й документів Петрикiніяни вже

¹⁾ Ibid., т. XII, с. 513—514.

²⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Малор. Справи Міністерства Закорд. Справ. 1682 р., № 38.

³⁾ Дрєвлєхранилище Р.С.Ф.С.Р. Столб. № 949 Московськ. Стола Розряда. Столпик 2, а. 72. Цей столпик містить силу матеріалу про рух Петрика. На підставі його і інших документів про Петрика і робимо ми свій висновок про відношення його до ради.

инший. Закликається вже не до боротьби за чорну раду, боротьба за ню нічого не дала українському козацтву й селянству, вже отверто ставляться соціальні проблеми, треба вже „розбивати орендарів“...

Так виродився інститут генеральних рад. Ми вже наводили причини цього виродження й занепаду. За цю причину був економічний занепад рядового козацтва й вільного поспільства, віланізація міст, і народження великого землеволодіння козацької старшини, що в економічній залежності від неї опинилося рядове козацтво, в економічну й юридичну залежність потрапило селянство. За таких умов влада переходить до органу старшинської класи — ради старшини. В іншій праці ми вже розглядали були розвиток компетенції й поширення політичного впливу цієї установи ¹⁾).

Епіграфом до нашої роботи ми поставили вірш з літопису С. Величка про раду. Треба сказати, що в ті часи, коли скинено Самойловича, генеральна рада вже не була „сильна“. „Сильна“ була вже рада старшини, вона й підготувала й перевела переворот. Отже вірш у Величка або характеризує вплив військової ради за давніших часів, або каже вже про раду старшинську.

Певна річ, що oprіч наведених вище були й інші причини занепаду генеральних рад. Річ у тім, що подібні установи прямого народоправства притаманні лиш для держав з невеличкою територією, держав-громад (або при повній гегемонії одного міста над рештою території, як це було в республіканськiм Римі). На великій Україні-Гетьманщині цей інститут був явно технічно незручний. Пряме народоправство для держав з великою територією можливо лиш у формі референдума, формі, яку ті часи не знали.

XIV.

Література питання. Погляди на раду народницько-общинної школи. Погляди на раду М. Грушевського й Н. Василенка. Дослід М. Слабченка. Розвідка І. Крип'якевича.

Ми не маємо на увазі подати тут усі без вийнятку згадки про генеральну раду на Гетьманщині. Спеціально цьому інституті не присвячено жадної праці. Але побіжно про ради часто згадувалося. Тут ми маємо навести лиш найцікавіші з нашого погляду думки й погляди на генеральну раду.

В. Антонович вже в „Моей исповѣди“ вважав, що шляхетство було формою, що її виробило польське суспільне життя; громадське самоврядування — постійна мета, що до неї прагнув український народ ²⁾). Згодом у своїх дальших творах він розвинув погляд про притаманне українській нації тяжіння до „громадського самоврядування“, яке

¹⁾ „Рада Старшинська на Гетьманщині“. Україна. 1924, кн. I, с. 22—23.

²⁾ Основа. 1862, кн. I, с. 88.

в XVI й XVII ст.ст. виявилось в общиннім ладі. Раду він уважав за орган громади (общини). В своїх літографованих лекціях „Історія Юго-Западної Русі“ 1879 р. він пише таке про Запоріжжя, ототожуючи раду з общиною: „Вирішення політичних питань було в руках общини; коли Лясота вніс запорозцям свої пропозиції, Микошинський, що був на той час старшим, скликав збори; оскільки голоси в цьому питанні розділилися і важко було з'ясувати наслідки, то було обрано депутатів, що погодилися поміж собою та потім суть справи з'ясували решті членів общини“¹⁾. В передмові до ч. III т. I Архива Юго-Западної Росії він пише про місцеве походження козаків та общинний устрій України, що це доводить „зрештою, — те що козаки у внутрішнім своїм устрої є начало слов'янських общин, що цілком збереглися та підлягають, як вищій владі, присудові віча, що тепер зветься рада (розбивка авт.)“²⁾... Звичайно погляд про общинний лад на Україні XVI—XVII в.в. пізніша наука одкинула³⁾ й тепер важко полемізувати з думкою, що ототожнює козацьку раду з давнім вічем. Нам вже доводилося вказувати, що це є інститути різних епох, різних соціальних типів.

На тій-же по суті позиції, що й Антонович, стоїть І. Каманін, який присвятив раді кілька цікавих рядків у своїй розвідці „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“. Він тут пише: „Органом вишого суспільного управління була рада. Ми не маємо даних, щоб простежити в часі її народження та розвиток; але в кінці XVI в., судячи з опису її Ериха Лясоти (1594 р.), вона є інститут, що цілком склався вже в той час; без сумніву рада, як і саме козацтво, дуже давнього походження і, можливо, має тісний зв'язок з вічем великокнязівської доби. На збори ради згодом маємо вказівки у літописах та в офіційних документах XVII в.; отже, напр., у щоденнику походу проти козаків р. 1625, 12 жовтня; в універсалі гетьмана Григорія Чорного р. 1630, у 1632 р., 1634 р., за донесіннями російських людей та самих узятих у полон черкасів, і в 1638 р. за Діяріушем Окольського. В одзначені у нас роки рада збиралася з причини надзвичайних подій, хоч нема підстави думати, що її збори були постійні та скликалися у певні терміни. До складу ради ввійшли усі люди, що були у військові, якщо рада збиралася підчас самої війни, щоб вирішити питання про те, приймати чи не приймати умови миру, як було, напр., 1625 р.; або щоб прийняти пропозиції сусідньої держави, що запрохувала козаків на війну в союзники, як було в 1594 р., але козацькі ради в таких випадках швидше мали характер військової наради, можливо це були малі ради, в одміну від усенародніх, як бували раніш великі та малі віча; в мирний-же час, коли обмірковувалося справи, що стосувалися до внутрішнього управління та розпорядку, як ми бачимо 1632 р., до складу ради ввійшли

¹⁾ с. 30.

²⁾ Передмова до ч. III, т. I, арх. Ю.-З. Росії, с. XXV.

³⁾ Згодом його зрікся й сам Антонович.

„лутші люди“, полковники та „товариство“, „письменні лутші люди“ по п'ятьох чоловіка від кожного міста; oprіч козаків у раді беруть участь київський мітрополіт та луцький єпіскоп, коли обговорюється питання про боротьбу з унією. Раду, як ми бачимо з одзначених у нас джерел, міг скликати і гетьман і мітрополіт, а підчас війни і просте козацтво, ба навіть сторонні особи (напр. князь Ярема Вишневецький р. 1634). Спосіб, як скликувано ради, за браком джерел не відомий. Рада збиралася в різних місцях, як до обставин, напр., у Січі р. 1594, в Каневі р. 1625, на Стариці та в Києві рр. 1630 та 1638, у Корсуню в 1632 р., в Черніхівській Дуброві тоді ж та в Лубнях р. 1634. Порядок, як обмірковувано справи та ухвалювано постанови на загальній раді (чорній), ми вважаємо за такий, як його описано у Єриха Лясоти, хоч то була, як ми сказали, тільки воєнна рада: козаки, що зібралися на раду, після того як вислухали пропозиції гетьмана, розділяються на два круги (кола); один складався з старшин, другий з черни; остання вимагала односторонньої ухвали справи, а тих, що не погоджувалися, силоміць примушувала приєднатися до постанови більшості. До компетенції ради ввійшли найважливіші справи, що торкалися інтересів усієї „южно-руської“ людности; ухвали ради в цих справах мали обов'язкову силу закона; такі, напр., ухвали Київської ради 1638 р., постанови Черніхівської ради 1632 р. про боротьбу з Польщею за унію; компетенції ради підлягало також право скидати та обирати гетьманів та підносити питання про підлягання московському „государю“. Наскільки поширений був звичай розв'язувати громадські справи на раді, доводить вказане в нас скликання ради в Лубнях, що перевів кн. Ярема Вишневецький, а її необхідність та право на існування доводять слова Богдана Хмельницького, коли він мусів виправдувати заходи, що вжив без усенароднього відому та наради, важливістю зберегти потайні наміри та дії козацтва, бо розголошення напередодні повстання давало полякам можливість підготуватися до війни. Можливо, раді належало також право і вищої судової інстанції, але по джерелах, що збереглися, до доби Богдана Хмельницького ми не знаходимо прямих вказівок, oprіч тієї посередньої, що скидання гетьмана, яке відбулося на раді 1632 р., не могло бути без суду над скиненим (його згодом забито). З викладеного не можна не помітити великої схожості поміж козацькими радами та вічами великокнязівської доби; схожість ця, гадаємо, просто пояснюється тим, що як самі „южно-русскія“ громади, так і установи, які вони виробили, і далі існували від глибокої старовини, з тими лиш змінами, що в них зробили час та обставини“¹⁾. Тут oprіч повторення Антоновичевої помилки не можна погодитися й з деякими іншими місцями. Отже цілком, як видно, помилкове місце, де Каманін визнає козацькі ради за „малі ради“, визнаючи за великі ради, ради „загальнонародні“ (тоб-то всестанові). Але таких не бувало; рада — це інститут козацтва. Спосіб скликати раду не

¹⁾ Чтенія въ О-въ Нестора Лѣтописца, кн. VIII, с. 99—101.

відомий Каманінові. Ми вже знаємо, що це були котли та бубни. Два кола на раді мабуть були не завсіди. Коли-б було так, то цей звичай перейшов-би і в добу після Богдана Хмельницького, а тут ми його не зустрічаємо. Скидати гетьмана можна було-б звичайно і без суду. Це — позбавлення повноважень, а не суд.

Наведені думки стосуються до рад українського козацтва перед 1648 р. Про раду після Богдана Хмельницького згадує О. Кістяківський у своїй давній статті „Характеристика рускаго и польскаго законодательства о крѣпостномъ правѣ по отношенію къ Малороссіи“. Він каже: „після повстання та перевороту, що ставсь у південній Русі, за проводом Богдана Хмельницького, руйнувалися всі обмеження волі українського хлібороба, і йому відкрився вільний шлях до здобуття тих особистих та майнових прав, що з їх користувалися козаки та шляхта. Разом з іншими станами закликалося грамотами російських государів до обрання гетьманів і малоросійське поспільство. Воно брало участь на радах, а тому останні звалися чорними або черневими“¹⁾. Тут хоч і немає ототожнення з вічем, але так само хибне ставлення до ради, як до органу всестанового. Ради України-Гетьманщини з віча виводив О. Левицький, який гадав, що „стародавнє бурхливе віче відродилося в формі чорної ради з правом зверхньої влади в країні“²⁾. В російській науці з вічем і германськими общинними зборами раду ототожнював В. Сергєєвич: „Теж (як і на німецьких общинних сходках. Л. О.) було і у нас. Восьмого січня 1654 р. Богдан Хмельницький, гетьман „Малороссіи“, скликав у Переяславі раду і запропонував визнати владу московського государя. — Опріч царської високої руки, казав він, не знайдемо кращого пристановища, — на цю пропозицію з-поміж народу почалися крики: „Волим под царя восточного“. В цьому і виявилася згода присутніх. Що-ж це за спосіб ухвали? Це ухвала без голосування. Голоси не збираються, як і у нас. Вирішують за загальним настроєм. Є, звичайно, й такі, що думають инакше. Але за голосною згодою чи незгодою сили людей їх голосів не чути. А якщо їх не багато, вони й рота не розтуляють. Це як і у нас на вічі — одноголосна ухвала“³⁾.

О. Лазаревський — дослідник побуту давньої України-Гетьманщини не описав і не досліджував її державної організації. Тільки один раз довелось йому ширше зупинитися на цім інституті. Це було в його „Замѣткахъ о Мазепѣ“ — широкій рецензії на книгу про Мазепу Ф. Уманця. Уманець писав про Коломацьку раду 1687 р.: „Обрання Мазепи з сучасного погляду може показатися неправильним. — Военний табір, що випадково зібрався на берегах Коломаку і кількістю становив незначну частину людности, майже відірваний від країни, — не тільки говорить за всю Малоросію, але, за два дні після того, як скинено гетьмана, без

¹⁾ Основа 1862, № 1, с.с. 4—5.

²⁾ Очеркъ внутр. исторіи Малороссіи во втор. пол. XVII в., 1875 р., с. 11.

³⁾ Древности русск. права, т. II, Птб. 1908, с.с. 125—126.

будь-яких уповноважень, не опитуючи країну, обирає нового господаря, — але гетьманство Мазепи, як раз у цьому пункті, ніколи жаден з сучасників, не заперечував. Річ у тім, що вибори, на взірць коломацьких, цілком погоджувалися з історичними переказами „Малоросії“. Козацтво XVI та XVII віку було постійним військовим табором; воно зосереджувалося там, де був навсправжки цей табір. Коли певний час римська імперія була там, де був табір преторіянців, то нічого виняткового не було у тому, коли шляхом фатального історичного процесу, у Малоросійського народу склався погляд: козацький табір юридично репрезентує всю Малоросію. На цій підставі Запоріжжя — цей постійний справжній табір та квінт-есенція Малоросії, завсіди привласнювало собі право ставити гетьманів та говорити за всю країну. Січові казуїсти тлумачили конституцію Малоросії в тім розумінні, що всякий ватажок є „несовершеннолетній гетманъ“, поки його не визнано Запоріжжя. Але те, що привласнювало січове братство, на рівній підставі, привласнював кожен козацький табір, що так чи инакше ставав на чолі руху; кожен з них, при нагоді, вважав себе за „всю Малоросію“, обирав гетьмана та видавав закони, провадив війну та виходив у зносини з чужоземними урядами. Таким ото чином козацький табір на річці Коломаці, цілком легально, стає „коломацькою радою“, пише „статті“, тоб-то мало не умову країни з московським урядом, та обирає зверхнього правителя. Логіка, не перестаючи бути козацькою, все-таки залишається логікою. Обрання Мазепи, дарма що обрали його тільки козаки, які були в поході, з тодішнього погляду цілком правильне¹⁾. Лазаревський у своїх „Замѣткахъ“ каже, що, „доводячи правильність (розбивка автора. Л. О.) виборів Мазепи, п. Уманець вказує і на значіння „козацького табору“, що юридично неначеб-то репрезентував Малоросію, і на те, що обрання Мазепи в кожному разі, мовляв, правильніше за обрання Самойловича, Многогрішного... Остання вказівка навряд чи правдива. І Самойловича й Многогрішного поставила на гетьманство своя-ж братія старшина, без того дужого стороннього впливу, що був на Коломацькій раді і що його так докладно описано в Гордоновому щоденникові. Читаючи цей опис, звичайно, не можна погодитися з п. Уманцем, щоб обрання не залежало від Голіцина“²⁾. Ми гадаємо, що наведена полеміка є непорозуміння і мають рацію обидва дослідники. Уманець має рацію тому, що *de jure* козацький табір був цілком законне місце для обрання гетьмана, адже й за давніх часів гетьманів раз-у-раз обирали на Росаві в козацькім таборі. Має рацію й Лазаревський: *de facto* при обранні Мазепи багато важив і фактично вирішив справу голос кн. Голіцина. Але це ще не робило обрання незаконним; адже всі головні формальності були додержані й формально обрала Мазепу законна козацька рада.

¹⁾ О. Уманець, Гетманъ Мазепа, с.с. 70—72, Птб. 1897.

²⁾ Киевская Старина, 1898, кн. 3, с.с. 476—477.

Уманець у своїй книзі про Мазепу ще в однім місці згадує за раду. Він каже: „саме питання — що таке правильна рада — ще (р. 1669) не було вирішене (Малоросійська республіка перестала існувати, не встигнувши його вирішити)“¹⁾. Нам здавалося, що це становище викликано тим, що тоді мало досліджувано цей інститут. Певна річ, цілком окреслених рис правильності й законності генеральна рада не мала. Але це загальна властивість установ звичаєвого права, що саме цим відрізняються від заснованих на підставі писаних законів інститутів нашого часу. Точно окреслені не були форми, скажімо, таких установ як віче, боярська дума князівської та Московської Русі, рада великого князівства Литовського, сойми цієї держави і т. ін. і т. ін.

Акад. М. Грушевський двічі згадує про раду. Про козацьку раду до 1648 р. й про раду України-Гетьманщини по 1648 р. Про першу він пише в т. VII „Історії України-Руси“: „невідмінним учасником всяких справ являється саме військо, через свою раду. Сей принцип зазначає й звичайна формула гетьманських листів, де поруч самого гетьмана згадується звичайно й військова старшина й військо („з усім військом запорозьким“)... Всі важніші справи даються на рішення загальній військовій раді. Звичайно скликає її гетьман, збираючи через своїх есаулів все військо, яке є на місці. Але вона збирається часом і з власної ініціативи. Коли виникають трудніші питання під час наради, рада для докладнішого обміркування делегує або делегатів з поміж себе, або старшину — тіснішу раду, яка результати своїх нарад прекладає загальній раді. Загальна рада розбивається таким чином на дві ради — тіснішу й ширшу раду демосу, що жде докладу тіснішої ради. Буває однак й так, що рада загальна рішає справу, не ждучи докладу тіснішої ради й накидає своє рішення їй. Взагалі на раді демос поводить ся супроти старшини вповні свobodно й безпереможно, і ся похопність війська зараз радити була трохи слабкою стороною козацької організації; вона однак з часом ослабла трохи. *Ultima ratio* — гетьман зрікається проводу, то значить ставить питання про довіру. Рішенець обявляється криком і киданням шапок. Докладнішого рахування голосів, або констатовання більшості нема — се міркується на око. „Як вибирається гетьман без порядку (*tumultuario modo*), не подачею голосів, а самим криком і киданням шапок на кандидата, так і позбавляється влади часто капризом черни“, каже пізніший Собеський. В принципі рішення, очевидно, має бути одноголосним, і більшість силкується прихилити до своїх гадок незгідних з ними, навіть погрозами й терором. Форм представительства нема. Взагалі своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче (впливи конфедераційних практик жовнірських, теж досить правдоподібні, очевидно, пішли в тім же напрямі)“²⁾. Тут стисло, але досить виразно й яскраво сха-

¹⁾ Уманець, *op. cit.*, с. 50.

²⁾ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, с. 285—287.

ракетизовано козацьку раду України перед Богданом Хмельницьким. У цій характеристиці не погоджуємося тільки з вказівкою на вплив жовнірських конференцій, про що вже вище писали. Про раду української держави — Гетьманщини акад. М. Грушевський пише в своєму „Очеркѣ історіи українського народу“: „Гетьман обирається вільним обранням військової „ради“ — зборів козаків, що не знали, як і їх прототип — староруське віче, ніяких спеціальних норм представництва. В раді брали участь, голосуючи кожний за себе, усі козаки, що на неї з'явилися. Хоч згодом зверталось увагу на те, щоб, для правосильних ухвал ради, в ній брали участь представники від усіх полків (відсутність цієї умови давала привід не визнавати ухвал ради тим полкам, козаки яких у ній участі не брали), проте жадних норм пропорційного представництва, обрання депутата чи представницьких повноважень не було ні тепер, ні пізніше. Ця-ж військова рада мала вирішувати і найважливіші питання політичного життя. В принципі їй належали власне всі важливіші питання поточного управління, війни та миру. Але з того часу, як з козацтва стала така велика маса, розсіяна на такій великій території, військова рада стала важким механізмом; функціонування її ускладнювали різні формальності, що ніколи не здобували цілком певного вирішення. Через це обмірковування та вирішування питань поточного управління й політики фактично перейшло до ради старшини, а за військовою радою залишилися найкардинальніші питання: обрання та скидання гетьмана, встановлювання відносин до сюзеренної держави, визнання її зверхності, санкція форм залежності від неї“¹⁾.

Акад. Н. Василенко торкався ради в своїх „Очеркахъ по історіи Западної Русі и України“. Він пише: „Московський агент, путивлянин Гладкий повідомляє, що рада збиралася звичайно в урочищі Маслів Став над р. Росавою (тепер, приблизно, Маслівка, Канівського повіту...). Властиво певного місця для зборів ради не було. Рада збиралася і в Корсуню, і в Черкасах, і в Переяславі. Збиралася вона звичайно за універсалами, що їх по полках розсилав гетьман. В універсалах призначалося місце та час зборів ради. На раді мали право брати участь як старшина, так і всі рядові козаки. Така рада називалася загальною (вальною). Звичайно на раді, здається, брало участь по декілька чоловіка від полку. Хто їх обирав, ми не знаємо. Участь у раді, як видно, була обов'язкова. За неприбуття на раду полковник Скидан загрожував у своїм універсалі від 24 жовтня 1637 р. „військовою карою“... Рада, як видно, вважалася за законну при всякій кількості. Загальна рада відбувалася з певними формальностями. Отже для відкриття ради вимагалися, здається, корогва (прапор) та бунчук (комишина), як символ військової влади. Тому, коли незадоволені козаки робили свою раду, без старшини, то вони хапали корогву й бунчук та й ішли геть. Рада, що її збирали сами козаки, без участі старшини, називалася чернецька. Вона

¹⁾ с.с. 263—264. Вид. 1911 р.

відбувалася звичайно у випадках суперечностей та непогоджень на раді загальній (вальній). Таку раду описував Лясота у кінці XVI в. Описує її й Адам Кисіль у своїх донесіннях. Через обставини, що в них чернецька рада збиралася, вона була небезпечна для спокою держави. Чернецька рада легко могла стати за ядро для бунту. Тому на соймі 1635 р., під страхом кари на горло й заборонено було скликати чернецьку раду. На практиці ця заборона жадного значіння не мала. Приміром, Адамові Киселеві довелося бути за свідка такої чернецької ради над річкою Росавою в серпні 1636 р. Керували радою гетьман і старшина. Важливу ролю грав і писар, що читав перед радою письмові документи. Правильного обмірковування питань на раді, очевидно, не було. Сучасники кажуть про крики, що бували на радах. Згоду свою учасники ради виявляли тим, що кидали шапки догори. Ті, що не погоджувалися, инколи відходили і, як ми вже казали, робили свою власну чернецьку раду¹⁾. В цій характеристиці мабуть не цілком правдиво ототожнено „чернецьку“ раду з радою без участі старшини. З пізнішої практики видно, що це не зовсім так і „чернецька“, „чорна“ рада — це рада широка з більш-менш значним складом рядового козацтва.

Ми досі наводили думки або чистих істориків, або думку історика права в суто-історичнім творі („Очерки по історії Західної Русі и України“ акад. Н. Василенка). Але ради торкається й історично-юридична робота відомого історика українського права проф. М. Слабченка. Ми маємо на увазі книгу „Центральныя учреждения Украины XVII—XVIII ст.ст.“, що вийшла р. 1918 в Одесі. „Народній раді“ тут присвячено двадцять дві сторінки друку. Що правда, частина з них каже про раду старшини, але в чималій частині звернено увагу саме на раду генеральну. Ми, на жаль, не можемо процитувати думки й доводи автора цілком і наводимо та розглядаємо думки проф. Слабченка в нашій конспекті. Автор каже нам спочатку, що революція 1648 р. перевела в життя давні українські народні ідеї про „участь народа в управлінні на місці й політичній житті країни загалом“. Це мислилося „за типом, що здавна увійшов у його (тоб-то українського народа) світогляд, тоб-то за типом, що сполучався з визнанням волі за всіма верствами, волі комунікації, слова, політичних прав, права на вільний вибір праці, придбання нерухомости, то-що“²⁾ (в цьому реченні ми вбачаємо певні відгомони Антоновичевих ідей). Далі автор, навівши погляди Кавеліна на Січову раду й акад. М. Грушевського на генеральну раду Гетьманщини, дає своє визначення ради: „під назвою ради треба розуміти збори рівноправних громадян України скликувані за певним порядком, для розгляду, обміркування та ухвали різних справ, що мали то загальне, то приватне значіння й що відбувалися в певних обставинах“³⁾. Різні класи й згодом стани мали й різні права. Про рівно-

¹⁾ Акад. Василенко, *op. cit.*, с. 393—395.

²⁾ с. 12. ³⁾ с. 14.

правність можна говорити лиш у межах кожної групи. Автор тут також забуває за те, що генеральна рада є орган і генетично і фактично передусім козацької організації. Ми-б визначили генеральну раду трохи инакше. Генеральна рада на Гетьманщині є, на наш погляд, збори козацького війська чи делегатів від нього, инколи за участю инших клас України¹⁾, для розгляду її ухвали найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики країни й зокрема для обрання гетьмана.

Далі проф. М. Слабченко переходить до характеристики окремих рад на Україні. Він знає кілька видів їх. Отже спочатку він каже про „повні чи виборчі“ ради. „Повними вони звалися тому, що склад їх був найповніший (представники України та Запоріжжя), виборчими-ж їх можна назвати тому, що вони здебільшого розв'язували питання про обрання гетьмана й старшини. Але виборчі „звичайні ради“ насправді могли бути і неповні, складаючися з представників однієї України, без представників Запоріжжя. А втім, від запорозців, які гадали, що без їхнього відому нічого неможливо розпочати, влада Гетьманщини намагалася здобути втрачену повноту. На повній виборчій раді були присутні представники всіх станів Гетьманщини, хоч-би в особі старшини й деякого числа козаків“²⁾. На виборчих радах після 1648 р. запорозці бувають дуже не часто. Письмову згоду давали вони лиш за непевними документами Величка. Певна річ, що „всі стани“ не вкладалися на Гетьманщині в старшину й козаків. Ці повні ради, каже проф. Слабченко, звалися ще „великими“. Від них відрізнялися ради „малі“, з обмеженим представництвом, з представників однієї партії. Ці ради були непопулярні на Гетьманщині, а втім розв'язували ту-ж категорію справ, що й великі ради. „Серед малих рад окреме значіння мали ради воєнні, що збиралися для розгляду й вирішення воєнних справ. Склад їх був суворо військовий. Воєнні ради проте набували инколи значіння і в справах не воєнного характеру. До воєнних рад слід застосувати й ради ватажків, що обмірковували воєнні операції з погляду тактичного чи стратегічного. Воєнні ради Рігельман не без підстави вважав за ради суто-старшинські“³⁾. Далі рада чорна. „Назву ради „чорна“ пояснювати треба не присутністю черни, а наслідком, що супроводив раду цього виду, рада могла складатися з самої черни, але якщо на ній не відбувалося суду, її за чорну не вважали. Як карну справу вважали за чорну і книги з записами карних справ названо чорними, так на такій-же підставі і раду вважали за чорну. Побоювання кривавого кінця примушувало старшину уникати присутности на таких радах. От

¹⁾ Участь ця не була обов'язкова для законности ради, обов'язкова була лиш участь козаків, тільки без козаків не можна увивити собі ради.

²⁾ с. 14. ³⁾ Ibid.

через це на них і панувала чернь¹⁾). Критерій визначення чорної ради за наслідком зборів, очевидно, неправдивий. Адже, приміром, рада 1660 р. в Корсуню була чорна, а нікого не судила й одбулася спокійно. Жадних, побудованих на конкретних фактах, доводів свого погляду проф. Слабченко тут не дає. Вже ближчий до правди погляд О. Лазаревського (М. Слабченко його одкидає), що чорна рада така, „якою буде заправляти чернь“. Ще далі називає автор раду „головну“, але каже, що „вона практикувалася здебільшого на Запоріжжі“²⁾). Це така рада, „де остаточно ухвалювано постанову в якій-небудь справі“³⁾).

Описавши ради січові, автор називає на Гетьманщині ще раду „військову генеральну“, але вважає її за тотожну раді повній. Це — так. Але й усі види рад, на які поділяє їх проф. Слабченко, є лиш різні назви одного й того самого інституту. Вони характеризують не види установи, а тільки характер конкретних випадків її зборів. Отже, коли рада була численна, — це була чорна, велика, вальна рада, нечисленна — мала, на ній більшу увагу присвячувано справам воєнним — воєнна. Все це конкретна характеристика окремих рад, а не окремих видів цієї установи.

„Для участі в раді за достатнє визнавалося бути звязаним перед усім з територією України“. „Для справжньої участі в раді можна було належати до будь-якої з українських верстов, бути на якій-завгодно службі, бути під яким-завгодно начальницьким впливом“⁴⁾). Трохи далі автор суперечить собі, кажучи що „право участі в радах відкривалося вже самою належністю до козацької верстви“⁵⁾). Нам здається, що автор має більше рації тут, в останнім твердженні.

Далі шановний вчений каже про представництво на радах, про низку осіб, що не мали права брати участі на радах. Це — неповнолітні, жінки, люди „неблагорозумні“ (як-же можна було конкретно вгадати, хто саме „благорозумний“?), мабуть — цигани й євреї. „Особи що мали на це право, брали участь у радах безпосередньо, особисто. Проте можна було подати свій голос і через уповноважених, на письмі“⁶⁾). Так, гадає автор, робили загорозці, коли надсилали свої завваження. Але, коли так і бувало, то такі завваження *post factum* вже не є подання голосу, яке можливе тільки на самих зборах, а якась своєрідна санкція. Фактично й її не бувало. Далі автор каже про те, що кожний учасник мав тільки один голос, та про умови, яким мали відповідати особи, що їх обиралися на певні уряди. „Виборці подавали свої голоси відкрито, як того й вимагало право персональної участі. Голосування відбувалося за допомогою криків, підкидування шапок, то-що. Кількість поданих голосів визначалася просто на око, коли бувала між виборцями бійка чи підкидання шапок, чи на слух, якщо викрикувано ім'я наміченого кандидата. Тенденція була така, щоб вибори були по можли-

¹⁾ с. 15.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ с. 18.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ с. 20.

вості одногосні“¹⁾). Це — цілком справедливо. Сумнівні є тільки мабуть дальші ототожнення бійок на раді з „судомъ божимъ“. Сумнівно, щоб бійки та сутички мали значіння божого суду й на стародавнім вічі й тим більше на раді. „Перед початком виборів у виборців питали, кого вони намічають у кандидати. Після того, як вказано імена кандидатів, починалося балотування по групах, що вигукували ім'я кандидата, якого бажали. Вважалося за незаконне пропонувати кандидата перед тим, як почалася рада, проте вся підготовча до того робота, у вигляді, напр., підкупів, певного натиску, як письмової, так і усної агітації практикувалося так само, як і в сьогочасних державах. Попередня агітація була не тільки на Україні, але й на Січі, де вона засереджувалася в куренях: представники партії переходили з одного куреня до іншого й пояснювали вигоди чи не вигоди од тієї чи іншої ухвали, прийнятність чи неприйнятність кандидатур, то-що“²⁾). Тут автор каже здебільшого про порядки січових рад — він взагалі в своїм викладі не цілком відокремлює ради Запоріжжя від рад України-Гетьманщини.

За ради проф. Слабченко вважає й вибори вищого українського духовництва, гадаючи лиш, що при цім „виборчі ради мали деякі особливості“³⁾). Нам-же здається, що корінь цих особливостей у тім, що обиралося вище духовництво на помістних соборах, де брала участь і делегація від козацького уряду Гетьманщини. Це — установа, що з радою нічого спільного не має⁴⁾). Місце ради, каже автор, не було визначене; тривала рада один або кілька днів. Далі описує проф. М. Слабченко самий порядок засідання. Тут звертає на себе увагу твердження, що „для обмірковування справ рада поділялася на групи, які, щоб уникнути кроволиття, не могли з'являтися на раду озброєні“⁵⁾). Заборона озброєними бути на раді стосується тільки до конкретного випадку ради 1663 року.

На раді для виборів гетьмана головував генеральний обозний. Міг головувати, сказали-б ми, бо з одного тільки факту, коли головував генеральний обозний (П. Забіла), ще не можна робити цілком категоричних висновків. Певніше-ж, головування було колективне.

¹⁾ с. 21. ²⁾ Ibid. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ось, як приклад, опис одного з обрань митрополитів. „...Июня 2-го числа 7193 (1690. Л. О.) году съѣхавшіся в Киев Черниговской архиепископъ і инныя духовныя власти, також протопопъ і многіе священники і мирскіе чины, і, собравшіся в соборную церковь, при присутствіи... Гетмана і Боярина (Київського воеводи Ромодановського. Л. О.) избрали волными голосами в Киевские митрополиты Печерского архимандрита Варлаама Ясинского“, Дрєвлєхранилище РСФСР, Справа з фонду Малор. Справ Міністерства Закард. Справ 1654 р. № 32, а. 5. Де-ж тут рада? Наголос тут на присутності духовництва, гетьмана згадано наприкінці лиш як „присутнього“ на обранні (це натякає на його неактивність на цих зборах), самі збори відбуваються в соборній церкві, головує очевидно старша рангом духовна особа — Чернігівський архієпископ — перша особа названа в данім звідомленні... Це — збори церковні.

⁵⁾ с. 23.

Компетенція ради за проф. Слабченком — законодавча, установча (основні закони країни), питання адміністративного та міжнародного характеру, оборона традицій козацтва (це не ясно)... Закінчує характеристику військової ради проф. Слабченко розглядом питання про комісії й депутації, що їх обирали ради „з найдавніших часів“. З викладу-ж видно, що тільки депутації ніколи обиралися на генеральних радах. Було це по суті тільки висновком компетенції ради в міжнародніх справах. Такі депутації після 1648 р. сливе ніколи не обираються.

Таке можна сказати про сторінки присвячені козацькій раді в творі проф. М. Слабченка. Ми-б не хотіли, щоб у читача з'явився погляд, буцім ми трохи не всі висновки цього вченого заперечуємо. Це не так. Таке вражіння може бути тільки тому, що в нашій викладі ми, за браком місця, мусіли зокрема підкреслювати наші конкретні непогодження в цій питанні з українським вченим-марксистом. Але цілу низку думок автора, зокрема його економічне обґрунтування питання, ми поділяємо. До того-ж треба пам'ятати й про самий характер книги „Центральня учреждения Украины XVII—XVIII ст.ст.“. Це є конспект лекцій, читаних р. 1918 для вчителів середніх шкіл. Як така — книга має характер уривчастий, не всі твердження міг автор обґрунтувати. Більшість покликань у ній — на Костомарова й Яворницького, що ніколи не вельми критично ставляться до джерел. Треба думати, що проф. Слабченко ще вернеться до цієї теми в суто-дослідчій творі.¹

Про Генеральну Раду говорить ще в новій праці галицького вченого І. Крип'якевича „Студії над державою Богдана Хмельницького (І. рада. ІІ. генеральна старшина)“¹). Але тут власне генеральній раді присвячено тільки неповних п'ять сторінок. Автор каже про давні традиції козацької ради. Її скликав гетьман; самочинна-ж рада звалася чернецькою (ми з цим не погоджуємося). Найчастіше скликувано раду над річкою Росавою, зокрема на урочищі Маслів Став. Право участі на раді мав кожний козак, згодом відомі ради на репрезентативній основі. „Компетенції ради були дуже широкі. Рада встановлювала весь устрій війська, давала війську закони і порядок. Вона рішала про війну й мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства й укладала інструкції для них, приймала чужих послів і давала їм відповіді. Рада вибирала гетьмана і всю старшину і по своїй волі відбирала від них уряди. Рада відбувала суд над козаками і мала право карати їх, навіть карою смерті“²). Це цілком вірне визначення ради до 1648 р.

Переходячи до ради часів Богдана Хмельницького — основної теми своєї роботи, — автор згадує такі ради. Р. 1648 в червні рада в Білій Церкві за участю 20.000 козаків, що розглядала справи перемир'я з поляками й союзу з татарами. Наприкінці червня того-ж року була повна рада в Чигирині. Але ці ради відбувалися серед „галасів і фурій“. Отже

¹) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. СXXXVIII—СXL.

²) с. 68.

гетьман намагається правити без широкої ради, а чернь з цього не вдоволена. Далі автор називає ще раду в 1651 р., що обмірковувала питання союзу з Польщею. Року 1653 ради козацькі вирішували справу союзу з Туреччиною й справу допомоги ханові. Нарешті згадує й описує ще автор раду 1654 р. в Переяславі.

Загальну характеристику козацькій раді часів Богдана Хмельницького І. Крип'якевич дає в таких словах. „Загальна чи повна рада за гетьманства Богдана Хмельницького з формального боку не змінилася. Так само як в давні часи, скликувано її ударенням в бубни, так само чернь заявляла свою згоду криком,— тому таку раду називають чернецькою. Але чернецька рада поволі почала тратити своє значіння. Зібрати в одно місце десятки тисяч козаків, управнених до участі в раді, се була вже річ неможлива. І ніхто не змагав до сього. Інтерес до участі в раді зменшився. Загальна рада відбувається при все меншій числі учасників; в Білій Церкві 1648 р. мало бути 20.000 козаків, в Переяславі 1654 р. було їх не багато більше як 200. Рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний до легалізованнн важливих справ,— але не як тіло, що рішає. Гетьман скликає повну раду тільки для справ, що вже вповні дозріли, де непотрібні ніякі довгі мірковання і наради,— рада аклямацією приймає внесення гетьмана. Але в суті речі повна рада вже віджила свій вік і стала занепадати. Справжнє вирішення державних проблемів і ведення державних справ се завдання, що переростають сили чернецької ради. Переймає їх інше тіло: рада старшини“¹⁾. Тут не можна погодитися з тим, що на раді в Переяславі 1654 р. було тільки трохи більше од 200 осіб. Це — як слушно вже зазначив М. Петровський²⁾ — була лиш кількість приведених до присяги. І справді в літопису Самовидця-Ракушки читаємо „на чомъ на той то радъ въ томъ мѣсяцю генварѣ и присягу виконалъ гетманъ Хмелницкій зо всѣми полковниками, сотниками, и атаманею и усею старшиною войсковою“³⁾. Як видно, Самовидець правий і 284 — це лиш кількість козацької старшини, а рядового козацтва могло бути (й певно було) багато більше. Загалом-же занепад ради за Богдана Хмельницького не такий повний, як малює автор, і не такий остаточний. Цей інститут справді поступивсь своїм місцем раді старшини, але сталося це геть пізніше після багатьох намагань піднести авторитет широкої козацької ради.

На статтю І. Крип'якевича є рецензія М. Петровського в кн. V „України“ за 1926 р. М. Петровський дає певні корективи деяким твердженням львівського вченого. Він цілком правильно каже, що „чернецька“ рада — це зовсім не рада своєвільна, за ініціативою черни. Він наводить низку даних про чорні ради, які скликав уряд. До того-ж, щоб скликати раду без згоди старшини, треба було „захопити в свої руки

¹⁾ с. с. 70—71.

²⁾ Україна, 1926, № 5, с. 168.

³⁾ с. с. 35—36.

головні гетьманські клейноди — корогву і булаву, або принаймні корогву“¹⁾. З цим завваженням треба цілком погодитися.

Правий М. Петровський і тоді, коли, як ми вже вище зазначили, доводить, що число 284 на раді є лиш кількість осіб, які присягли московському цареві. Цитата, яку ми вище назвали, з Самовидця свідчить, що присягала тільки старшина.

М. Петровський закидає І. Крип'якевичеві те, що він не порівняв козацької ради з стародавнім вічем та з жовнірськими конференціями. Ми думаємо, що ці закиди трохи занадто суворі. Адже розвідку Крип'якевича присвячено конкретній обмеженій добі і про раду генеральну в цілому вона не говорить.

Загалом-же коротка рецензія М. Петровського є замітка корисна й цінна для характеристики нашого інституту²⁾.

¹⁾ с. 168.

²⁾ Ми не наводимо в оцінці праць про раду статтів Востокова в К. Старині про Козелецьку й Ніженську ради. Адже зміст їх суто-описовий. Не пишемо й про вельми цінну на наш погляд брошуру М. Петровського „До історії Руїни“ (окрема відбитка з кн. VIII Ніженських Записок), де маємо розгляд Самовидцевого оповідання про Чигиринську раду 1657 року. Цей розгляд є студія з історичної критики джерел й принципових питань про раду, як про інститут правний, не ставить.

Додатки.

№ 1.

Переклад з універсалу Київськ. полковника В. Дворецького
13 червня 1662 р.

Василей Дворецкій, полковникъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Киевский.

Вамъ сотникомъ Белгородскому да моему наказному полковнику, сотнику Вышегородскому, сотнику Броварскому і всему товариству моему в тѣхъ сотняхъ пребывающимъ от Господа Бога здоровья доброго желаю вамъ. Симъ универсаломъ приказываю вамъ, чтобы есте той час до меня, до Нѣжина, хто коней имѣет, приѣзжали, а посполу со мною до рады с ыншими полковниками против указу его Государского Величества до князя Ромодановского и до ратных людей царскихъ для порядку и обранія гетмана пойдёмъ. Которые рати к намъ зближаютца для отпору неприятелского. Еще и вторицею вамъ приказываю, чтоб есте никакими недосугами домашними не отговариваючи, яко скорѣе до нас приѣзжали, иного не чинячи. А в десятку каждомъ имѣйте себѣ возки з борошномъ. А хто из вас осадных людей борошню имѣти не будет мы имъ дать обещаем; толко без мешканія приѣзжайте до нас. За тѣмъ вас Господу богу поручаю. С Нѣжина. Июня 13-го. Году 1662.

Вамъ всего добра желателный Василей Дворецкой, полковникъ
Киевский

А есть ли есте в Нѣжине нас не застанете, с полкомъ Нѣжинским к нам будте до той рады, инако не чинячи. Оставляю вам писмо свое в дому своем в Нѣжинѣ ¹⁾.

№ 2.

Лист Київського полковника В. Дворецького до воеводи І. Чаадаева
13 червня 1662 р.

(Переклад).

Благодателю моему Івану Івановичю Чаадаеву нижайшій поклон мой отдаю и благодать Бога и доброго здоровья желаю. За посещение вѣдомости листов де много милости твоей челом бью. Мы ныне с отцем Епископом и полковник Нѣжинский по указу его Царского Пресвѣтлого Величества до князя Ромодановского ѣдем для полные рады, чтоб есмь

¹⁾ Дрвлекранилище РСФСР. Столб. № 82 „Разных Столов“ Розряда, а. 19.

имѣли прямого себѣ Гетмана выбрать. І вельможности вашей по заступе бью челом до князя и до всѣх бояр при нем пребывающих и до полковников войска запорожского, чтоб Киев без полковников Киевских и помочи войска запорожского не был, какъ ныне есть. А как Киев единъ будет без волности от Стрелецкой, иноземской, то на всѣ прожитки нужнеѣ будет и до розширения на том боку Днепра метшие дела будут. Что вельможность твоя высокимъ своимъ разумомъ то разсмотришь, какъ бы лутше Его Царскому Пресвѣтлому Величеству с прибылью имѣло быть. Писал до своих казаков универсалъ, которые в замку Киевскомъ есть оба мнѣ по (sic!) могли вмѣсте со мною ѣхать на тую раду для обранія гетмана, чтоб нами Переяславцы не владѣли і волостями до Киева здавна будущими, потому что и Переяславль до Киева належит со всѣмъ Заднеприем. Что Киевъ столица Малой Росіи. Одно что через моих казаков листы заступные вельможность ваша изволь прислать до князя і воевод и до войска Запорожского что ж и до своих посланцов добрых, а яз вельможности вашей отслужу. А потом вельможности вашей вѣдомо буди, что есмь писали и послали до Его Царского Пресвѣтлого Величества чтоб как скорѣе войска и рать царская наступали к Днепру для ради обранія Гетмана и отпору неприятельского. А после листа сего по указу ѣдемъ до рады. Вельможности вашей писано в Нѣжинѣ июня въ 13-го 1662.

Василей Ѡедорович Дворецкий полковникъ его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Киевский ¹⁾).

№ 3.

Лист еп. Методія у вересні р. 1662 до царя Олексія Михайловича з пропозицією скликати генеральну раду в м. Прилуці.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу. Богомолецъ твой Мефодий епископъ Мстиславский и Оршанский, блюститель митрополии Киевской бога молит и челом биет. В нынѣшнем Государь въ 169 годе (?) сентября въ 13 день по твоему великого Государя Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу въ Зѣнковѣ с твоим околничим и воеводою и намѣстником Бѣлагородским с князем Григорием Григорьевичем живот свой мучу ожидая рады, которую договорилися были с Гетманом Кошевым в Полтавѣ учинить. Толко ж городовые Полковники и сотники, так Переяславского, Нѣжиньского, Лубенского полков, отнюд нехотят в Полтаву ити, потому что далеко от всѣхъ тѣх городов. А просят милости через мене в околничего, чтобы раду учинить посеред городов: в Прилуки, либо где недалеко от Прилуки, чтобы всѣмъ съѣхатися мощно. Запорожци теж бес твоих великого Государя людей не хочут ити в Полтавы, для того, чтобы межи ними самими с городовыми смущения якого не учинилося. А Сомько и самъ в Полтаву ити не хочет и другим полковником ити заказует, бо отнюд той радѣ, на которой Запорожци будут, не рад. По неже выход Гетмана кошового Івана Бруховецкого и запорожскихъ козаков вельми ему печален. А какъ Запорожци опять в Запороже вернутся, а околничий в Бѣлгород, не вчиня совершенной рады и не обрав Гетмана, добра не чаять. Умилосердися Милостивый Великий Государь Царь

¹⁾ Столбец № 82 „Разных Столов“ Розряд а.а. 20—22.

и великий князь Алексѣй Михайлович всея Великия и Малыя и Бѣлыя Росии Самодержецъ, пришли свой Государевъ указ к околничому къ князю Григорию Григорьевичу, чтоб, снятся с гетманом кошевым Иваном Бруховецким и с Запорозкими козаки и учинить раду в тѣх городѣх, в которых бы мочно всѣмъ съѣхатися; а наипаче в Прилуку, где буде мощно всѣм, такъ Переяславского полку, Чернѣговского, Нѣжинского, Лубенского и инѣших, приѣхати. И Сомкови нѣчим отмовитися и ни якому полковнику. А будет не счочет поѣхати,— и та, Сомько, любо инѣший який полковникъ и козакъ, рада и обране гетмана не росорвется, а он обявится явный врагъ и противникъ богу и тебѣ великому Государю. А и в Прилуки Государь радѣ быти мощно и мѣсто крѣпкое и хлѣбное, а неприятелей боятися нѣчего; кгда ж и наперед сего и сам Сомько с полковники милости в тебе великого Государя просил, чтобы быть радѣ в Прилуки. А какъ рада, великий Государь, не состоится, отнюд никакова добра не чаяти. Повторе и подесеяте милости в тебе великого Государя прошу — пришли яко наскорѣй свой великого Государя указ къ околничому, такъ же и къ Гетману кошовому и Запорозким козаком, чтобъ, посовѣтовав с собою и со мною, богомолцем твоим, тамъ учинили раду где бы мочно всѣм со всѣхъ городовъ съѣхатися. А в Полтаву Государь либо в Зѣнков ништо з далних городов не поѣдет, потому что нынѣ татарове с Хмелницким Измѣнником за Днѣпром; а отказуют что случнѣй околничему к нам приближатися с болшими ратмы, а нежели намъ, старшинѣ, покинув города за полтораста версть, а инѣших и далей, ѣхати. А какъ Государь околничий знову в города не повернет, а городови козаки к нему в Зѣнков не пойдут певне и радѣ не быть и добру не быть.

Помітка: 171 г. сентября в 28 день с Обакумом Иевлевым¹⁾.

№ 4.

Записка Київського полковника В. Дворецького в Приказ „Малые Росии“.

В приказѣ Малоросійском выписать листы, що з Киевской рады писали до Его Царского Пресвѣтлого Величества отецъ Епископъ через протопопу Нѣжинского Симеона, а Сомко, Васюта и Черниговскій через Горкушу Романовского и Карпца Писара Чернѣговского, щобы люб самый ориѣнал вынять, люб его переписать. Для того же они сами о тое били чолом и присилали просить, жебы, зуполная рада была и абы Запорозци из Запорожа зъ Бруховецким на тую раду вышли писали до них листы на Запороже и городовые абы все послуство и чернь, зкупившися под Прилукою, волными голосами выбирать могли гетмана, кого Бог позволит. А тепер не вѣдати отколя им тое прибыло, же зуполное рады не хотят чинить; толко сами ся самовластием своим обирают гетманами и полковниками. А войско Запорозкое и вся чернь и ратныя люди Царскія того нѣхто не вѣдает и на их радѣ нѣхто не бил. А то для того жебы драли по мѣстам и селам убогих людей незносными податками: стаціѣ берут вшелякими пашнями, а тое ратным людем в грошах дают; и скарбы собѣ з людей бѣдных збирают Сомко и Васюта. А войску Запорожскому и хлѣба на Запороже не пропускают возить, и ратные люде голодом помирают по мѣстах. А они

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Подлинные Акты № 128.

нѣкому жадной речи дармо не дадут; тилко у них все купить потреба. И то заказали всюды абы грошей люде мѣдяных не брали не за що. И нынѣ стацію на Осударскія люде збирают и собѣ на пожиток оборочают, на грошѣ продают и обогащаются¹⁾.

№ 5.

Одписка кн. Д. Великого-Гагіна перед радою 1663 р.

Государю Царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твои Данилко Великого-Гагин с товарищи челомъ бьютъ. Пришли Государь мы холопи твои с твоими великого Государя ратными с конными и пѣшими людми в Нѣжин майя въ 24 день. И майя ж Государь въ 23 день, по твоему великого Государя Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу, к Меѳодію епископу и къ гетманом к наказному Якиму Самку і к кошевому Івану Брюховецкому и к полковником, и к сотником, и к отаманом, и къ есаулом, и ко всей черни, и к мещаном листы мы холопи твои послали, чтоб они ѣхали в Нѣжин для обранья совершенного Гетмана не замотчав. А какъ Государь мы холопи твои ис Путивля ѣхали в Нѣжин черкасскими городами и с нами холопи твоими в черкасских городѣх сотники и отаманы и есаулы и мещанѣ говорили в разговорных речах — которые де Государь города близко к Переяславлю и к Нѣжину, и тѣх городов полковники, і сотники, і отаманы, і есаулы и чернь, и мѣщанѣ хотят в гетманы обратъ Якима Самка. А которые де Государь города близко Полтавы и Гадича, — и тѣх городов полковники, и сотники, и отаманы, и есаулы, и чернь, и мѣщаня хотят в Гетманы выбрать Івана Брюховецкого. І Гетман де Яким Самко и Іван Брюховецкой с обе стороны збирают войска и хотят в Нѣжин для обранья совершенного Гетмана на раду прийти з болшим собраньем. Да намъ же холопом твоим в Нѣжине сказывали казаки и мѣщанѣ, что на раде хотятъ де Государь выбрать въ Гетманы Полтавского полку казака Костянтина Суличича или Нѣжинского казака Григоря Кобылецкого²⁾.

№ 6.

Чорна рада 1663 р. під Ніженем.

Государю Царю і великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твои Данилко Великого-Гагинѣ с товарищи челомъ бьет. В нынешнем Государь во 171 году по твоему Великому Государя і Великому князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца указу велено нам холопом твоимъ быть на твоей Великому Государя службе в Нѣжине для обранья совершенного Гетмана. А на раде указал ты, Великій Государь, быть для подтверждения Меѳодію Епископу Мстиславскому и Оршанскому и Блюстителю митрополіи Киевской, и для гетманскаго обранья

¹⁾ Столб. № 6672 Сибірськ. Приказа а. 231.

Цю записку подав Київськ. полковник В. Дворецький, який, виходить, був перед радою 1663 р. в Москві (лютого 3 числа). Поруч з нею її переклад з „белоруского писма“. На нім помічено: „Послатъ с околничим с князем Данилом Степановичем Великого-Гагиным с товарищи“.

²⁾ Столб. Сибірськ. Приказа № 6672. а. 472

Гетманом Наказному Яким Самку да Кошевому Івану Брюховецькому, и полковникомъ, и казакомъ, и всей черни всѣхъ городовъ. И Юня Государь въ 17 день по твоему Великому Государю царя і великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи Самодержца Указу у Нѣжина за Московскими вороты мы, холопы твоі, раду учинили. А на раде Государь был Меводій Епископ. А в обозы Государь к наказному и к кошевому Гетманомъ къ Яким Самку и к Івану Брюховецькому посылали мы, холопы твоі, говорить, чтоб они Гетманы полковником, и сотником, и атаманом, и есауломъ, и козаком, и чернл, и мещаном приказали быть на раде без ружья, для того чтоб между ими ссоры и убивства не учинилось. И наказной і кошевой Гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и чернь на раду пришли с ружьем. И по твоему Великому Государю Указу мы, холопы твои, на раде им говорили, чтоб они ружье с себя сняли. И они ружье с себя сняли и отдали держать челядником своим. И наказному и Кошевому Гетманом и полковником и сотником, и атаманом, и есаулом, і казаком, и всей черни твою Великому Государю вѣрующую Грамоту на раде вычли. А выслушав твою Великому Государю Грамоту Наказной и Кошевой Гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы и есаулы, и казаки, и чернь на твоём Великому Государю жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж холопы твои на раде твоей Великому Государю Указ Наказному и Кошевому Гетманом, и полковником, и сотником, и атаманом, и есауломъ, и козаком, и черни против наказу учили говорить рѣчь. И не выслушав твоего Великому Государю Указу с Івановой стороны Брюховецькаво полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь обирали в Гетманы ево Івана и по своему казацкому обычаю вверхъ шапки метали. А съ Якимовой стороны Самка полковники ж, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь в Гетманы обирали ево Якима Самка. И на том, Государь, Гетманскомъ обирание полку Якима ж Самка конные люди съ ево Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пѣшие люди, в раду скочили, а пехота ево ж Самкова с ружьемъ прибежала. І в раде люди замешались. А нас холопей твоих с мѣста збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иныхъ и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы. А назавтрее Государь того числа посылали мы холопы твоі рейтарского строю Іванова полку Шепелева майора Василья Непейцына к Наказному и к Кошевому Гетманомъ говорить, чтоб они, Гетманы, на раду были, а в войскахъ своихъ приказали накрепко чтоб на раде былі без ружья и меж ими б ссоры и задору, и убивства не было. И после Государь того вскоре с маеором с Васильемъ Непейцыным к твоему Великому Государю шатру прибежал к нам холопом твоимъ из своего обозу Наказной Гетманъ Яким Самко, с полковники: с Нѣжинскимъ Васильемъ Золотаренкомъ, с Черниговскимъ Аникиемъ Силинымъ, с Переясловским с Овоиасемъ Шуровским, с Прилуцким з Дмитрием Чернявскимъ, с Киевским Семеном Третьяком. И били челом тебѣ Великому Государю, а нам холопом твоим сказали, что ихъ полковъ сотники и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь, которые были при ихъ, отошли в обоз к кошевому Гетману к Івану Брюховецькому, а ихъ де хотѣли побить до смерти, и чтоб ихъ Якима с товарищі черни убить не дать. И мы холопы твоі ихъ отослали в городъ к столнику і воеводе к Михаилу Дмитрееву, чтоб ихъ уберець и побить не дать. І велѣли им быть до твоего Великому Государю Указу. И того ж Государь числа прішель из обозу к твоему Великому Государю шатру

и к нам, холопом твоим, Кошевой Гетман Иванъ Брюховецкой с полковники, и сотники, и с атаманы, и с есаулы, и с казаки, и со всею чернью. А по смѣте Государь людей пришлі на раду сорок тысячъ и болши. И мы холопи твоі полковником, и сотником, і старшине твой Великого Государя Указ сказали, чтоб они обрали Гетмана волными гласы кого излюбятъ. И они, выслушав твой Великого Государя Указъ, милостию Божию і твоим Великого Государя нашего Царя и великого князя Алексѣя Михайловича всеа Великия, и Малыя, и Бѣлыя Росіи Самодержца и детей твоихъ Государей нашихъ благовѣрного Государя нашего Царевича и великого князя Алексѣя Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи, і благовѣрного Государя нашего Феодора Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи счастьем обрали тихо и безмятежно всѣми волными гласы в совершенные Гетманы Ивана Брюховецкого. И того ж Государь числа в Соборной церкви о вашем Государском многолѣтним здоровье в соборне Бога молили. И совершив Государь молебное пѣние при Епископе Меѳодие, мы, холопи твоі, Гетмана Ивана Брюховецкого по записи к вѣре привели, и твои Великого Государя Грамоты на подтверждения Гетманства и на булаву на староство Гадицкое отдали ему Гетману. И гетман Иванъ Брюховецкой, после вѣры, приняв твои Великого Государя Грамоты чесно бил челом тебѣ Великому Государю. А нам холопом твоим говорил, чтоб ему, гетману, дать твою Великого Государя булаву и знамя, тѣмъ бы ему в войске означить твою Великого Государя к себѣ милость. И по твоему Великого Государя Указу мы, холопи твоі, Гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будетъ в то время, какъ онъ, гетманъ увидит твои Великого Государя царские Пресвѣтлые очи. И Гетманъ Иванъ Брюховецкой сказал нам, холопом твоим, что онъ на твою Государскую милость во всем надеженъ и твоі Великого Государя нашего царские пресвѣтлые очи видети рад вседушно. А которые, Государь, полковники преж сего тебѣ, Великому Государю, креста не целовали, и мы, холопи твоі, тѣхъ полковников к вѣре привели. А кого Государь имяны і тѣ имена написаны в статейномъ списке. А Яким Самко и полковники: Черниговской Аникей Силинь, Переяславской Авонасей Шуровской, по многим причинам тебѣ, Великому Государю, невѣрны. И о том Государь ихъ невѣрствіи и тебѣ, Великому Государю, писали мы, холопи твоі, в Приказ Малые Росіи в особой отписке. А к тебѣ, Великому Государю, с сеунчом мы, холопи твоі, послали рейтарского строю маеора Василья Непейцына июня въ 20 день. А мы, холопи твоі, с твоими Великого Государя ратными людьми из Нѣжина пойдѣмъ июня въ 24 день.

На отписці помітка: Послать Государева Грамота с милостивым словом¹⁾.

№ 7.

Рада на Росаві, що її р. 1665 проектував скликати полковник Децик.

Список с листа белоруского писма.

Милостивый господине полковник Его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Брянславскій.

Доброго от Господа Бога желаю здоровья. А потом объявляю о нашем гетмане: когда приѣхал с войском под Бѣлую Церковь и доказал такую славу, как по сию пору сѣдя в Каневе что доброе издѣлал?

¹⁾ Столб. № 6672 Сибирск. Приказа, а.а. 125—130.

Понеже все войско по городам засадил. Как и ныне надѣлав вѣрнымъ людемъ і всѣмъ городкамъ около Бѣлой Церкви і всѣмъ городамъ на сей сторонѣ Днепра вѣруючи листамъ ево, как и ныне уневерсалы и листы ево, в которыхъ объявляетъ вам и намъ помочь даючи. Только онъ самъ с москалями и с калмыками, собрався с под Мотовиловки, и тотъ часъ за Днепръ с неславою великою пошел. И здѣсь насъ на семъ боку на погибель оставил, чтобъ намъ тожъ было что инымъ в иныхъ городкахъ. Тогда я тебѣ объявляю: потому что вся старшина Заднепрѣская ко мнѣ прислала, чтобъ я тебѣ объявил; а просятъ плачючи меня и тебя, чтобы вмѣстѣ на Рясавѣ были до десятого дня. А старшина Заднепрѣская вся с полками будет. І выразишь что имѣетъ быть, какъ увидимся на назначенномъ мѣстѣ? О томъ и посланцы наши Иванъ Лисенко і Василь изусно скажутъ. Только немедля на назначенное мѣсто изволь поспѣшать, чтобъ о добромъ посовѣтовати и достойного человека обобрали, чтобъ поводъ добро держал, чтобъ болши крови христіянские не проливали, а городовъ не пустошили. Только прошу листамъ симъ непротився і на назначенное мѣсто приѣжай. Данъ ис под Мотовиловки 1 августа 1665 года.

Вашей милости желательный приятель Датко Васильевич, полковникъ вѣрнаго войска Его Царского Пресвѣтлаго Величества Запорожского Овручкій, со всѣми сотниками ¹⁾.

№ 8.

Свідчення капітана Головача про інцидент в зв'язку з згадкою про раду в Чернігові р. 1667.

175 году июля въ 6 день в Киеве в Приказной избѣ перед бояриномъ і воеводы перед Петромъ Василевичемъ Шереметевымъ с товарищи элдацкого строю Яганова полку Купера капитанъ Михайло Мартынов оловачъ сказалъ: Черниговской де полковникъ Демко Игнатьевъ с полкомъ своимъ, из Чернигова вышедъ, стоитъ за рѣкою Десною от города в пяти верстахъ. А слышелъ де онъ Михайло от Черниговского бывшего полковника Ивана Аврамова, что полковникъ де Демко Игнатьевъ по писму боярина и гетмана Ивана Мартыновича почалъ де полку своево казакамъ говорить, чтобъ от приходу неприятельскихъ людей стать бы гдѣ в крѣпкихъ мѣстехъ. И Пѣсоцковской де атамани Сава Орловской при всемъ полку ему полковнику почалъ говорить: идемъ де мы в раду, а не противъ неприятельскихъ людей. И полковникъ де Демко атамана Саву Орловского за тѣ ево слова билъ ослопьемъ и говорилъ де ему атаману і всемъ казакамъ: пора де вашимъ казацкимъ радамъ перестать, а о войсковыхъ де дѣлахъ бояринъ и гетманъ Иванъ Мартыновичъ, буде что надобно, станетъ де думать с одними полковниками безъ вашей козацкой рады ²⁾.

¹⁾ Дрвлекранилище РСФСР., Столб. Мал. Прик. № 5872/61, а. 171—172. В розділі 7 „информации“ гетьмана Бруховецького до Москви з посланцемъ Ів. Биховченкомъ (безъ дати) гетьманъ такъ і розумівъ збори на Рясаві, якъ раду для обрання нового гетьмана. Вінъ пише: „Посылаетъ бояринъ и Гетманъ списокъ с листа незбожного Децька слово в слово; который листъ писалъ безъ бытности боярина и Гетмана на Украину из Мотовиловки до Дрозда, призываючи его на Рясаву в раду для обрання промежъ собою Гетмана. А на то гетманство онъ Децькъ самъ назывался, чтобъ дурное учинить надъ Государевыми ратными людьми“. Ibid., а. 176.

²⁾ Столбецъ № 656. Білгор. Стола Разряда, а. 893.

№ 9.

Рада 1668 р., що на ній забито Бруховецького.

Государю Царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи Самодержцу холопи твоі Гришка Ромодановской с товарищи челом бьют. В нынешнем во 176 году июня въ 10 посылали мы, холопи твоі, ис под Котелвы в под'ѣздъ для языков за реку Ворскль под Апошню Ахтырского полку Богодуховой Гати сотника Герасима Яковлева, а с нимъ черкасъ тритцать человекъ да Донских казаков двадцать человекъ. И іюля Государь по 11 число в ночи сотникъ Герасимъ с послаными людьми къ намъ, холопемъ твоимъ, под Котелву привели дву человекъ взятых языков Опошенских черкас Овдюшку Сопронова да Мишка Івахнова. А сказал, что они тѣхъ черкас взяли под Апошнею от города в верстѣ на далних подволках. А взятые Государь черкасы намъ, холопемъ твоимъ, в распросе сказали. Іюня 8 числа Івашка Брюховецкой с войскомъ своимъ, которое с нимъ было, и с татарами ис под Зинкова пришел к Петрушке Дорошенку к селу Будищам. И того ж де Государь дня у казаков, которые были с Петрушкою Дорошенком и пришли с Івашкою Брюховецкимъ, и которые были в Опошне с Кошевымъ с Івашком Берковским, была рада. И на той де раде выбрали с обѣих стороны в Гетманы Петрушку Дорошенка, а Івашку Брюховецкого да нового ево бунчужного, да запорожского полковника Саху, которой былъ у Нежинского полку полковником, на той раде казаки убили. А договорились Государь на раде, что Дорошенку со всѣмъ войскомъ казацкимъ и татаромъ, которые пришли на раду з Брюховецкимъ, и которые были при Дорошенку, ити на сю сторону реки Ворскль для выручки Котелвы на нас холопей твоих и на твоих великого Государя ратных людей. А татар де з Брюховецкимъ пришло к Дорошенку шесть тысячъ человекъ; а с Дорошенкомъ пришли многие люди, и тѣ де всѣ татарове соединились вмѣсте и учели быть з Дорошенкомъ. И іюня Государь въ І Петрушка Дорошенко с черкаскимъ со всѣмъ войскомъ и с пушки и татарами от села Будищъ мимо город Опошню прошел к рекѣ Ворсклу к мосту, через которой мост ѣздять от Опошни к Котелвѣ. И того Государь дни мимо городъ Опошню слободами шли во весь день. А Крымского Хана на помочь к себѣ ожидаютъ вскоре. І іюня ж Государь въ 11 через реку Ворскль на сю сторону к Котелвѣ многие неприятелские люди перенбрались и стали за переправами у реки Ворскла обозами, от нашего, холопей твоих, обозу в десяти верстах и под'ѣзды на отѣзжие сторожи были. И с тѣми их под'ѣзды у твоих великого Государя ратных людей, которые были на отѣзжих сторожах, был бой и с бою Государь тѣ их под'ѣзды пошли к своимъ обозамъ. А что Государь у нас, холопей твоих, впредь учнет чинитца и к тебе великому Государю Царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи Самодержцу мы холопи твои писать станем тотчас.

Помітка: „Великому Государю чтена“ ¹⁾.

¹⁾ Столбец № 613. Білгор. Стола Розряда, а.а. 61—63.

№ 10.

Рада 1669 р. на Правобережжі, що ухвалила підданство Туреччини.

Распросные рѣчи.

177 г. апрѣля въ 15 день въ Приказѣ Малыя Росіи войска Запорожского козак, которой был на раде у Петра Дорошенка, в распросе сказал.

Рада де была у Дорошенка под Корсуномъ въ поле на Богуславскомъ гостинце. А на той раде было казаков человекъ с восемь сотъ. И турецкого салтана и волоского господаря послы были. А рада была в четвергъ на третей неделе великого поста.

И на той раде Дорошенко подлинно поддался Турскому салтану и посол чугу ему дал.

А поддались на словах, а не на писмѣ.

Да посол же говорил: буде имъ надобно знаки какие войсковые и салтан де то к ним пришлетъ.

Да Дорошенок же говорил полковником своим чтобъ ему дали по коню чѣм ему дарить посла.

И полковники коней ему дали.

А до салтана Турского в раде постановили послать послов — Белоцерковского казака Половца.

О войске постановили: буде хто станет наступать и он учнет помоч чинить. А буде Турской салтан отпишетъ и он бы дал войска против Кандіи. И они отказали — когда будетъ в прежних своих силах і в то время станут давать.

Подданство Дорошенково не всѣм начальным людям и козаком надобно.

Уманской полковник говорил чтобъ быть при великом Государе или при Полском керолѣ — однако ж христіянской Государь — и за то отнял булаву и отдал иному.

Серденецкие полки всѣм велѣл разойтись.

О Полтавскомъ и о Миргородскомъ полку чают — вскорѣ быти.

А у Суховѣя з Дорошенком совѣту никаково нѣтъ, и чает меж ими войны.

Гоголь полковник Могилевской на раде не былъ.

Щербина полковникъ Торговицкой не был же.

Серко на раде не был же.

И пошли всѣ к Богу рекъ близ Очакова для языков татарских ¹⁾.

№ 11.

Лист Прилуцького полковника І. Маценка до гетьмана Д. Многогрішного р. 1669.

Велможный милостивый пане Гетмане войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского, добродѣю мой милостивый.

Которого часу повелене велможности твоей ко мнѣ дошло и я того ж часу в Батуринѣ изготовился. А как поѣхаль — учинился всполох: вѣдомо намъ учинилось, что войско из-за Днѣпра идетъ от Чернух и із

¹⁾ Тоб-то, очевидно, Гоголь, Щербина и Сірко.
Кн. № 1 Малор. Приказа а. а. 48—50.

ыных тамошних мѣсть. За повелением Дорошенковым пошли было ему на посилокъ, на раду и не могли назад к нему перейти. Татаровя всѣ и Суховѣенко с войски в полутретье версть от Дорошенка; оттого они и поворотились. Ныне ихъ в Повстини за Пирятиним имянуют. И тѣмъ нас войском много всполошили, люди в полы без душъ бежали. Затѣмъ намъ и іная подлинная вѣдомость учинилась. Нашъ человекъ Прилуцкой из Дорошенкова табору в субботу пришол. Которой у Дорошенка четыре недели за караулом былъ. Есть тому болши четырех недѣль — шестеро коней у него ис дубового гаю Прилуцкого, не под'ѣздомъ, но кражею, поймали; за которыми вслѣдъ пошолъ в Пирятин. И будучи в Пирятине нашолъ свои лошади в Черкасехъ. И ево в Черкасех посадили в вязане. А потом послали к Дорошенку в Чигирин. И Дорошенко ево держаль и до сехъ часов до тѣхъ мѣсть, какъ ему Дорошенку самому тѣсно стало; оттого какъ ево Суховеенко с татары из Чигирина вызвали на раду на Расаву. Хотя нескоро, а вышел на Расаву из Чигирина, взяв пушек 18, — четыре по шти лошадей, а иные по четыре везли. Серденят всѣхъ пехоты имѣет при себѣ полторы тысячи, а у нихъ 16 знамен. Чигиринцов і полковника ихъ при немъ нѣтъ, толко своимъ дворомъ. И иные всѣ полки от него отступили; толко Черкаского и Каневского полков по пятидесят человекъ казаков. И какъ пришол к Черкасом, — послал от себя к Суховеенку, даючи вѣдать что на Расаву идет. І тот посланник недалеко от Черкасъ с Суховѣенкомъ і с татары встретилъ, ідут к Чигирину, невѣдаючи того что Дорошенко ис Чигирина вышелъ. И хотел пустошить около Чигирина. А увѣдая от посланного, что Дорошенко ис Чигирина вышел, татаровя і Суховѣенко поворотились назад. І салтан Дорошенкова посланного держаль у себя в вязане блиско недѣли. И Дорошенко, минув Мошны, в Михайловке рѣку Росъ перешолъ с своим войскомъ в Канончю. І того ж числа посланецъ ево от салтана пришол; а с ним салтан і Суховѣенко к Дорошенку писали чтоб на Расаву шел с поспешением. І Дорошенко писал ис Канончи, что он стоит, а на Расаву нейдет. А чтоб они, салтан і Суховѣенко, шли к нему къ Дорошенку. И тот посланецъ, будучи у салтана, видель что татаровя готовят сырое ремене, а говорят — везать серденять. А потомъ Суховѣенко присылаль к Дорошенку полковника Оршанского, а с нимъ толко четырехъ человекъ казаковъ, чтоб Дорошенко шел на Расаву наспѣхъ. Да полковник же Дорошенку говорилъ: мы вчера весь день раду имѣли, чтоб он Дорошенко конечно серденят от себя отослаль, а они де татар отошлютъ. И мѣжь себя городовые Гетмана оберут. А ево де Дорошенка войско Гетманом имѣть не хотят. А серденят чтоб болши меж ими казаками не было, на томъ конечно постановили. А какъ де тот полковникъ поѣхаль и к Дорошенкову табору пришед многия татаровя учинили бой, Черкаского Воронченка рanelи, бунчюжного Дорошенкова сквоз насып изъ яныченки поранили и пуля ротомъ вышла. И тотъ нашъ человекъ отплакался в Канев. А какъ ис табору отпуцон і после ево вскоре всѣ войска на Дорошенка пришли, и с полудни до вечера в таборъ Дорошенков были; невѣдомо что ныне чинитца. Тот нашъ человекъ множество говорилъ об осторожности от татар. А как де учинят то з Дорошенком, — будутъ и на сю сторону. Которого человека хотѣл послать к велможности твоей, и он плакал от той нужи. И я ево подлинно распрося, обявляю тебе сим писмом. А за всполошным временем і за упрошенем тутошних жителей еще я в своем городе. А что впред будет каких вѣдомостей, — того ж часу к велможности в нашей (?) писать буду к велможности вашей. Скоро буду для росправы

с Кияшком; которой, невидя от меня измѣны, оглашает. Неизволь велможность ваша, добродѣй мой ему вѣрить. Завсегда то бываетъ, хто на кого держит гнѣвъ. Присмотрился і вѣдаетъ про то Домонтович. А я вѣдаю, что желательство мое к велможности твоей явно будетъ. А что Хмелницкой Гетманомъ, — того еще нѣтъ. А подлинно к Суховѣнку и к татаромъ из Суботова тайно уѣхалъ. В недѣлю перед Петровымъ днемъ в Чигирине у Дорошенка былъ и обѣдалъ, а в колко дней тамъ объявился. Татаровя и чотки к Суботову привезли, показывали.

Ис Прилуки. 1669 году.

Велможности вашей, добродея моего всего добра желательной и нискій слуга Иванъ Маценко, полковникъ Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского Прилуцкій ¹⁾).

№ 12.

Записка о прибытіи в Глуховъ Тайного Совѣтника и Министра Федора Васильевича Наумова и о обраніи Гетмана.

Сентября 18 дня прибылъ оной министръ в Глуховъ, которого встречали Генеральной Канцеляріи Правители и Глуховской сотник с харнгою и с товариством версть за дватцать.

Под городомъ встретилъ Миргороцкой полковникъ, что ныне Гетманъ, с своею старшиною и с товариством, и проводили до квартиры.

Какъ прибыли в город. была стрелба от Малоросійских Правителей ис пушек.

В 19-м числѣ малоросійскихъ полков к полковником посланы Указы. А к архирею Черниговскому и Киево-Печерской Лавры архимандриту от него Тайного Совѣтника и министра посланы писма чрезъ нарочных Глуховского гварнизонного полку аеицеровъ, в которыхъ объявлено всемилостивѣйшее Его Императорского Величества соизволение, что в Малой Росіи указалъ быть Гетману; которого обратъ по ихъ обыкновенію волными голосами. И чтобъ к тому обранію съезжались на показанной термин. А Киевской архиерей был в Глуховѣ; которой тогожь дня прибылъ на квартиру к нему министру. И оному от него тайного советника и министра всемилостивѣйшее Его Императорского Величества соизволение обстоятельно объявлѣно, и какъ будетъ обраніе Гетману ему сказано.

Которой, благодаря Бога за милость Его Императорского Величества билъ челомъ и хотѣлъ ожидать того обранія под Глуховымъ; и стоялъ в полѣ.

І сентября зъ 25 числа начали полковники с старшиною съезжатца в Глуховъ, и бунчуковое товариство и духовенство. И приходили в домъ к нему тайному совѣтнику и министру. Которымъ от него Милостивой Его Императорского Величества Указъ, что велѣно у нихъ быть по прежнему Гетману, которого б онѣ выбирали волными голосами и о зборахъ, кои положены были на нихъ вновь, — тѣ указал Его Императорское Величество отставить, — сказывано.

И притомъ говорено, чтоб онѣ за такую Его Императорского Величества превысокую милость были в непоколебимой верности и при

¹⁾ Дрєвлєхранялицє РСФСР. Кн. № 1 Малор. Приказа, а.а. 419—421.

подданическомъ покореніи служили Его Величеству верно. Також, что и суду вельно у нихъ быть по ихъ прежнему обыкновенію, имъ говорено жъ. Которые, какъ генерално, такъ и каждой партикулярно, за Его Императорского Величества такую милость единогласно били челомъ и радостно благодарили Бога всѣ.

И о Гетману просили, чтобъ у нихъ быть Миргородскому Полковнику. А окромъ ево никого не желали до послѣдняго человѣка.

А сентября 29 отъ него тайного совѣтника и министра полковникомъ и старшинъ, и сотникомъ, и бунчуковымъ объявлено, чтобъ были къ нему для совѣту. И архиереямъ Киевскому и Черниговскому и протчимъ духовнымъ послано о томъ объявить.

В 30-м числѣ какъ духовные такъ и свѣтскіе — полковники и старшина для общаго согласія о выборе Гетмана прибыли в домъ ево тайного совѣтника и министра. И по собраніи о всемъ Его Императорского Величества всемилостивейшее соизволение и призрѣние къ нимъ онъ тайной совѣтникъ и министръ паки имъ объявил, что указалъ Его Императорское Величество быть у нихъ в Малой Росіи Гетману по прежнему; которого б они выбрали изъ Малоросійского народа волными голосами по прежнему обыкновенію.

А зборы, кои положены со опредѣленія Малоросійской Колегіи по доношеніямъ генерала-мазора Вельяминова вновь, — тѣ Его Императорское Величество указалъ отставить вовсе, и впредь съ нихъ не збирать; а збирать тѣ, кои збирывались при прежнихъ Гетманахъ по пунктамъ Богдана Хмельницкого.

И спрашивалъ онъ господинъ тайной совѣтникъ и министръ у нихъ, кого похотятъ выбрать себѣ Гетмана. Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, просили о томъ же Миргородскомъ полковникѣ.

И къ тому обранію господинъ тайной совѣтникъ и министръ назначилъ имъ терминъ, чтобъ октября 1 числа, то есть в неделю, всѣ собрались в городъ на показанное место.

І в томъ же числѣ в Глуховѣ и по таборамъ в Малоросійскихъ полкахъ приказалъ с церемоніею публиковать; и опубликовано.

Посыланъ определенной аѳицеръ с трубачемъ и с литаврами и данъ ему объявительной Указъ, чтобъ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, собрались всѣ и были готовы в помянутомъ числѣ и слушали сигналу ис трехъ пушекъ.

И октября 1 числа Глуховской гарнизонной полкъ поставленъ в парадъ, и городовые пушки изготовлены по балваркамъ, а малыхъ нѣсколько мартировъ поставлены близъ Церкви, гдѣ было обраніе.

А пополночи в седмомъ часу сигналъ ис трехъ пушекъ показанъ.

И архиерей с архимандритами и с протчими духовными съѣхались в городъ к церкви Николая Чюдотворца.

А полковники с старшинами, приведчи полки свои, поставили на показанномъ месте; и протчіе малоросійской народъ собрались. И, учредя полки, они полковники з знатнымъ товариствомъ пришли в домъ ево господина тайного совѣтника и министра.

И изъ дому оногo министра на то мѣсто, гдѣ обраніе Гетману, было, весь Его Императорского Величества присланную к малоросійскому народу милостивую грамоту секретарь Непейнъ в коретѣ цукомъ на серебряномъ блюде, в рукахъ, с великимъ почтениемъ, публично.

Передъ тою коретою была музыка отъ малосійскихъ полковъ: трубы и литавры. А трубачи и литаврички ѣхали на лошедяхъ в убранствѣ. Около той же кореты шло с ружьемъ гварнизонныхъ солдатъ двѣнадцать человѣкъ.

За тою грамотою шли:

З знамямъ Глуховъской сотникъ Іванъ Мануйловичъ.

З гетманскою булавою бывший полковникъ Левелець. А оная булава несена на подушке, покрытою таетою красною.

З бунчукомъ судья наказный Ѳедоръ Гречаной.

С войсковымъ прапоромъ сотникъ Іван Гамалѣя.

С войсковою печатью бунчуковой товарищъ Андрей Миклашевской. А оная печать несена на серебряномъ блюде и на подушке покрытою красною таетою.

За оными клейнотами шли бунчуковые товарищи и генеральной войсковою канцелярии реэнтъ с канцелярскими служителями.

За оными ж Его Императорского Величества Грамотою и гетманскими клейнотами ѣхалъ в корете цукомъ господинъ тайной совѣтникъ и министръ, да с ним сидѣлъ по лѣвую сторону полковникъ Миргородской Даниль Апостоль, что ныне Гетманъ. И прибыли на означенное место, гдѣ обраніе Гетману было; куда и архиерей и архимандриты с протчими духовными особы из церкви пришли.

А на показанномъ мѣсте поставленъ был стол с приступами, которой покрытъ былъ сукномъ краснымъ.

И он, господинъ тайной совѣтникъ и министръ, какъ архиереом, архимандритом и протчимъ духовным, так и Малоросійских полковъ полковником и старшине і всему Малоросійскому народу объявилъ вышереченную Его Императорского Величества присланную к нимъ милостивую Грамоту о выборе Гетмана по прежнему обыкновенію волными голосами.

И приказалъ тое Грамоту всемъ вслух честь секретарю Непеину; которой, ставъ на помянутомъ столѣ, читалъ всемъ вслухъ.

И потомъ министръ, ставъ на тотъ столъ, говорилъ чтобъ весь Малоросійской народ, видя такую превысокую монаршескую Его Императорского Величества имъ милость, были б всегда в нѣпоколебимой вѣрности и при подданическомъ послушании служили Его Императорскому Величеству вѣрно.

Которые, выслушавъ, какъ духовные особы, такъ и полковники с старшиною і весь Малоросійской народ, за такую к нимъ нечаянную милость Его Императорскому Величеству всѣ били челомъ и кланялись, и о Его Императорскомъ Величестве здоровье просили Бога и обѣщались в вѣрности служить до последней капли крови своей.

Потомъ спрашивалъ министръ всехъ вслухъ: кого себѣ избираютъ Гетмана.

І все единогласно сказали что желаютъ Миргородского полку полковника Данила Апостола; и долгое время всѣ ево просили до послѣдняго человѣка. А оной Миргородской полковникъ отрекался и всемъ говорилъ, что онъ старъ и такого великого правления понести неможетъ.

И тайной совѣтникъ и министръ Ѳедоръ Васильевичъ Наумовъ объявилъ, что по обранію Малоросійского народа Его Императорское Величество в Гетманы ево жалуеть.

И какъ то народъ услышалъ, и полковники, взявъ ево под руки, поставили на тотъ столъ и поздравляли ему всѣ собрание и шапками на него махали. Которой за Его Императорского Величества милость бил челом и народу кланялся.

И от него тайного совѣтника и министра та Его Императорского Величества Грамота ему і вышереченные приченные гетманские клейноты (віддані?)

И какъ онъ тѣ клейноты принель, то была палба из мартиров, как около того мѣста стояли, а из города из пушекъ. А потомъ всемъ полкомъ Глуховского гарнизона и казацкіе полки.

И какъ палба окончалась то архиерей и протчіе духовные пошли в церковь, а за ними слѣдовали оной новообранной Гетманъ с министромъ: Гетманъ по правую, а министръ по левую сторону. Перед Гетманомъ несена вышереченная Грамота и булава. І в церквѣ, гдѣ оной стоялъ грамота и булава держана подлѣ ево; а потомъ внесены в церковь знамя и бунчюкъ і войсковою значокъ. І все собрание в церкви было у литургіи, которую отправлялъ Киевской архиерей с протчими.

И по окончаніи Божественной литургіи Киевской архиепископъ и Черниговской епископъ и Киево-Печерской и протчіе архимандриты и священники всего города Глухова пели соборомъ благодарствѣнной молебень о здравіи Его Императорского Величества і всей его высокой фамиліи. И в то молебное пение, по окончаніи святого евангелія ис пушек і из мелкого ружья была палба.

А по окончаніи того благодарственного молѣбна было казанье Киевской епархии от казнадея иеромонаха Арсения о высокой Его Императорского Величества к Малоросійскому народу милости с начало воспріятия престола Російского, какъ призриль на нихъ милостиво; приводя многие похвалы и благодарения къ Его Императорскому Величеству и подтверждая народ, чтобъ, смотря того, были в непоколебимой верности.

А послѣ того казанья новообранной Гетманъ привоженъ к присяге всеми архиереями при присудствіи тайного совѣтника и министра Ѳедора Васильевича Наумова.

И по окончаніи того ис помянутой церкви министръ с нимъ Гетманомъ пошли в домъ Гетманской, которой былъ убранъ от бывшей Гетманши изрядно.

А какъ шли и у воротъ ево Гетманских стояла гопть-вахта и отдана ему честь обыкновенная. Полковники и протчая старшина и знатное товариство шли за нимъ Гетманом в домъ ево.

А от церкви до двора ево и на дворе до крыльца стояли малоросійские полки; и какъ шли — отдавали обычайную честь и играли на трубахъ і на литаврах били.

Потомъ пришли в домъ Гетманской архиерей и протчіе духовные особы.

И оной Гетманъ ево тайного совѣтника и министра и архиереевъ с архимандриты, такожъ и полковниковъ и старшину просиль чтоб у него абѣдать.

І во время стола была пушечная стрелба.

На другой день Гетманъ и архиереи с протчими духовными и полковники с старшиною и бунчюковые и знатные товарищи званы к нему тайному совѣтнику и министру Ѳедору Васильевичу Наумову в четвертом часу пополудни. И какъ съѣхались, на столах поставлено было кушенье; и продолжались до десяти часовъ.

Надпис: 1727 г. ноября въ 25 день, записав, отдать к Гетманскому повытью.

Скріпив: Канцеляристъ Михайло Новоторжъцовъ ¹⁾.

Лев Окиншевич.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. Малор. Экспед. Сената, № 53/1780, а.а. 123—130. У Марковича в т. III, „Исторіи Малороссіи“ (с.с. 380—382) надруковано „Доношеніе“ Наумова про обрання Апостола. Це в одмінне оповідання від оповідання „Записки“, що тут друкуються: воно значно коротше за ню.